

ISSN 1727-060X

2002 жылдың қазан айынан бастап шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық қазақ-түрік университетінің журналы
Халықаралық импакт-факторлы журнал. Жылына екі рет наурыз және қараша
айларында шығарылады. 2014 жыл, наурыз. саны: 67

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi yayınıdır.
Uluslararası hakemli dergidir. Yılda iki kez; Mart ve Kasım aylarında yayımlanır.
Yıl: 12, Mart-2014. Sayı: 67

Журнал Международного казахско-турецкого университета Ходжа Ахмеда Ясави
Международный журнал импакт-фактор. Выпускается в два раза год в марте и ноябре.
Март 2014 год. выпуск: 67

The journal of International Kazakh-Turkish University Khoja Ahmed Yassawi.
International journal impact factor. Produced twice a year in March and November.
March 2014. Issue: 67

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN
орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası ISSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года.
ISSN 1727-060

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003.
ISSN 1727-060

Түркістан
2014

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ
ТҮРКОЛОГИЯ ЖУРНАЛЫ**

Неси

Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық қазақ-түрік университетінің
атынан
физ.-м. ғ.д., проф. У. Әбдібеков
док., проф. М. Ыылдыз

Бас редактор

ф.ғ.д., проф. Қ. Ергөбек

Бас редактордың орынбасары

док., проф. Б. Деніз

Редакция алқасы

ф.ғ.д., проф. Қ. Ергөбек
док., проф. Б. Деніз
ф.ғ.к., доцент Б. Әбжет
Ж. Танауова
А. Сейітқожаева

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ

док., проф. Осман Хората (Анкара)
ф.-мат. ғ.д., проф. У. Әбдібеков (Түркістан)
док., проф. Musa Ыылдыз (Түркістан)
док., проф. Abdulkadir Ювалы (Кайсері)
ф.ғ.д., проф. А. Ахматалиев (Бішкек)
ф.ғ.д., проф. Ж. К. Бақашова (Бішкек)
ф.ғ.д., проф. С. БахадYROVA (Нүкіс)
ф.ғ.д., проф. Ш. Ибраев (Астана)
ф.ғ.д., проф. Б. Бутанаев (Абакан)
ф.ғ.д., проф. Д. Васильев (Мәскеу)
ф.ғ.д., проф. К. Велиев (Баку)
ф.ғ.д., проф. Н. Егоров (Чебоксары)
ф.ғ.д., проф. М. Х. Иделбаев (Уфа)
ф.ғ.д., проф. В. Илларианов (Якутск)
ф.ғ.д., проф. М. Закиев (Казан)
ф.ғ.д., проф. А. Кайдар (Алматы)
ф.ғ.д., проф. И. Қызласов (Мәскеу)
ф.ғ.д., проф. Д. Кенжетай (Астана)
док., проф. Н. Махмеддин (Джезаир)
ф.ғ.д., проф. Х. Миннегулов (Казан)
ф.ғ.д., проф. К. Мусаев (Мәскеу)
ф.ғ.д., проф. М. Мырзаахметов (Алматы)
ф.ғ.д., проф. М. Нуреддин (Бейрут)
ф.ғ.д., проф. С. Орус-оол (Кызыл)
ф.ғ.д., проф. Ш. Сарыбаев (Алматы)
док., проф. С. Турал (Анкара)
ф.ғ.д., проф. Б. Тухлиев (Ташкент)
ф.ғ.д., проф. А. Тыбыкова (Таулы Алтай)
ф.ғ.д., проф. М. Улаков (Налчик)
ф.ғ.д., проф. М. Черемисина (Новосибирск)
ф.ғ.д., проф. Л. Хребитсек (Прага)
ф.ғ.д., проф. Г. С. Кунафин (Уфа)
ф.ғ.д., проф. А. Шербак (Санкт-Петербург)
ағылшын тілі редакторы
Ainur Seitkhodzhaeva

Байланыс

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
e-mail: turkologi@mail.ru

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

**HOCA AHMET YESEVI ULUSLAR ARASI
KAZAK-TURK UNİVERSİTESİ
TÜRKÖLOGYA DERGISİ**

Sahibi

Hoca Ahmed Yesevi uluslararası Kazak-Türk
Üniversitesi adına
Prof. Dr. Velihan ABDİBEKOV
Prof. Dr. Musa YILDIZ

Yazi işleri müdürü

Prof. Dr. Kulbek ERGÖBEK

Genel yayın yönetmeni

Prof. Dr. Bekir DENİZ

Yayın kurulu

Prof. Dr. Kulbek ERGÖBEK
Prof. Dr. Bekir DENİZ
Prof. Dr. Bahut Abjet
Jupar Tanauova
Aynur Seythojayeva

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Osman Horata (Ankara)
Prof. Dr. Velihan Abdibekov (Türkistan)
Prof. Dr. Musa Yıldız (Türkistan)
Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı (Kayseri)
Prof. Dr. A. Ahmatayev (Bişkek)
Prof. Dr. J. K. Bakaşova (Bişkek)
Prof. Dr. S. Bahadırova (Nukus)
Prof. Dr. Şakir İbraev (Astana)
Prof. Dr. B. Butanayev (Abakan)
Prof. Dr. D. Vasilyev (Moskova)
Prof. Dr. Kamil Veliyev (Bakü)
Prof. Dr. N. Egorov (Çeboksar)
Prof. Dr. M. H. İdelbayev (Ufa)
Prof. Dr. V. İllariyanov (Yakutsk)
Prof. Dr. M. Zakyev (Kazan)
Prof. Dr. A. Kaydar (Almati)
Prof. Dr. D. Kenjetay (Astana)
Prof. Dr. İ. Kızlasov (Moskova)
Prof. Dr. N. Mahieddin (Cezayir)
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan)
Prof. Dr. K. Musayev (Moskova)
Prof. Dr. M. Mirzaahmetov (Almati)
Prof. Dr. M. Nureddin (Beyrut)
Prof. Dr. S. Orus-ool (Kızıl)
Prof. Dr. Ş. Sarıbaev (Almati)
Prof. Dr. Sadık Tural (Ankara)
Prof. Dr. B. Tuhliev (Taşkent)
Prof. Dr. A. Tibikova (Gorno-Altay)
Prof. Dr. M. Ulakov (Nalçik)
Prof. Dr. M. Çeremisina (Novosibirsk)
Prof. Dr. L. Hrebitsek (Prag)
Prof. Dr. G. S. Kunafin (Ufa)
Prof. Dr. A. Şerbak (Saint-Petersburg)
İngilizce düzelti
Ainur Seitkhodzhaeva

İletişim / Contact

Türkoloji İlimi Araştırma Enstitüsü
Türkistan-KAZAKHSTAN
e-mail: turkologi@mail.ru

Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi Turan Matbaası

**INTERNATIONAL KAZAKH-TURKISH
UNIVERSITY BY H.A.YASSAWI
MAGAZINE "TURKOLOGI"**

Owner

On Behalf Of the International Hoca Ahmad Yasawi
Kazakh-Turk University
Dr. Prof. Ualikhan Abdibekov
Dr. Prof. Musa Yıldız

Journal Administrator

Dr. Prof. Kulbek ERGÖBEK

Editor

Dr. Prof. Bekir DENİZ

Editorial board

Dr. Prof. Kulbek ERGÖBEK
Dr. Prof. Bekir DENİZ
Dr. Prof. Bakht Abjet
Jupar Tanauova
Ainur Seitkhodzhaeva

BOARD ON CONSULTANTS

Dr. Prof. Osman Horata (Ankara)
Dr. Prof. V. Abdibekov (Turkistan)
Dr. Prof. Musa Yıldız (Turkistan)
Dr. Prof. Abdulkadir Yuvalı (Kaiseri)
Dr. Prof. A. Ahmatallyev (Bishkek)
Dr. Prof. J. K. Bakasova (Bishkek)
Dr. Prof. S. Bahadirova (Nukus)
Dr. Prof. Sh. Ibraev (Astana)
Dr. Prof. B. Butanayev (Abakan)
Dr. Prof. D. Vasilyev (Moscow)
Dr. Prof. Kamil Veliyev (Baku)
Dr. Prof. N. Egorov (Cheboksar)
Dr. Prof. M. H. İdelbayev (Ufa)
Dr. Prof. V. İllariyanov (Yakutsk)
Dr. Prof. M. Zakyev (Kazan)
Dr. Prof. A. Kaydar (Almaty)
Dr. Prof. D. Kenjetay (Astana)
Dr. Prof. İ. Kızılasov (Moscow)
Dr. Prof. N. Mahieddin (Cezayir)
Dr. Prof. H. Minnegulov (Kazan)
Dr. Prof. K. Musayev (Moscow)
Dr. Prof. M. Mirzahmetov (Almaty)
Dr. Prof. M. Nureddin (Beirut)
Dr. Prof. S. Orus-ool (Kyzyl)
Dr. Prof. Sh. Saribaev (Almaty)
Dr. Prof. S. Tural (Ankara)
Dr. Prof. B. Tuhliev (Tashkent)
Dr. Prof. A. Tibikova (Gorno-Altay)
Dr. Prof. M. Ulakov (Nalchik)
Dr. Prof. M. Cheremisina (Novosibirsk)
Dr. Prof. L. Hrebitsek (Praga)
Dr. Prof. G. S. Kunafin (Ufa)
Dr. Prof. A. Sherbak (Saint-Petersburg)

English redaction

Ainur Seitkhodzhaeva

CONTACT

Research Institute of Turkic studies
Turkistan / KAZAKHSTAN
e-mail: turkologi@mail.ru
Press: H.A. Yassawi universiti's printing-hous "Turan"

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМ. Х.А.ЯССАВИ
ЖУРНАЛ «ТУРКОЛОГИЯ»**

Владелец

Международный казахско-турецкий университет от
имени Ходжа Ахмет Ясави
д.ф.-мат. н., проф. У. Абдибеков
Док., проф. М. Ыылдыз

Главный редактор

д.ф.н., проф. К. Ергобек

Заместитель главного редактора

Док., проф. Б. Дениз

Редакционная коллегия

д.ф.н., проф. К. Ергобек
док., проф. Б. Дениз
к.ф.н., доцент Б. Эбжет
Ж. Танауова
А. Сейтхожаева

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

док., проф. О. Хората (Анкара)
д.ф.-мат. н., проф. У. Абдибеков (Туркестан)
док., проф. М. Ыылдыз (Туркестан)
док., проф. А. Ювалы (Кайсерли)
д.ф.н., проф. А. Ахматаллиев (Бишкек)
д.ф.н., проф. Ж. К. Бакашова (Бишкек)
д.ф.н., проф. С. Бахадырова (Нүкіс)
д.ф.н., проф. Ш. Ибраев (Астана)
д.ф.н., проф. Б. Бутанаяев (Абакан)
д.ф.н., проф. Д. Васильев (Мәскеу)
д.ф.н., проф. К. Велиев (Баку)
д.ф.н., проф. Н. Егоров (Чебоксары)
д.ф.н., проф. М. Х. Иделбаев (Уфа)
д.ф.н., проф. В. Илларианов (Якутск)
д.ф.н., проф. М. Закиев (Казан)
д.ф.н., проф. А. Кайдар (Алматы)
д.ф.н., проф. И. Кызласов (Мәскеу)
д.ф.н., проф. Д. Кенжетай (Астана)
док., проф. Н. Махмеддин (Джезаир)
д.ф.н., проф. Х. Миннегулов (Казан)
д.ф.н., проф. К. Мусаев (Мәскеу)
д.ф.н., проф. М. Мырзаахметов (Алматы)
д.ф.н., проф. М. Нуреддин (Бейрут)
д.ф.н., проф. С. Орус-оол (Кызыл)
д.ф.н., проф. Ш. Сарыбаев (Алматы)
док., проф. С. Турал (Анкара)
д.ф.н., проф. Б. Тухлиев (Ташкент)
д.ф.н., проф. А. Тыбыкова (Таулы Алтай)
д.ф.н., проф. М. Улаков (Налчик)
д.ф.н., проф. М. Черемисина (Новосибирск)
д.ф.н., проф. Л. Хребицек (Прага)
д.ф.н., проф. Г. С. Кунафин (Уфа)
д.ф.н., проф. А. Шербак (Санкт-Петербург)

редактор английского языка

Ainur Seitkhodzhaeva

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт Туркологии
КАЗАХСТАН / Туркестан
e-mail: turkologi@mail.ru
Издание: Университет Х.А. Ясави, типография «Тұран»

МАЗМҰНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇİNDEKİLER, CONTENTS

Ергөбек Қ.	Алғысөз.....	4
Айдогмуш Э.	Исторические пласты названий животных/ Historical layers of the name animals.....	8
Әбушәріпұлы С. Жүсіпова Н.	Қазіргі қазақтардың ұлттық мәселесінің шешімін табудың жолдары/ The courses of the solution of the modern Kazakhs es national Problems.....	15
Бахтыбаев М. Нурханов Б.	Краткая история города Сыганака в свете письменных источников/ A brief history of the city in the light Siganak written sources.....	31
Бекжан О.	Боджман қаған ұлдары мен інісі Істемінің түркі текті есімдерінің Күлтегін жазба ескерткішіндегі таңбалануы / Turkic names of the sons of Bodžman kagan and his younger brother Istemi written in writing monument in honor of the Kul tigin had been discovered.....	46
Боранбаев С.Р. Қошқарова Г.Ә. Абиева Д.Н.	К. Мұсаев түркі алфавиті туралы: ғасырлық дәстүр және бірлесу мәселелері / K. Musaev about the turkic alphabet: the age-old tradition and problems of unions.....	58
Дениз Б.	Türk ve Türkistan (Orta Asya)-Türk Sanatina dair düşünceler/Thoughts on Turkish and Turkistan (Central Asia) – Turkish art.....	66
Еңсегенұлы Т.	Көнетүркі руна жазуының қазақ таңба- белгілерімен үйлесімділігі/ Similiarities of Turkic old Runa writings with Kazakh Manuscripts.....	76
Karasu M.	Divânu Lugâti't-Türk'teki Kıpçak Söz Varlığını Kazak Türkçesindeki Görünümü / Kipchak vocabulary written in Divan Lugat at Turk in Kazakh language.....	90
Мәмбетов Қ.	Түркі әлемінің дидактикалық-философиялық әдебиет дәстүрі – Жүсіп Ешниязұлы поэзиясында/ Didactical-philosophical Literature by Tradition in the Poetry of Zhussip Yeshniazuly.....	98
Пахратдинов Ә. Төрткүлбаева Т.	Едігетануда танылған ғалым немесе ерлік іс талап еткен ерлік/ Scientist who became famous in Edigetanu or feat, requiring courage.....	111

Сартқожаұлы Қ.	Яман ус (ешкі суы) жазуы/ Writing of (goat water) Yaman Us.....	122
Söyegov M.	Ilk Türkmen general ve katildiği tarihî olaylar / Historical events of the first Turkmen general.....	129
Ubaydullaeva B.	Özbek-kongratlar’ın çocuk eğitimiyle ilgili gelenek ve göreneklerinde şamanlık ve totemistik geleneklerin izleri/The imprints of shamanic and totemic views in rituals and customs relating with child nursing in the uzbek-kongirats.....	134
Türk Dünyasına Hizmet Edenler / Түрік дүниесіне танымал тұлғалар / Знаменитые личности тюркского мира /The famous personalities of the turkic world		
Ергөбек Қ.	Татардың көрнекті түріктанушысы / Prominent Tatar scientist Turkologist	143

АЛҒЫСӨЗ

Құрметті оқырман!

Түркология журналы 2002 жылдан бері екі айда бір рет жарық көріп келді. Журнал 2003 жылдың мамыр айында Париждегі халықаралық ISSN орталығында тіркелген.

Журналды Ақылдастар кеңесінің ұсыныстарын ескеріп, сондай-ақ әлемдегі университеттердің журнал шығару дәстүрінің өзгеруіне байланысты 2014 жылдың наурызынан бастап халықаралық стандарттарға сай «Халықаралық импакт-факторлы журнал» ретінде жылына екі рет наурыз және қараша айларында шығару туралы шешім қабылданды.

Бұдан кейін журналымызға қабылданатын мақалалар тиісті ережеге сәйкес жазылады. Ғылыми мақала сарапшының аты-жөні жасырын түрде баспа кеңесі тарапынан сайланатын үш сарапшыға жіберіледі. Олардың екеуі мақұлдағаннан кейін ғана мақала жарияланады. Мақалада түзетілетін сәттер болса, авторға хабарланады. Реттелген мақалалар жарияланады, ал ережеге сәйкес келмеген мақалалар иесіне қайтарылады. Жарияланатын мақалалардың саны бірте-бірте артқан жағдайда журналымыз жылына үш рет, яғни төрт айда бір рет жарық көретін болады.

Мақсатымыз Халықаралық университет болғандықтан журналымыздың халықаралық мәртебесін көтеру болып табылады.

Сіздерді осы журналдың халықаралық дәрежедегі импакт-факторлы басылым болып шығуына үлес қосады деп сенеміз.

**Бас редактор
филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Ергөбек**

ALGISÖZ

Degerli okuyucular!

Dergimiz yaklaşık 2002 yılından beri, iki ayda bir çıkmak suretiyle bugüne değin kesintisiz bir şekilde yayın hayatını başarıyla sürdürmüştür. 2003 yılında da Paris'te bulunan *Uluslar arası ISSN* merkezine kaydedilmiştir.

Dergimizi, Danışma Kurulunun tavsiyeleri doğrultusunda, dünya Üniversitelerinin değişen yayın anlayışına uygun olarak, Mart-2014 tarihinden itibaren Uluslararası standartlarda ve daha kaliteli hale getirmeyi; *Uluslararası Hakemli Dergi* olarak, şimdilik yılda iki kez, Mart ve Kasım aylarında yayınlama kararı aldık.

Bundan böyle dergimize gelen makaleler yazar, ekte bulunan yazım kurallarına uygun bir şekilde yazılacak ve hakemin adı gizlenerek, yayın kurulumuzca seçilecek üç hakeme gönderilecek ve en az ikisinin olumlu görüşü alındıktan sonra yayımlanacaktır. Hakemlerin düzeltilmesini istediği hususlar yazarına iletilecek, düzgün hale gelen makaleler yayımlanacak, uygun bulunmayanlar sahiplerine iade edilecektir. Zamanla yayımlanacak makalelerin sayısının artması durumunda dergimiz yılda üç kez, dört ayda bir yayınlanacaktır.

Amacımız, Uluslararası bir Üniversite olan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin dergisinin Uluslararası prestijli bir dergi haline gelmesini sağlamaktır.

Siz değerli yazar ve okuyucularının kıymetli yazılarıyla Dergimizin Uluslar arası nitelikte bir dergi olarak çıkmasında katkıda bulunmaya devam edeceğinizi ümit ediyor, en içten saygılarımı sunuyorum.

**Prof. Dr. Kulbek ERGÖBEK
Yazı İşleri Müdürü
Journal Admmstrator**

ПРЕДИСЛОВИЕ

Уважаемые читатели!

Журнал Тюркология выходит в свет непрерывно начиная с 2002 года до сегодняшнего дня один раз в два месяца. В мае 2003 года журнал был зарегистрирован в Парижском центре ISSN.

По представлению совета Редколлегии журнала, а также в соответствии с положением периодических печатных органов мировых университетов с марта месяца 2014 года было принято решение издавать журнал два раза в год в марте и ноябре в соответствии с международными стандартами «Международных импакт-факторных журналов».

С этого времени авторы принимаемых к публикации в журнале статей будут указаны в соответствии с утвержденным правилам, а сами статьи будут направлены трем экспертам выбранным советом редколлегии, причем имена экспертов будут засекречены. Только после положительного отзыва двух экспертов статья будет опубликована. Недостатки указанные экспертами будут сообщены автору статьи и только после устранения этих недостатков будет опубликована. А статьи не соответствующие требованиям правил будут возвращены автору.

С постепенным увеличением количества статей предложенных к публикации журнал будет выходить в свет четыре раза в год, т.е. один раз в четыре месяца.

Так как наш университет является Международным, главная цель данных изменений поднятие международного статуса нашего журнала.

Мы надеемся, что вы внесете свой вклад в дело выпуска нашего журнала как журнала международного значения.

Главный редактор
Доктор филологических наук, профессор Құлбек Ергөбек

FOREWORD

Dear readers!

“Turkology” magazine is published continuously since 2002 until today once in two months. The journal was registered in May 2003, in the Paris center ISSN.

By the Council of the Editorial Board of the journal, as well as in accordance with the status of periodicals of the world universities from March 2014 decision was taken to publish the journal twice a year in March and November, in accordance with international standards of "international impact factor journals".

Since that time, the authors accepted of articles for publication in the journal will be specified in accordance with the approved rules, and the articles will be sent to three experts chosen by the Board of the Editorial Board, decides the names of the experts will be confidential. Article will be published only after a positive review given by two experts. The shortcomings will be indicated by experts sent to the author and only after elimination of the drawbacks the article will be published. The article does not conform to the requirements will be returned to the author.

With the increase of the number of articles recommended for publication the journal will be issued four times a year.

As our university is the International, one of the main goal of these changes conform the international status of the journal.

We hope that you will make your contribution to issue of the journal as journal with international status.

Editor
Doc. Prof. Kulbek Ergobek

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЛАСТЫ НАЗВАНИЙ ЖИВОТНЫХ/ HISTORICAL LAYERS OF THE NAME ANIMALS

Эрдал АЙДОГМУШ*

Аннотация

В статье рассматриваются исторические пласты названий животных в кыргызском и турецком языках. Развитие общего национального языка можно определить по текстам, в которых содержатся истории народа. Исторические данные о тюркских языках и народах, а также исторические памятники не только определяют основные моменты развития народа, но и дают возможность оценить фонетический, грамматический строй и лексический состав языка с давних времен и до наших дней.

Общих слов в тюркских и монгольских языках неопределенного происхождения много и это давно обсуждается и в тюркологии, и в алтаистике. Поэтому нельзя считать на нет возможность пересмотра этимологии некоторых слов, которых мы знаем как обязательные слова с монгольского происхождения.

Как и другие слова языка некоторые названия животных могут войти с других языков и обогащают словарный состав. Некоторые слова при заимствовании не поддерживаются никакими фонетическими изменениями. А некоторые меняют некоторые звуки, и могут отличаться от начальной формы. Такие слова при определении корня затрудняют.

Названия животных, являющие основным объектом данного исследования, тоже составляют несколько слоев. Как в кыргызском, так и в турецком языках видно, что подавляющее большинство составляют арабский, фарский, монгольский и европейский слои. В особенности, многие названия домашних животных относятся к монгольскому слою. Например: *жылкы (лошадь)*, *уй (корова)*, *кой(овца)* и т.д.

В двух языках разные пути перемещения слов европейского происхождения, разные условия – основной показатель. Если в кыргызский язык слова европейского происхождения входят, в основном, через русский язык, то в турецком языке такие слова принимаются в результате географической, территориальной близости, за счет близких экономических, политических и социальных отношений.

Входящий в состав флективных языков родственных с кыргызским и тюркским языками слова с европейских языков по семантическим и этимологическим особенностям, по их влиянию на тюркские народы не одинаковы, и это определилось еще один раз в ходе этого следствия. Процесс принятия в кыргызский и тюркский языки слов с европейских языков заметны в лексическом составе двух языков по разным условиям, особенно их активирование в XIX-XX веках. На это причиной является научно-технический прогресс, влияние мирового, экономического и политического пространства, а точнее, в результате вышеперечисленных включающая в себя влияние глобализации.

Ключевые слова: зооним, пласт, лексика, история, этап, происхождение.

Abstract

The article considers the historical layers of animal names both in Kyrgyz and Turkish languages. The development of a common national language can be determined by the texts that contain the history of the nation. Historical data about Turkic languages and nations, as

*Кыргызско-турецкий университет “Манас”, Бишкек-Кыргызстан / Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bishkek-Kyrgyzstan. erdalaydogmus@hotmail.com

well as historical monuments not only determine the highlights of the development of the people, but also provide an opportunity to assess the phonetic, grammatical structure and lexical structure of language from ancient times to the present day.

There are many common words in Turkic and Mongolian languages with undetermined origin and it has been discussed for a long time in Turkic and Altaic studies. Therefore we can not assume any possibility of a revised etymology of certain words, which we know as the mandatory words with Mongolian origin.

Like other words of language, some name of animals can enter from other languages and enrich the vocabulary. Some words do not be plunged for any phonetic changes in borrowing. And some of them change sounds, and may differ from the initial shape. Such words meke difficulties in determining the root of word.

The names of animals which are the main object of this study also comprise several layers. As in Kyrgyz and Turkish languages it shows that the overpowering majority compose Arabic, Farska, Mongolian and European layers. Especially, many of the names of pets belong to the Mongolian layer. For example: *zhylky* (horse), *uy* (cow), *koy* (sheep), etc.

In two languages, different ways of moving words from European origin there are different conditions and it is the main indicator. If to Kyrgyz language words of European origin enters mainly through the Russian language, then in Turkish language such words are taken as a result of geographical, territorial proximity, due to close economic, political and social relations.

Part of the inflectional languages which related to Kyrgyz and Turkic languages, the words from European languages the word for semantic and etymological peculiarities, their influence on the Turkic nations are not the same, and it is defined once again in the course of this investigation. Adoption process in Kyrgyz and Turkic languages words from European languages are visible in the lexical composition of two languages in different conditions, especially their activation in XIX-XX centuries. It is the cause of scientific and technological progress, the impact of global, economic and political area, rather, as a result of above including the impact of globalization.

Key words: Animal names, Layer, Lexis, History, Stage, Origin.

И-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЛАСТЫ НАЗВАНИЙ ЖИВОТНЫХ

Становление кыргызского языка включает в себя несколько времен и сложных путей. Основные этапы его развития детально содержатся в произведениях Н.А.Баскакова, И.А.Батманова, Б.М.Юнусалиева, Б.О.Орузбаевой, Э.Р.Тенишева и С.Сыдыкова. Нет единого мнения по разделению истории кыргызского языка на этапы, но исследователи придерживаются единого мнения о том, что кыргызский язык включает в себя признаки Южной Сибири и Средней Азии. Проф. Б.М.Юнусалиев говорит следующее по этому поводу: «Кыргызский язык-по общей характеристике в древности развивался в контакте с южно-алтайским диалектом » (Юнусалиев: 1959, 33).

Б.М.Юнусалиев делит становление и развитие кыргызского языка на следующие эпохи: 1) Энесайская эпоха (I–VIII вв.) – время, когда в отношениях были хакасский и тувинский языки; 2) Алтайская эпоха (VIII–XIII вв.) – Время, когда кыргызы проживали на долгий период в Южном Алтае; 3) Тянь-шаньская эпоха (с XIV–XVI в.до наших дней) – время, когда развивается в отношении с Центрально Азиатскими языками (Юнусалиев: 1954).

Время становления турецкого языка следующие: эпоха старого Анатолийского турецкого языка, Эпоха Османского турецкого языка и время современного турецкого языка.

В начале в словарном составе больше сохранялась общие характеристики с давними и Средне Азиатскими тюркскими языками.

Второе, во времена Османского турецкого языка большую часть словарного состава, а точнее ближе 90% доли, составляли заимствованные слова с арабского и фарского.

А в главе третьей эпохи реформирования турецкого языка стоял основатель Турецкой Республики - Мустафа Кемаль Ататюрк. Только введенный латинский алфавит полностью схож с звуковой системой турецкого языка. В воплощении в реальность языковой реформы были намечены разные две цели. Во-первых, взять под свой контроль научно-исследовательские работы по турецкому языку, а во-вторых, намечается – очистить турецкий язык от заимствованных, а точнее, от арабских и фарских слов, значит, цель - обогатить словарный фонд родного языка изнутри.

Знаменитые на сегодняшний день и имеющие огромную значимость для тюркологии произведения как, четыре тома «Древних тюркских писаний на Орхон-Енисейских памятниках» Х.Намыка, «Дивани Люгат-ат тюрк» Махмуда Кашгари, «Кутадгу билиг» Джусупа Баласагына, «Деде Коркут», «Derleme Sözlüğü», “Tarama Sözlüğü” Мухаррема Эргина появились при осуществлении одной цели из вышеперечисленных двух (Садыков, Сагынбаева: 2010, 34).

При сравнении в двух языках имен домашних и диких животных, мы должны включить во внимание и следующий фактор. У некоторых животных кроме их названия еще есть и слова, называющие различные признаки (пол, возраст, цвет, рога, хвост), но такая характеристика не свойственна для диких животных, они ограничиваются одним-двумя названиями. По этому поводу ученый А.М.Щербак пишет следующее: «наличие более одного названий животных зависит от того, как часто используется в повседневной жизни и от религиозного взгляда народа» (Щербак: 1961, 156-157).

Названия животных в древних тюркских слоях следующие: *çakal/шакал, koç/баран, buzağı/теленки, kunduz /норка, karsak/муса-корсак, yaban domuzu/кабан, | öküzl/вол, domuz/свинья, kurt /волки.д.*

Как определили исследования в области тюркологии и алтаистики, тюркские языки, в том числе и кыргызский, и сегодняшний турецкий языки входят в семью алтайских языков. Состав семьи алтайских определяют кроме тюркских языков тунгусо-маньчжурские, а также японский и корейский языки (Баскаков: 1960).

Связь между тюркскими и монгольскими языками являлись объектами исследования лингвистов-ученых как М.А.Кастрен, Г.И.Рамстедт, Б.Я.Владимирцев, Е.Д.Поливанов, М.Рясянен, В.В.Радлов, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, В.И.Рассадин, Т.А.Бертагаев, Г.Д.Санжеев, С.К.Кенесбаев, Ш.Ш.Сарыбаев, Е.И.Убрятов и.д. Они в основном исследовали монголизмы в тюркских языках, а в монгольских языках наличие тюркской лексики.

Место в кыргызской лексике слов приспособленных с монгольского языка исследованы в работах Н.А.Батманова, Б.М.Юнусалиева, Б.О.Орузбаевой, С.Кудайбергенова, С.Сыдыкова, К.Дыйканова, Д.Исаев, К.Конкобаева и.д. Наличие

общих элементов в современном тюркском и монгольском языках утверждает их общее генетическое происхождение. Г.Д.Санжеев по этому поводу говорит следующее: «Племена и народ, разговаривающие на алтайских языках и проживающие в Средней Азии всегда придерживаясь тесных связей между собой быстро переходили в языки друг-друга. Такие условия влияли на лексику, грамматический строй и фонетику алтайских языков» (Санжеев: 1947, 17).

И.А.Батманов указывает влияние монгольского языка на кыргызский язык в трех временах: 1) во времена связи на Алтае предков кыргызов и монголов; 2) во время монгольских завоеваний в XIII в.; 3) во время отношений кыргызов с ойротами и семиречинскими калмыками двумя разными путями: а) в результате прямого разговорного отношения кыргызов и монголов (или их предков); б) через другие языки (Юнусалиев: 1964, 12-25).

В литературах тюркологии критерием разделения монгольских и тюркских языков берут основой морфемический состав слов. Такой критерий хорош для языков другого происхождения. А монгольских и тюркских языках одно ядро в исконных словах, образованы на основе древних корней, поэтому корни или образованные от них слова будет сложно определить, так как корень или дополнительная морфема может быть забыт в одном, а в других языках может сохраниться (Дыйканов: 1980, 105).

А время принятия сохранившихся в тюркском языке тоже относится к древней эпохе тюркских языков.

Проблему терминов животноводства в тюркских и монгольских языках затронул Ц.Д.Номинханов в своей работе «Термины животноводства в тюрко-монгольских языках» (Номинханов: 1959). Автор там говорит о названиях, которые одинаково встречаются в обоих языках.

Есть полное основание сказать то, что название домашних животных развивался параллельно с их приручением. Если так, то можно утверждать то, что слова связанные с названием скота являются самым древним лексическим слоем языка.

В словарном фонде сегодняшнего кыргызского и турецкого языков определены общие четыре монгольских корня. Все эти слова являясь именем существительным служат номинативой. Они: *жебе (cebe)*, *кабырга (kaburga)*, *марал (maral, meral)*, *курултай (kurultay)* (Садыков, Сагынбаева: 2010, 410).

Названия животных монгольского происхождения в турецком и кыргызском языках, являющиеся объектом исследований: *жылкы (лошадь)*, *ат (конь)*, *берү (волк)*, *мечин (обезьяна)*, *уй (корова)*, *кой (овца)*, *бөкөн (сайга)*, *марал (олень)*, *кулжа (архар)*, *сүлөөсүн (рысь)*, *калтар (черно-бурая лисица)*, *түлкү (лиса)*.

Общих слов в тюркских и монгольских языках неопределенного происхождения много и это давно обсуждается и в тюркологии, и в алтаистике. Поэтому нельзя считать на нет возможность пересмотрения этимологии некоторых слов, которых мы знаем как обязательные слова с монгольского происхождения.

В историческом развитии кыргызского и тюркских языков влияние других языков огромен. Особенно заимствованные слова с фарского языка играл огромную роль в становлении лексического строя обоих языков. Как отмечает акад. Б.О.Орузбаева в «Кыргызско-русском словаре» К.К.Юдахина включены 1500 слов. Но в общей разговорной речи, особенно диалектизмах, заимствованных слов с персидского языка еще больше (Сулайманова: 2009, 42).

Приход в кыргызский язык слов с фарского языка включает в себя много времен. «Включение иранских элементов в кыргызский язык смотрится как становление кыргызского языка, а также вместе с внешними экстралингвистическими факторами. В основном туда входят историческая связь народов, экономические и культурные отношения, знание двойного языка» (Дыйканов: 1998, 114).

По мнению И.А.Батманова в кыргызский язык многие арабские и фарские слова вошли в XIXв., а точнее, когда Кыргызстан был под Кокандским хандством и исламская религия доминировала (Батманов: 1966, 53). Но отношения между народами иранского языка и кыргызами упирается в дальнейшее время. Б.М.Юнусалиев на основе работы В.В.Бартольда отмечает то, что названные два народа еще в V-X вв. были в экономических и культурных отношениях. В те времена кыргызы были в тесных торговых отношениях с соседними народами. А также отмечается приход слов с фарского языка через уйгуров.

Введение иранизмов развивался с приходом кыргызских племен в XVIв. в Ферганскую, Памирскую и Гисарскую долины. До наших дней кыргызы в отношениях с таджиками, которые говорят на фарском языке. По мнению Б.О.Орузбаевой в юге прямое освоение иранских слов осуществлялся через таджикский язык (Орузбаева:173).

Иранские слова в кыргызский язык вошли разными путями:

- а) в результате прямых отношений кыргызов с таджиками;
- б) через другие народы Средней Азии (узбеки, уйгуры);
- в) некоторые слова могли прийти через грамотных людей с книг с фарского языка.

Некоторые из них могут быть остатком с лексики согду, может тохара. На иранские языки тюркские языки не схожи: поэтому, в турецком языке не встречаются морфемы с иранского, а в иранском с турецкого языка (Дыйканов: 1955, 33).

В турецком и кыргызском языках слова с фарского рассматриваются во всех слоях лексики. Например, название предметов, употребляемых в хозяйстве, название животных и орудий труда. Если взять названия животных, являемых объектом исследований, то они таковы: *животное/ hayvan, слон/vaşak, лисенок / tilki yavrusu, крыса / fare, носорог / gergedan.*

Если арабский и турецкий языки в прямых живых отношениях, то такая возможность с кыргызским языком считается на нет. О том, что заимствованные арабские слова в кыргызском языке пришли через фарского и других родственных узбекского, казахского, уйгурского языков доказывают употребление слов, входящих состав кыргызского языка, их двойные корни, рассматриваемые как синонимы и соответствие значений (Садыков, Сагынбаева: 2010, 411).

С перемещением кыргызского народа в Центральный Тянь-Шань через соседние народы, исламская религия начинает распространяться среди кыргызов. Принятие кыргызским народом ислама способствует приходу в лексику кыргызского языка арабских слов.

Если некоторые иранские слова вошли в кыргызский язык прямо с таджикского, то в отличии от этого, арабские слова входили только через соседние таджикский, узбекский, уйгурский языки, так как кыргызы никогда не были в прямых отношениях с арабами. Время, когда арабы завоевали Среднюю Азию и господствовали примерно

подходит в VIII-X вв. Каждое арабское слово в кыргызском языке обязательно встречается в других средне-азиатских языках (Юнусалиев: 1959, 230).

1986 году вышла работа проф. К.Карасаева «Усвоенные слова», включающая 5100 слов, изучающие название перемещенных слов с арабского языка в кыргызский язык. В этой работе обращено внимание к их использованию в кыргызском языке, к семантическим особенностям, а также к этимологии некоторых из них.

Многие заимствованные арабские слова в кыргызском языке являются словами связанных с религией. Не могут не встретиться и слова с арабского, называющие название животных. Например: *тоос* (навлин) *айбан* (животное), *айбанат* (зверь), *саратан* (жук), *мите* (паразит), *fil* (слон), *timsah* (крокодил), *zürafa* (жираф) и.д.

Заимствованные европейские слова по происхождению можно разделить на следующие группы:

- а) слова с русского языка;
- б) слова с французского языка;
- в) слова с немецкого языка;
- г) слова с греческого языка;
- д) слова с итальянского языка;
- е) слова с английского языка;
- ж) слова с латыни;
- з) слова с других языков (Садьков, Сагынбаева: 2010, 437).

Названия животных относящихся к европейскому слою: *кенгуру/kanguru*, *кошка/kedi*, *зебра // zebra*, *обезьяна// таутип*, *пингвин/ penguen*, *ягуар/ jaguar*, *крокодил*, *як/yak*.

В заключении, как и другие слова языка некоторые названия животных могут войти с других языков и обогащают словарный состав.

Названия животных, являющие основным объектом данного исследования тоже составляют несколько слоев. Как в кыргызском, так и в турецком языках видно, что подавляющие большинство составляют арабский, фарский, монгольский и европейский слои. В особенности, многие названия домашних животных относятся к монгольскому слою. Например: *жылкы* (лошадь), *уй* (корова), *кой* (овца) и др.

В кыргызском языке названия животных, относящихся к европейскому слою, пришли через русский язык.

Названия некоторых животных пришли в два языка разными путями. Например, если лексема *жираф* вошла в кыргызский язык через русский язык с французского языка, то турецкое *zürafa* вошел с арабского языка. Но *жираф/ zürafa* по произношению схожие. Значит, в происхождении они возможно одинаковы.

Если в кыргызском языке лексема *крокодил* вошла через русский язык с латынского языка, то турецкое слово *timsah* с арабского слова.

Если в кыргызском языке слово *пил* (слон) вошло с иранского, то на турецком слово *fil* с арабского языка.

Сүлөөсүн (рысь) в кыргызский язык с монгольского, турецкое название *vaşak* относится к арабскому слою.

ИСТОЧНИК

Баскаков Н.А. (1969), *Введение изучение тюркских языков*. М.: -383с.

Дыйканов К. (1980), *Кыргыз тилинин тарыхынан*. Ф: -156с.

Номинханов Ц.Д. (1959), *Термины животноводство в тюркских и монгольских языках*. - Алма - Ата: Изд-во АН Каз. ССР,

Орузбаева Б. (2004), *Кыргыз тил илими (сборник статей)*. 2-том. Б:

Садыков Т.(2010), *Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери*. Б: - 479 с.

Санжеев Г.Д.К (1947), *Тюрко-монгольской лингвистической проблеме // Тр. Моск. ин-та востоковед*. М: -№4. с. 69.

Щербак А.М. (1961). *Названия домашних и диких животных в тюркских языках*. - В кн.: *Историческое развитие лексики тюркских языков*. М:

Юнусалиев Б.М. (1985), *Тандалган эмгектер*. Ф: 1985. –с. 510.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ШЕШІМІН ТАБУДЫҢ ЖОЛДАРЫ/ THE COURSES OF THE SOLUTION OF THE MODERN KAZAKHS ES NATIONAL PROBLEMS

Сайран ӘБУШӘРІПҰЛЫ*
Нұрсұлу ЖҮСПОВА**

Түйіндеме

Қазақстанда қоғамдық, ең алдымен идеологиялық жандану байқалып, зиялылар ұлан-байтақ өлкенің келешегі жөніндегі ой-толғаныстарымен көріне бастады. Ресейдегі оң өзгерістерге байланысты қазақ елінің отаршылдық тәуелділігіне шек қою XX ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ, әсіресе 1917-1918 жылдары күн тәртібіне қойылған еді. Қазіргі уақытта зиялылар прогрессивтік-патриоттық-ұлттық күштерді біріктіру, ұлттық мемлекеттілікті нығайту, рухани мәдениет пен қазақ тілінің мәртебесін көтеру және т.б. мәселелерді шешу қажеттілігін түсіне бастады. Мақалада қазіргі қазақтардың ұлттық мәселесінің шешімін табудың жолдары қарастырылған. Онда Қазақстандағы мемлекеттілік пен халықтың арақатынасындағы үйлесімдікті табу қажеттілігі сөз болады. Мұның мемлекеттік құрылымдардың барлық құбылыстарға тек қана түбегейлі ұлттық мүдделер тұрғысынан қарағанда ғана жүзеге асатыны дәлелденген. Қазаққа мұсылмандық пен түріктік (және өзіндік) мәдениеттердің сындарлы элементтерінің синтезденуі негізінде алға тартылатын құтқарушылық әлеуеті бар идеяны тұжырымдау қажеттілігі атап өтіледі. Сондай-ақ, тілдің халықтың, этностың, ұлттың жаны екендігі дәлелін тапқан. Орыстілді қазақтардың орыстық табиғатының себептері ашып көрсетілген. Сондай-ақ қазақы қалыпты қалыптастыру үшін қазақ затының хромосомдарындағы этноспен байланысты ақпараттар легі өзгеруі және олар қазақы рефлексдер, ақпараттармен ығыстырылып шығарылуы керек дегенді баса айтады. Ақырында, нәсілдер мен этностардың біркелкілігі (біртектілігі) мәселесіне тоқталған: ядро және периферия (орталықтан қашық шеткі аймақтағылар).

Қорытынды бөлімінде орыстілді қазақтардың кейбір негативті қасиеттері фактілер негізінде сипатталған. Мәселен, қазір ұзын саны 1000-нан астам қазақстандық миллиардтап жеп шетелге қашып кеткен. Солардың бір-екеуінен басқасы – түгел орыс мектебінде оқыған орыстілді қазақтар. Қазақтілді қазақ елден қашпайды. Азғындаған гомосексуалистер арасында қазақ ауылынан келгендер, жалпы қазақтілділер жоқ. Олардың бәрі – орыстілділер екен.

Автордың түйіні мынаған саяды: Қазақтарды төл этносына қайтару жолымен мұндай үдерісті тоқтатуға болады, әлбетте. Мұның үшін ұлыстың шын мәніндегі ұлттық мемлекеттік құрылымы болуы шарт. Бәрі айналып келгенде, әсіресе біздің жағдайымызда (дәстүрлеріміз жар жағасына барып қалып, сүйегі терісіне ілініп қалт-құлт етіп тұрғанда) осынау Ұлттық мемлекет құзырынан құралатын болады. Тап осынау мемлекеттіліктің ұйыстырушы-ұйымдастырушылық функцияларының арқасында этностың басы біріге бастайтын болады.

Түйін сөздер: ұлттық мүдделер, этнос біркелкілігі, ядро және периферия, мемлекеттілік пен халық, тіл – этнос жаны.

* философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/Docent International Hoca Ahmad Yasawi University, Turkoloji scientific-research institute, Turkistan/Kazakhstan. e-mail: afrasiab_2004@mail.ru

** Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты, Түркістан/Қазақстан/master of the international Hoca Ahmad Yasawi University, Turkoloji scientific-research institute, Turkistan/Kazakhstan.

Abstract

In the article the question is that in Kazakhstan there was a publicly-ideological revival in a pre-revolution period, intellectuals began to share the considerations about the future of enormous edge - Kazakhstan. In connection with positive changes in Russia as early as the first fourth of XX of century on an order-paper a question was put about limitation of colonial dependence. Presently progressively intellectual intellectuals, front-rank people, began to understand the necessity of unification of progressive-patriotic-national forces, strengthening of the national state system, heave up status of Kazakh and confirm spiritual heritage of ancestors.

It is underlined in the article, that the Kazakh people need the ground of ideas having rescue potential, structural elements of moslem and turkic cultures based on a synthesis, presently. Instead of with that it registers in the article, that a language is the soul of people(ethnos, nation). Reasons of deformation of the psychical-spiritual world of Russian-language Kazakhs open up. More than thousand Millionaires-Kazakhs appealed to escape in foreign countries. They abandoned Kazakhstan. Besides except for one or two all they Russian speaking Kazakhs, received education at Russian school. The real Kazakhs do not abandon the Motherland. Among homosexuals people teaching at Kazakh school do not reveal also. There is not a single native from an aul. All of them are Russian-language Kazakhs.

The resume of author is taken to that it is possible to stop such process by the return of Kazakhs on the bosom of the ethnos. For this purpose must be created in own sense of word national state structure. In the article the question is about the necessity of being of harmony for mutual relations between the state and people. Proved, that it it can make reality of only then, when all state structures behave to all phenomena from positions of native national interests.

Reasons of deformation of afore-named Kazakhs open up. An author comes to the conclusion about that, to change nature of these people informative waves must change in the chromosomes of people of the Kazakh origin. Ethnic to information of negative character must be ousted by Kazakh reflexes and information.

Finally, in the article in detail is stopped on a question about ethnic homogeneity: kernel and periphery.

Key words: National interests, Ethnic homogeneity, Kernel and periphery, Statehood and people, Language - the soul of the ethnic.

1. Қазіргі уақытта қазақ идеясының мәні – халық пен мемлекеттің арасындағы үйлесімдікті орнатуда

Әлеуметтік дамудың жаңа сатыларына көтерілуге байланысты Қазақстанда қоғамдық, ең алдымен идеологиялық жандану байқалып, зиялылар ұлан-байтақ өлкенің келешегі жөніндегі ой-толғаныстарымен көріне бастады. Айта кету керек, соңғы 100 жылда біздегі интеллектуалдық әлеует мардымсыз емес еді. Демократиялық қайраткерлердің баспасөздегі жарияланымдары өмір талабынан туындаған жайт. Осы бағытты ұстанған алашшылар елдің экономикалық дамуын жеделдету, ағарту ісі және халықтың мәдени деңгейін көтеру, жергілікті тұрғындардың Ресейден Қазақстанға қоныс аударғандармен теңқұқықтығын қамтамасыз ету, өзін-өзі басқарудың жүйесін құру жөніндегі ойларын ортаға салған-тын. Ресейдегі оң өзгерістерге байланысты қазақ елінің отаршылдық тәуелділігіне шек қою XX ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ, әсіресе

1917-1918 жылдары күн тәртібіне қойылған еді. Қазіргі уақытта зиялылар прогрессивтік-патриоттық-ұлттық күштерді біріктіру, ұлттық мемлекеттілікті нығайту, рухани мәдениет пен қазақ тілінің мәртебесін көтеру және т.б. мәселелерді шешу қажеттілігін түсіне бастады. Осынау мәселелердің шешімін іздестіру нағыз жоғары мәдениеттілікті талап етеді. Бұл ретте қоғамдық дамудың заңдылықтарын білу, жекеленген елдер мен қайраткерлердің іс-әрекеті мен саяси ұстанымдарының қазіргі тенденциясын бағамдау маңызды. Айта кету керек, көп жағдайларда тиісті деңгейдегі рухани мәдениеттілік пен біліктілік жолбасшылардың бойы мен ойынан жеткілікті деңгейде табылады деп айтуға болмайды. Елдің қазіргі жағдайы мен алаңдайтын тұлғалардың көпшілігінің білімі мен идеологиялық ізденістерінің тапшылығы мәселесі қазақ елінің бітім-болмысы мен мәдениетінің тағдыры үшін қауіпті екенін түсінетін кез келді. Бұл ретте ұзаққа жалғасатын ымырасыз пікірталасқа жол ашылуы керек. Әрине, өз еліндегі саяси-ой пікірлер ағымы мен әлемдегі саяси қозғалыстар тәжірибесімен таныс болу ізденіс әлеуетін еселей арттырады. Бұл орайда қазақ идеясын тұжырымдау және зерделеу, сондай-ақ оны қазақ мәдениетінің жағдайы мен келешегі туралы ой-пікірлердің дамытылуымен байланыстыра қарастырудың маңызы зор. Қазақ идеясының философиялық негізі ортағасырлардан басталып, ол мемлекеттік идеологиясыздандырудың (деидеологизация) бұғауынан құтылуға жәрдемдеседі. XIV – XIX ғғ. жыршы-ақындар, ағартушылар, одан кейін Алаш зиялыларының тұжырымдамаларына ден қою – мұның бәрі саяси ғылымды практикалық ұстанымға айналдыруға дем берер еді. Мұның өзі ұлттық идея ең алдымен адамның адамгершілік жауапкершілігін сезініп, ерік-жігерінің шындалуына байланысты алға тартылуы керек деген тұжырым қолдау табуы керек.

Қазіргі уақытта қазақтық, сондай-ақ жалпытүркілік және мұсылмандық мәдениеттердің сындарлы элементтерінің синтезденуіне және дүниежүзілік ғылым мен индустриалдық-инновациялық технологияға негізделген қазақ идеясы жүзеге асырылуы керек. Сонымен бірге аймақтық қауымдардың (Орталық Азия бойынша) интеграциялануына (ықпалдасуына) күш салуды тезірек қолға алу шарт. Мұнда тек шынайы да, халқымыздың дәстүріне сай келетін демократиялық бағытты таңдаған жөн. Сонда ғана орталықазиялық конфедерацияны құруға болады деп білеміз. Әрине, түркістандық шеңбердегі бір бүтіндікке қарай жылжу жолында мәжбүрлеу тетіктерін қолдануға жол беруге болмайды. Халықтар бұл бүтіндіктің өзара тиімді екендігіне көзі жеткенде ғана өздері ұмтылатын болады. Қазірдің өзінен бастап барлық халықтардың әлеуметтік-гумандық (адамгершіліктік) кеңістігін ақырындап кеңейте беру ләзім. Мұның үшін алдымен Қазақстанның ресурстарының әлеуетін бауырлас елдер сезінетініндей бағыттағы саясат жүргізілуі керек. Орталық Азияның үлкен территориясының органикалық бірлігінің тарихи логикасы бар. Бұлармен бірлесу, бөлісу, кірігу арқылы ғана Қазақстанның қуаты арта түседі. ХХІ ғасырда ұлан-байтақ территориямызға өзіміздің оралмандарымыз бен аталмыш түріктерді (мысалы, экологиялық қолайсыз жағдайда өмір сүріп жатқан қарақалпақтарды) қоныстандыру тарихи жағынан өз жемісін берер еді: демографиялық өсу, рухани алмасу, экономикалық даму жағынан да. Бұл ретте бөгделердің өркениеттік шебін бұзып өтіп, Орталық Азия түркілерімен синтезденуді бастап, жедел әрекетке көшу Қазақстанның пешенесіне жазылған. Бұл миссияны абыроймен атқарғанда ғана Қазақстан Орталық Азияның нағыз локомотивіне айнала алар еді.

Айта кету керек, Қазақстанның өз ішіндегі түріктік этностық топтар тарихи дәстүрлердің, ортақ Отан құру мүдделерінің орайласуына байланысты бір-біріне жақындай түсіп, бірігу мен кірігуге дайын тұр. Егер олар қазақ тілі мен мәдениетінің шынайы мәртебесі мен реттеушілік рөлін көріп-біліп, сезінген күннен бастап-ақ

ешкімнің үгіттеуінсіз қазақтармен бірге бір ұлт болып ұйысуға бет алар еді. «Айқын» газетінің бас редакторы Н. Жүсіп былай деп жазады: «Мен Астанада бірнеше өзбек азаматын білем. Қазақ еліне нәпақа табуға келіп, осында орнығып қалғандар, тіпті, отбасыларын да көшіріп алған. Қазақша сайрап тұр. Армандары – Қазақстан азаматтығын алып, төлқұжаттарына «қазақ» деп жазғызу. Ал біздің құзырлы органдар оларға рұқсат бермей отыр. Әлгі өзбектер қазақтың тілін құрметтейді, Қазақстанның басқа азаматтарымен тең дәрежеде өмір сүріп, қазақ азаматы болғысы, біздің елге қызмет еткісі келеді. Бірақ соларды өзектен теуіп отырмыз» (Жүсіп: 2013, 6).

Бізге керемет сұлулық пен байлық берілген. Бұл – Қазақстан немесе Алашстан. Бірақ кейбір даңғойлар мен тексіздердің кесірінен бар байлығымыз ысырап етілуде, шашылып-төгілуде. Н.Ә. Назарбаев айтқандай, ел мен мемлекеттің миллиардтаған қаржысы талан-тараж етілуде, ұрлануда. Еліміз осындай қансорғыштардан азат етілгенде ғана тәуелсіздігіміз баянды болмақ. Қазақ тілі өзінің мемлекеттік дәрежесіне ие бола алмаса тәуелсіздіктің ауылы алыстай бермек. Жемқорлардың және олақ саясаткерлердің кесірінен рухани дағдарыс бізді жанай өтуде, бірсыпыра тұрғындар кедейшіліктің қасіретін тартуда. Шенеуніктер Қазақстандағы орташа айлық табысты асыра көрсеткен еді, Н.Ә. Назарбаев оның шындығына көз жеткізіп, Қазақстанда 9 млн. тұрғынның орташа айлығы 34 000 теңге, ал 1,5 млн. – 16 000 теңге екен деді.

Мемлекет – тұрғындардың бірге өмір сүруін қамтамасыз ететін институт. Оның **негізінде** біртекті мәдениет жатады. Бұл, әрине, жекеленген этностық топтардың ерекшеліктерін жоққа шығару деген сөз емес. Ол – түрлі-түстіліктің бірлігінен құралады. Қазақстандағы мемлекеттік құрылымның жүзеге асыратын тарихи ісі **осы негізді** қамтамасыз етуге бағытталса игі. Бұл ретте айтарлықтай қозғалыс байқалмайды.

Мемлекеттің биік мұраты барлық индивидтерге өмірде өз орнын таба алуына деген табиғи правосын қамтамасыз ету болып табылады. Лайықты тұрмыс құруға, сырттай еркін және іштей дербес өмір сүруге құқықтылығын қорғау. Мемлекеттіліктің мәні оның рухани-адамгершіліктік әлеуетінен көрінеді. Адам мемлекеттік мақсатты өзінікі деп есептегенде ғана сол елдің азаматы бола алады, сонда ғана жалпықазақтық, жалпықазақстандық, одан кейін жалпыадамзаттық сана бой көтеретін болады. Кез келген адам өзін Қазақстанның азаматы деп есептеуі үшін жалпыға ортақ мәдениет құндылықтарын тұтына білуі керек, Қазақстанның тарихын білуі, әлеуметтік-саяси белсенділік таныта білуі шарт.

Мемлекеттің ұлттық рухтан ажыралуы оның өзінің қарама-қарсылығына айналып қалуына әкеліп соқтырады. Топтық эгоизмді қалыптастырған мемлекет өзінің ұлттық-саяси табиғатын өзгертеді де, жұтандау мен жаппай азғындатудың құралына айналады. Мұны өткен 70 жылдық тарих айқын көрсетті. Мемлекеттік мүдденің өзі барша адамдардың барлық тауыпқыты, әділ, заңды талаптарының қосындысынан құралады. Бірақ ол жай ғана арифметикалық қосынды емес, әлдеқайда аса күрделі рухани-моральдік-адамгершіліктік құрылым. Егер де мемлекеттік-таптық-топтық мүдденің рухани негізі болмаса, ешқандай әрекет те, «ұйымдастырушылық» шара да, үгіт-насихат істері де, жалғандық та, террор да, азаматтық соғыс та, таптық диктатура да оны ортақ іске жұмылдыра алмайды, ол жекеленген құмарлықтардың, өзін ақтамайтын озбырлық пен сұғанақтықтың құралы болып қала береді, ал барлық тетіктерімен оны қорғайтын, қолдайтын саяси партия өзінің өлімін, өзінің тобының, мемлекетінің өлімін жақындататын болады. Бұл ретте кеңестік құрылымды еске алсақ та жеткілікті. Айта кету керек, мемлекет – азаматтардың шығармашылық ынтымақтастығы мен бірлесіп өмір сүруінің саяси инструменті. Өрқандай саяси реформа, оның жетістігі немесе сәтсіздікке ұшырауы, нақты нәтижелері адамдардың

көңіл-күйіне, олардың құқықтық санасына, интеллектуалдық-ізгіліктік әлеуетінің дамытылуына байланысты. Негізінен олар биліктегілер ұстанған саяси курстың ұлттық мүдделерге сәйкес немесе қайшы келуіне байланысты. Егер де бұл курс ұлттық мүддеге кереғар болса, қандай да болмасын ұйымдастырушылық шаралары өткізілмесін, саяси реформа (1980 жылдардағы қайта құру сияқты) сәтсіздікпен аяқталады. Әсіресе, егер реформа адамдардың қарым-қатынастары мен мінез-құлқын жақсартуға жәрдемдессе, ол жақсы, ал егер – жақсартпаса, жарамсыз, тіпті қып-қызыл зиян, шығын, апат.

Қазақстан – біртұтас жанды организм. Бұл организмге сәйкес жаңа мемлекеттік мекемелерді құру міндеті тұр. Оны (тілдік, діни, жершілдік, жүздік, орыстiлділік және қазақтiлділік, оңтүстік-солтүстік-орталық-батыс-шығыс деп, ақырында құндылықтарды тұтыну мен ұстану бойынша жіктелуге жол беру) бөлшектеу жаңа бірлік пайда болғанға дейін ұзаққа созылатын саяси хаосқа, жаппай ыдыраушылық пен күйзеліске әкеліп соғар еді. Қазақстандағы 90-жылдардың басындағы тоталитарлық құрылым, әлбетте өзінің өмір сүруін тоқтатуы керек еді. Солай болды да.

Біздің басшылар дүниежүзілік өркениетпен біте қайнасып дамудамыз деп жар салуда. Мұны жалпылық-жасандылық тұрғыдан ұғынуға болмас.

Өркениет – бұл техниканың дамуы, ғылым-білімнің өсуі және әлеуметтік-саяси нормалардың прогресі. Мәдениет – бұл рухани құндылықтардың иерархиясы. Егер өркениет көптеген қажеттіліктерді қанағаттырудың негізі болса, мәдениет – шығармашылықта, инновацияда, индивидтердің еркіндігінде көрінеді. Мәдениет философиялық-эстетикалық компоненттердің приматына құрылған, ал өркениет ғылыми-техникалықтың басымдылығына негізделеді. Бірақ та бұларды бір-бірінен ажыратып қарастыруға болмайды. Өйткені, әрбір зат – бұл заттандырылған рухтың, сананың, жалпы алғандағы мәдениеттің жемісі екендігін түсінуіміз керек-ақ.

Қазақстанның, барлық қазақстандықтардың, аймақтардың игілігі, олардың тағдырының, мемлекетінің келешегі үшін халықтық дәстүрлерді пайдаланған жөн. Қазақстандағы саяси идеялардың сабақтастығын елемеу түбегейлі демократиялық реформаны жүзеге асыру жолында үлкен кедергі болмақ. Тарихи жағынан ескірген идеялардан баз кешу, өткенді, бүгінгіні, болашақты байланыстыратын сындарлы қағидаларды кәдеге асыру, қазіргі рационалды идеологемдерді синтездеу қажет-ақ. Қазақ идеясының мазмұнын құраған рухани құндылықтарға ден қойылса игі, бұлар: діни құндылықтар, тарихи, ұлттық-этникалық, рухани дәстүрлер мен жетістіктер, отандық менталитет (догматикалық емес).

Орталық Азияда ескі саяси-экономикалық жүйе бұзылды. Одан кейін айтарлықтай, бірақ болмашы ғана сындарлы өзгерістер өмірге енгізілді. Өйткені, орнықтырылған әлеуметтік-экономикалық жүйе шетелдіктердің көшірмесі ғана еді. Бір антихалықтық элитаның (отарлық сипаттас партиялық-бюрократиялық) орнына басқа антихалықтық элита (компродорлық сипаттас буржуазиялық-мәңгүрттік сипаттас) билік басына келді. Мұның өзі қоғамдық төңкеріс іспетті еді. Досым Сатпаев жазғандай, «Сирия территориясындағы қазақстандықтардың ойынша, Орталық Азиядағы саяси режимдер жай ғана түбегейлі өзгерістерді емес, нақты жоюды талап етеді» (Сатпаев: 2013, 30 қазан, 11). Өйткені, аймақтағы билік адамға жақын болуы керек еді, бірақ оған жоғарыдан тағайындалған адамдар келетіндіктен, бұлар өздерінің мүддесін ғана діттейтін болды және жоғарыдағылардың көңілін табуға міндетті болды. Осының бәрі кейбіреулерді экстремизмге итермелеуі мүмкін. Толғанай Үмбеталиева «...Қазақстанда соңғы жылдары экономикалық және саяси салаларда жағдай тұрақты емес. Әлеуметтік әділдікті қамтамасыз ететін механизмдер қабілетсіз», – деп жазады (Исабаева: 2013, 10).

Тұралаған экономика қалпына келер-ау, ал енді жоғалған руханиятты, қадір-қасиетті қалпына келтіру қиынның қиыны. Бұл істің үдесінен мемлекет, мемлекет болғанда, ұлттық сипаттас мемлекет қана шыға алар еді. Өйткені, оның алмастай қылыш екендігін тарих баяғыда-ақ дәлелдеген-тін. Ол парасатты да, ұлтжанды дәстүршілдер қолына өткен кезден-ақ тиісті нәтижесін-жемісін беретін болады. Қазіргі уақыттағы ұлтжандылардың дауысы әр-әр жерден шыққанымен, ұлттық қозғалысқа әлі айнала қойған жоқ. Өзірше осындай жандарды билік басына шығару мақсатқа сай іс болар еді. Яғни ел тәрбиесін көрген, халықтық дәстүрлердің уызына қанып өскен, ана тілінде сөйлей, жаза, оқи білетін жандар отырса ғой, шіркін министрліктер мен үкімет креслоларында. Демек, сайып келгенде, халық пен мемлекет арақатынасы мәселесінде үйлесім табылуы керек. Идеология халық рухына сәйкестенсе ғана үйлесімді, оңтайлы болмақ. Қазақстанның ұлттық құндылықтары, діни сенімдері, позитивтік сипаттас ата-баба дәстүрлері, ру-тайпалық басқару жүйесі, қазақ тілі – бұлар Қазақстан жерінде нәр алып, орныққан осынау мәдениеттің жасаушылары мен тасушыларының психикалық-этномәдени пішінімен үйлескенде ғана құнын жоғалтпайды. Бірақ мәдениеттің өзіндік ерекшелігін дүниежүзілік мәдениеттен ажыратып қарастыруға болмас. Әрбір мәдениет белгілі бір ортада пайда болады, басқалардың ықпалына ұшырайды.

Қазақстан деген ел шаруашылық үдерістерін, сондай-ақ қазақтың психикалық укладының негізгі ерекшеліктерін анықтайтын географиялық жағдайлары, табиғи факторлары тұрғысынан детерминденген (анықталған) бір бүтіндікті құрайды. Бұл – өзіндік ұлттық сана-сезімімен, қазақи жанының кеңпейілдігі және қонақжайлылығымен бірге еліміздің ұлан-байтақ даласымен қоса алғандағы ерекше мәдени әлем. Экономикалық жағынан өзіндік мәні мен әлеуеті жеткілікті орасан зор территорияны қамтыған бұл ел Ұлы дала деп аталған. Дана саясаткерлердің ойы мен ісі руханияттылықты, қайталанбас өзіне тәнділікті, қазақи сенім мен туысқандық байланысты қастерлейтін атмосфераны сақтауға, мемлекеттіліктің халықтық-ұлттық сипаттас жаңа типін жасауға бағытталған болуы керек. Қазақстанды түрлі этникалық топтардың қауымдастығы ретінде түйсінеміз. Бұл түбінде – қазақстандық топтардың, олардың жалпықазақстандық мәдениетін жасауға, біртұтас саяси және экономикалық өмірге тартылған бір халықтың, бір елдің биоценозы болса екен дейміз. Ең бастысы – Батысқа немесе Ресейге қарайлау емес, өзіндік жолды іздеп табу маңызды. Ресейдің Қазақстанның жалпы әлеуетіне, қазақи бітім-болмыстың дегенерациялануына еткен әсеріне көзді жұма қарап, оның рөлін тым асыра көрсетуге тырысушылық пиғылы әлі де қоғамдық санада үстемдік етуде. Мұны Еуразиялық қауымдастықтың және Кеден одағының “болашағына” байланысты алаңдаушылығын білдірген Н. Ә. Назарбаев айтып өтті емес пе?

Жалпы алғанда, біздің этностық және мемлекеттілік дәстүрлеріміздің негіздерін тым тереңнен, алдымен Түрік қағанаттарынан, Шыңғыс хан және Әмір Темірдің империялық құрылымдарынан, қала берді Алтын Ордадан іздеуіміз керек. Бұл ретте Тұрандық дәуір мен компоненттерді (Алп Ер Тоңға дәуіріндегі) ұмыт қалдыруға болмас. Мұның бәрі, ең алдымен қазақи бірлікті нығайту, содан соң барып қазақстандық біртұтас ұлттық феноменнің жүзеге келуінде кәдеге асар еді. Сол кезден бастап Қазақстанның нағыз ең жаңа тарихы басталар еді. Сонда ғана бүкіл Әлем жұрты бізбен санасатын болар еді.

Мемлекет қашанда қазақ мәдениеті, қазақ болмысының туындысы екендігін жадымыздан шығармауымыз ләзім. Мемлекеттіліктің ісі – бұл белгілі бір әлеуметтік-мәдени симфониялық тұлға ретінде халықпен бірлікте түсінілетін бүтіндікке, жүйеге, мәдениетке бағытталғанда ғана қалың халықтың ойынан шығып, дйттеген жеріне жете алады.

Кеңес үкіметі кезінде келімсек славяндар-орыстармен қазақтардың синтезденуі біржақты болды. Қазақтар орыстық элементтерді бойына талғамастан-таңдамастан сіңіре берді. Нәтижесінде орыстануға бой алдырды. Қазіргі уақытта еуропалық-орыстық бастауларға басымдылық беру одан әрі жалғасуда. Нәтижесінде қазақ қауымы Шығыстық өркениеттен, өзіндік негізден ажыралып қалуда. Ұлттық мәдениеттің рухани ядросы мен іргетасы неде? Мұны біз бұрынғы қазақтардың өмірлік кредосы қандай еді, ал қазіргі өмірлік ұстанымы қандай болды деген сұрақтар қою арқылы біліп алуымызға болады. Қазіргі уақытта ол қандай сипат алды? Бұл сұрақтың жауабы төңірегінде жан-жақты және тереңірек ойлану керек. Және де ізденістер, керек болса зерттеулер жүргізілуі қажет. Қазақтарда бұрындары «ортақ іс-игіліктер», ұжымдылық-қауымдық шаралар менталитеті басым болса, Батыста индивидуализм белең алған еді. Қазіргі уақытта модернизация вестернизациямен араластырылып жіберілді. Дамудың магистральдық жолы ретінде нарықтық экономика таңдалынды. Қазақстан әлемдік біртұтас өркениетпен бірігуі керек деген саясат күшіне мінді. Оның халқының психикалық жағдайы мен көңіл-күйі есепке алынбады. Ал дәстүрлер түріктенуді, өзінің бастауларына қайтуды діттейді.

Қазаққа мұсылмандық пен түріктік (және өзіндік) мәдениеттердің сындарлы элементтерінің синтезденуі негізінде алға тартылатын құтқарушылық әлеуеті бар идеяны тұжырымдау қажет. Дәп қазіргі уақытта барлық күш мәдени әлеуетті нығайтуға жұмсалуды керек. Қазақтың трагедиясы, біріншіден, жеріміздегі қоныстану тығыздығының нашарлығында, екіншіден табиғи шикізаттық ресурстардың жабайылықпен пайдаланылуында. Осының бәрі біздегі мемлекеттіліктің сипатына тікелей әсер етуде. Ендеше, Қазақ идеясының мәні мемлекет пен халықтың арақатынасының үйлесімін табуға саяды. Ол үшін бітім-болмысында ата дәстүрлері сақталынған жандар билік басына әкелінуі керек. Олар тілін сүйетін, ел тәрбиесін көрген, жастайынан қазақтың жырау-жазушыларының шығармаларынан нәр алып өскен, отансүйгіштігі мен ар-ұяты мол әрі әділдік туының астына жиналатын жандар болуы шарт. Сондықтан халықтық қозғалыстың жұмысы жандандырылуы керек. Н.Ө. Назарбаев айтқандай, жер-жерлердегі азаматтар өз жағдайына, тағдырына жауапты болуы шарт.

2. Тіл - нәсіл (халық, этнос, ұлт) жанының ажыралмас бөлігі

Салыстырмалы тіл білімінің негіздері 1796 ж. В.Джонс тарапынан қаланды. 1835 ж. неміс санскритологі Ф. Бопп «Салыстырмалы грамматиканы» баспадан шығарды. 1861 ж. М. Мюллердің «Лекции о науке о языке» еңбегі жарық көрді. Онда автор тілдерді салыстыру негізінде өткен замандарда индустар, парсылар, гректер, римляндар, славяндар, кельттер және германдықтардың бірінші ата-бабаларының бір шаңырақ астында өмір сүргендігі айтылған. Лингвистер үндіевропалықтардың алғашқы отаны Азияда деп білген. Кейініректе лингвистер антропологтардың тұжырымын қабылдап, оның Еуропада екендігін мойындады. Сөйтіп, олар өздерінің ғылыми ізденістерін басқалардың мәліметтерімен салыстыра отырып, ынтымақтаса зерттеуді үйренді. Осылайша арий нәсілі тұжырымдамасы пайда болды. К. Пеньканың пікірінше («Происхождение арийцев, 1883»), арийлердің алғашқы отаны Скандинавияда болған. Содан барып, көптеген авторлардың айтуынша, нордикалық нәсіл өкілдері Малай архипелагі, Океания және Тибетке дейін шарлап барған (Авдеев: 2005).

Егер биологизм тұрғысынан келетін болсақ, түрлі нәсілдер өмір сүрген ең ерте кезеңдерде ауыз қуысы, жақ, тіс, көмекей және тілдің нәсілдік құрылымындағы, қысқаша айтқанда, бүкіл тілдік аппараттың құрылысындағы қарапайым да айқын

өзгешеліктер тілдердің аса маңызды фонетикалық айырмашылықтарының пайда болуына әкелгенін және әкелетінін, ал ми құрылысының әр түрлі болуы алуан ұғымдық аппараттың және ұғымдардың мағыналық байланыстарының түрлі әдістерінің, түрлі логикалық және ойлау синтаксисінің ерекшеліктерін қалыптастырғандығын түйсінуге және түсінуге болады. Мұның өзі, өз кезегінде, тілдің түрлі грамматикалық құрылымын құрады. Сөйтіп, этностар өздерінің биологиялық мәні мен табиғатына сәйкестенетін тілдерді иеленген (Севастьянов: 2005, 73).

П.Топинар бір-бірінен бүкіл бітімімен ажыралатын тілдер бар, мұның өзі әр қайсысының дыбысталуы ерекшелігін қалыптастырып, олардың қабылдануы мен түсінілуі үшін көмекейдің айрықша құрылымының пайда болуын талап етеді, деп көрсетті. Жердің бес бөлігінде музыкалық гамманы түйсінудің түрлі тәсілдерінің жүзеге келгендігіне мән берілуі керек. Бір халық, нәсіл миының есту аппаратына тән үйлесімділік пен ұнамдылық басқалар үшін тартымды болмауы мүмкін. Мұнда тәрбиенің айтарлықтай маңызы жоқ, өйткені, осы фактінің өзі ғана басымдылыққа ие болып, оның анатомиялық негізі бар. Неміс этнологі О. Рехе (1879-1966) «Раса және тіл» леген мақаласында адамдық нәсілдердің изоляция жағдайында тұқым қуалау нышандары, сұрыпталу және эндогамиялық некелердің және белгілі бір уақыт бедеріндегі бұл изоляция қалыптасып келе жатқан нәсілдік физикалық және рухани ерекшеліктердің нәтижесі ретінде тілдің бірыңғай типін туындатады деп тұжырымдады. Сөйтіп бастапқыда нәсіл мен тілдің типі әрқашанда бір-біріне сәйкес келген еді, деп түйінделді. Тіл, демек, нәсілдік-рухани белгілердің бірі болған. Нәсіл өзіне тән тілдің типіне сәйкестендіре өзінің ең нәзік те, сезімтал рухани қозғалыстарына үйлесімді таңғажайып гармониялық инструментін жасады. Бұл инструментті жоғалтып алу орны толмас жоғалу-жойылумен қоса жүреді. Демек, тіл - нәсіл (этнос, ұлт) жанының ажыралмас бөлігі. Әрине, жеңімпаздардың тілін қабылдап алу басқа мәселе. Және де тіл мен антропологиялық бет пішіннің үйлесімсіздігі, әрине миграциялық үдерістер және ассимиляцияға ұшырауға байланысты екендігін де есепке алу керек.

Біздің жағдайымызда көптеген бұрынғы қазақтар тілдік және жалпы рухани ассимиляцияға ұшыраған еді. Әрине, зиялылар тобы барлық замандарда руханият пен саясат бабындағы мәселелерге бей-жай қарап тұра алмаған. Шынайы өзінің төл топырағынан нәр алып өскен өскелең интеллигенция ең алдымен халықтың өздігін, ұлттығын, мендігін және басқа ерекшелігін есепке ала отырып жүргізілетін реформаны қолдайды. Басқа, бөгде елдің мәдениеті мен өркениетіне көзсіз ебелектей берудің зиян-залалын алдымен сезініп, шыж-быж болып жүретіндер де солар. Бұл ретте "Москва" журналында жарияланған және де Еуропаға, Батысқа бізден де гөрі бір табан жақын, антропологиялық, түр-тұрпаты ғана емес, бар болмысымен де европеоид-европалық болған бір автордың мына сөзіне құлақ түрелік: "Орыс халқы өз тарихының өне бойында ең қауіпті дұшпанға тап болып келген және қазір де солай. Орыс халқының бауырындағы қатерлі ісік-індеттің пайда болуына орыс интеллигенциясы себепкер. Өңгіме интеллектуалдық - рухани іс - қызметі өрістеген интеллигенция тұрасында емес, барлық ұлттылықты өздерінің прожекторлары бойынша кесіп-пішуге ұмтылатын фанатикалық батысшылдық бағыттағы интеллигенция туралы болып отыр" (Раса және этнос, 1996, 90).

Мұндай бағыт ұстанған "зиялылар" тобы Түркістанда (Қазақстанда) да жеткілікті. Бұлардың көпшілігі - көбінесе орыс мектебінде оқып тәрбиеленгендер. Олардың жалпы білім дәрежесі жақсы болғанымен, орыс мәдениетіне тым беріліп кеткендіктен, ана тілін білмейді, ұлттық намыстан жұрдай. Қазақша оқығандардың да бірсыпырасы өздерінің ұлттық болмысын жоғалтып алуға шақ

қалған. Олар қазақша сөйлеу мәнерінен де айрылып қалған. Толық мәндегі қазақы сезімнің бұл топтағы қазақтардан да көптеп табыла қоюы неғайбыл. Мұндай құлдырауға 20-30-шы жылдардағы ашаршылық әкеліп соқтырған еді. Осы өзгерістердің негізінде жатқан басқа себептердің бірі жазуымыздың өзгертіле берілуі дер едік. Бөгде тілдік ортаның орасан зор көлемде орнықтырылуы мен көрінуі де сәт сайын, сағат сайын өз дегенін істеп жатыр. Бұл ретте орыс боп кеткен қазақтардың ұлттық мүддеге тигізіп жатқан зиян-залалын айтып тауыса алмассың. Олар өз төңірегіндегінің бәрін орыстандыруға бейіл (тілдік жағынан ғана емес). Орыс тілді қазақтардың тұрмыс пен ойлау салты, тұтынатын құндылықтары, әдет-ғұрпы, жүріс-тұрысы уақыт өткен сайын, қазақы потенциалды (әлеуетті) әлсіретіп барады. Мұны ат төбеліндей жазушы мен ғалымдар болмаса, жалпы алғандағы «зиялы топ» түйсінер емес. Қазақтар өз жерінде барша тұрғындардың 80 процентін құраған күннің өзінде де ұлттық болмысымызда айтарлықтай сапалық өзгеріс болмайды. Өйткені, бірсыпырамыз бөгде тілде сөйлеп, сол қалыпта ойлайтындықтан, тағы да 30-40 проценттей "тұрғындарымыз" этнос құрамына келіп қосыла алмайтын болады.

Мен абстрактылық түрде алып қаралатын жалпы халық саны емес, ең алдымен және бірінші кезекте қазақша ойлайтындар мен сөйлейтіндердің саны өссе екен деймін. Өлшем осы болуы керек деп есептеймін. Өйткені, қазақ этносының тінін құрайтындар да солар. Осы ойымды жақында Астанадағы ғылыми-зерттеу институтының директорына айтқанымда, ол әрине құптай қоймады. Ол менің сөздерімнің астарына үңілуге асықпады. Мұндай да рухани керенаулық болады екен. Осы ойың жаман деп қысқа қайыра салды. Бұл, әрине, ойлау жүйесі тоқырап қалғандардың бәріне тән стереотип. Гәп - түптің түбінде "мышлениеде", яғни дұрыс ойлай білу, ой құра білу жүйесі мен салтын қалыптастыра білуімізде екен ғой. Және ол адамның жан-жүрегінің жаратылысына, сондай-ақ оның тәрбиесі мен өскен ортасына байланысты екен. Осының дұрыстығына өмірдің өзі көзінді күн сайын жеткізе түскендей. Мен ойымды Түркістан қаласындағы археология институтының бұрынғы басшысына мысалдар арқылы тарата жеткізуге тырыстым: айталық, 2 жылда ғылым докторы мен кандидаты деген атақты 200 адам алды. "Мәз боласың" бұған. Бірақ олардың, мысалы 180-і шын, шынайы ғалым емес екені белгілі (сатып алғандар, жаздырғандар, дүмбілездер, самопалдар да болады ғой). Еңбегімен алғандар, ғылым арбасын сүйрейтіндер 200-дің бәрі емес екені бұл жерде әркімге түсінікті болса керек. Сонда екі жүзге қуануға бола ма?!

Біздің жағдайымызда абстракцияға орын жоқ. Жағдай жақын арада түзеледі деп айта алмаймын. Өйткені, араға нарық деген бәле киіп кетті ғой. Ал "нарықтық мінезді адамдар, американ философы Эрих Фроммның жазғанындай, ешкімді сүйе де, жек көре де білмейді. Нарықтық мінездің мақсаты сату, айырбастау мен тұтыну ғана. Былайша айтқанда, олар мегамашина логикасына сәйкес іс атқарады және олар сол мегамашинаның нақ өзі. Нарықтық мінезді адамдардың ең жақсы көретін жақындары жоқ. Олар тіпті өздері өздерін де қадірлей білмейді" (Фромм: 1990).

Нарықты экономикалық дамудың тетігі ғана деп қараған дұрыс. Нарық, сауда - негізгі мақсат емес. Әйтеуір, нарықтық жағдайда нарықтық адамдарымыз да, нарықсыз-парықсыз адамдарымыз да бетін мықтап тұрып европалық стандарттарға түзеп барады. Бұл істің ақыры қайырлы болсын дейміз әйтеуір. Күр қазақ аталып жүргендерден не пайда? Олардың аты бар да, заты жоқ. Гәп қанда да емес. Ресей казактарының құрамында байырғы қазақтар да бар көрінеді. Түркі қаны 8-10 процент деседі мамандар. Қазақ басшылары Ресейге 600 млн. доллар шамасындағы қарызымызды берсін десе қазақтың қаны бар Аман Төлеев, жоқ Қазақ елі 2 млрд. төлеуі керек деп безек қақты емес пе? Орыс тілді қазақтардың Қазақ тіліне тиісті статус

берілуіне ашық та, іштей де қарсы боп жүргендері қаншама!!! Қазақша сөйлеуге аңсары жоқ, әлемге қазақтың ұлттық мүддесі тұрғысынан қарай алмайтындардың қазақпыз дегені бекер.

Жат жұрттық боп кеткен жандардың әрекеті "Манаста" жақсы-ақ көрсетілген. Манастың жаулары өз арасына сіңіп кеткен осындай жандарды енді оның бұрынғы өз халқына қарсы жұмсайды. Жат жұрттың ішінде өмір сүріп жатқан қандастары біздерді алып кетсін деп еліне хабар береді. Манас оларды көшіртіп әкеледі. Қараса бұлар қырғызша тілді, дәстүрді білмейтін **әрі-сәрілер** екен. Міне, нақ осылар Манасқа у беріп өлтірмекші болған. Жауыздардан жиіркенген жұрт оларды "көзқаман" деп атап кеткен екен. Бұлар – жырдағы көзқамандар. Олар жоқ боп кетті. Ал қазіргі заманауи көзқамандар жамандық пен жауыздықтың ұрығын әлі сеуіп жүр. Олар білімсіз де емес. Көп нәрседен хабардар, 2-3 немесе 3-4 тілді емін-еркін меңгергендер, дарынды. Бірақ бар қабілетін өз еліне емес, өзгеге жұмсаған **сор пенделер**. Өзінің тілін, дәстүрін, тарихын білмейді. Сорақысы – білуді қаламайды, білгісі келмейді. Төл құндылықтарын тұтынбайды. Тұтынуды қаламайды да.

Халық болғаннан кейін оның ішінен жақсы да жаман да, өнерлі де, өңез де шығады емес пе? Біздің арамыздан да көзқамандар, мутанттар, мәңгүрттер және маргиналдар тобы төбесін көрсетуде. Ондайлар бұрынғы замандарда да болған. Бұған Күлтегін жазуындағы мәтін көзімізді жеткізеді. Немесе б.д.д. гректер ішіндегі бронхидтер руының өз халқына жасаған сатқындығын айтсақ та жеткілікті шығар. Әсіресе, кейінгі 60-70 жыл ішінде қанша күшімізді-ісімізді жат жұртқа сарп еттік. Сонымен бірге олардың әлеуетін арттыруға өз үлесімізді қостық. Қаншама имамдар қара ивандарға айналып кетті десеңізші!

Мұндай этникалық тұрғыдағы айналып-айнып жүре беру біздің заманымызда әдеттегі бір нәрсе сияқты болып қалған. Басқа тілде тілі шыққан индивид көп уақыт бойы бөтен этникалық ортаның қоршауында қалып кетсе, мүлдем жат құндылықтарды тұтынып жүріп алса болғаны, оның ойлау жүйесі мен болмысы өз-өзінен өзгеріп шыға келеді. Себебі, итальян философы, психологы, теологы Антонио Менгеттидің жазғанындай, санасыздықтар комплексі, әсіресе адамның балалық шағында, өмірінің алғашқы жылдарындағы алған тәрбие-тәртібі мен ортасына байланысты қалыптасып, кейінірек ол адамның бүкіл өмірі бойына сақталып қалынады екен. Ол тіпті адамның саналы деп аталатын тәртібін де реттеп тұрады. Бұл комплекс "меннің" іс-әрекеттерін бақылап, бағыттай алады. Ол саналы «меннің» алдында жүреді. Демек, ол адамның іс-әрекетінде, мейір-махаббатында, басқалармен қатынастарында жетекшілік жасайды (Менгетти: 1996, 8, 35-36). Демек, бәрі адамға жас кезінен бастап қандай рухтың сіңдірілуіне байланысты болады екен. Бөгде мәдениет негізінде қалыптасқан адамдағы саналылық пен санасыздықтың бағыты мен барысы, мазмұны мен маңызы сол басқа халық рухының арнасынан әсте шықпайды. Тіпті кей жағдайларда «есі ауысып» (басқа этникалық өлшемдермен) та кетуі ғажап емес. Осыдан барып ата-бабаларынан мирас боп қалған әлеуметтік тәжірибе, салт-сана мен әдет-ғұрыптан мақұрым боп шыға келеді. Мұның өзі тұтас халықты айықпас этникалық-этостық дертке шалдықтырмай қоймайды.

Американдық белгілі психолог Джоис Бразерстің атап көрсеткеніндей, адамның әр клеткасында 46 хромосом болады. "Ал, әр хромосомда көптеген гендер бар, оларда біздің адам болып дүниеге келген соң атқаратын ісіміздің бәрі миллиардтаған информация жазулы тұр, оларда әке -шешеміздің, ата-бабаларымыздың

бізге қалдырған өсиеттері, салт-дәстүрі сақтаулы" (Менгетти. 1996, 19). Осылардың өшіп кетпеуі үшін барынды да, малыңды да, жаныңды да салу керек.

Толқынды генетикамен (Волновая генетика, 1997) шұғылданып жүрген Петр Горяевтың мәліметтеріне қарағанда, ата-бабалардың, туған-туысқандардың, әкешенің өсиеттері мен тілектері информация түрінде адам организімімен түйісіп, оның нәсілдік молекулаларына қатты әсер етеді екен. Олардың реніштері мен негативті мазмұндас сөздерінің бірнеше мыңдаған рентгендік күші болады. Қарғыстың күші отыз-қырық мың рентгенге тең. Жалпы алғанда, жанды табиғат иелерінің генетикалық аппараты бірдей заңдылықтар негізінде жұмыс атқарады екен. Бұл тұжырым Москвадағы Тіл білімі ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері және биологтардың жүргізген экспериментінде дәлелін тапқандай. Олар арабидопсис өсімдігіне қарата балағат-былапыт сөздерді жаудырған. Қырық мың рентгендік қуатқа ие болған мұндай сөздерден оның ДНК тізбектері үзіліп, хромосомдары ыдырап, гендер шатысып кеткен. Тіпті қарғыс сөздердің адам бойындағы иммунитетті жойып жібере аларлықтай қуаты бар. Суық-сұрқай сөз судың структурасын да өзгертіп жібере алады екен. Оның әсерінің нәтижесінде су молекулаларының болмысы улы заттардың қасиеттеріндей боп өзгеріске ұшырайды екен. Ал шын жүректен айтылған жақсы сөздің нәтижесінде су молекулалары дені сау адамның ДНК-сындай структураларға ие болып шыға келеді екен (Лейе: 1998).

Егер адам өзінің ата-бабаларының мыңдаған жылдар бойы тірнектеп жинақтаған әлеуметтік тәжірибесін, салт-санасы мен дәстүрін (бәрін емес, ең негізгілерін) жалғастырмай қойса, оның нәсілдік молекуласының этникалық қабатындағы ақпараттар ыдырап кетеді екен. Ендеше нәсілдік хромосомның осынау қабатынан мақұрым болған адамдарға төбесін тесіп тұрып дәстүрлік информация мен ұғымдарды ұғындыра құйғанда да олардың миына неге кірмейтіні, дәстүрлер мен этникалық психологияны неліктен бойына дарыта алмайтыны түсінікті болса керек. Бұл жерде екі жақ та дәрменсіз боп қала береді. Мұндай типтегі жандарды этностық бағытқа қарай баулуға болады, бірақ олардың дәстүрге байланысты информацияны қабылдауы толық көлемде, түбегейлі, тұтас сипатта болмайды. Ал этностық қабатты хромосомдары бар адамдар үшбу информацияға тіпті рефлекстік-инстинктік, сана астындағы және санасыздық сапа мен көлемде де жауап береді, әсерлене алады. Оларды қабылдай алады. Мұндай қасиет этностан алшақтап кеткен адамдарға тән емес. Әрине, олардың өз тілдерін үйренуіне болады. Бірақ оларға өз тілі жолбике іспеттес көрінеді де тұрады. Төл сөздер мен тіркестер жұқпайды. Және белгілі бір жағдайларға байланысты олардың еске сақтау қорында сақталынбай, жылжи ағып кете береді. Оларға өз ұлпының сөздері мен дәстүрлері өзіне тән емес, жолдан тауып алған сияқты болып көрінеді.

Қазақы қалыпты қалыптастыру үшін қазақ затының хромосомдарындағы этноспен байланысты ақпараттар легі өзгеруі керек. Олар қазақы рефлекстер және ақпараттармен ығыстырылып шығарылуы керек. Бұл мүмкін бе? Бір мәнді оң жауап табу қиын. Мәселе, әрине, жұрттың ойлағанынан әлдеқайда күрделірек. Өйткені, этникалық жағынан өзгеріске ұшыраған қазақтардың хромосомдарында басқа этникалық қабаттар мен информациялар орнығып алған ғой. "Сақалды кәпірдің" мұсылман болуы қиын деген сөз бекерге айтылмаған болса керек. Мұндай келеңсіздік пен кемшілікті болдырмаудың алдын алу үшін ең алдымен дәстүрге қайтудан басқа жол да, шара да жоқ. Бірақ бұл мақсат бірден іске аса қоятын шаруа емес. Себебі, жоқ боп, жойылып кеткен этникалық қабат (молекулалардағы) орналасқан жердің ендігі жерде дәстүрге байланысты информацияны қабылдай қоюы неғайбыл. Дәстүрлі

информация төрт ұрпақ ауысқаннан кейін ғана барып толығымен кешенді түрде қабылдана бастайды. Бірақ төрт ұрпақтың бәрі де ғұмыр бойы төл этникалық ортасында болуы шарт. Осындай жағдайда ғана үшінші немесе төртінші ұрпақ ата-бабалардың этносы мен этосына орала алады. Демек, дәстүрлік информацияны қабылдай алатын, сондай бейімділігі бар этникалық әлеует нәсілдік хромосомдарда 3 немесе 4 ұрпақ ауысқаннан кейін ғана барып қалыптасады екен. Яғни жоғарыда айтылған шарттар сақталған жағдайда ғана мұндай этникалық хромосомдардағы ақпараттардың төбесі көріне бастайды. Қазақтардың жағдайында (басқалардың емес) бұған 100 жылға жуық уақыт керек болады. Бұдан "елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан" деген қазақы сөздің ғылыми негізінің қаншалықты мығым екенін көргендей боламыз.

Осы өзгерістерден соң, атақты Юнг жазғандай, басқа факторлармен бір қатарда ата-бабалар жады мен дәстүрлерінің қатысуымен біз сөз еткен 3-ші, яки 4-ші ұрпақтың жүріс-тұрысы мен әдет-әдебі айқындала түседі (Медведова-Шишова: 1996). Айталық, ол енді атқа мінді. Сонда өзінде тылсым бірденені сезінгендей болады. Қуаныш сезімі бойын билей бастайды. Бұл сәтте оның жанының ең түкпірінде өз болмысын танытып жатқан ең көне адаммен, ата-бабамен (мүмкін көшпенді Тұранмен-Түрікпен) ұшырасуы басталады. Яғни архетип ("архетип" - бірінші бастау) ояна бастайды. Қазы-қарта, жал-жая немесе нанның, күбінің, жусанның иісін сезген сәтте қазақ осындай жағдайға тап болады. Домбыра әуенін естігенде қазақ баласы (шала қазақ емес) не күй кешеді: ол әуен оған баяғыдан бері таныс көрінетін сияқты болады, яғни ата-бабалар әуеніндей қабылданады деген сөз (Әбушәріп: 1996).

Дәстүр күшінің кереметі мен қасиеті, міне, қайда жатыр! Мұны жан-жүрегімен түйсінген, аруаққа сыйынып өскен түрік баласы "өліні риза қылмай (бұл үшін аруақтың көңілінен шығып, оның ұстанған дәстүріне берік болу керек) тіріні жарылқамайды" (байымайды емес, бұл тоғышарлардың ойлап тапқан "шындығы") деп зар қаққан.

Өз этносынан қол үзіп қалған жанның (оны шіріген жұмыртқа десе де болады) айықпас этникалық дертке ұшырайтыны анық. Ағайынның бармаса, келмесе жат боп кететіні де содан. Немесе «ағайын жат болады алыс болса» деп айтылатын өлең жолдарын еске алайық. Қазақтардың баласын тіпті нағашы жұртына көп уақытқа жібермей қоюы да тектен тек емес шығар.

Этносынан бойын аулақ, алшақ салған жандар көбейіп кетсе, осынау этностың жойылуына қауіп төнеді. Мұндайда этнос ыдыраған сайын ыдырай береді. Бір территорияны мекендейтін этностың ішінен өз тілін білмейтіндердің саны 25-30 процентке барып жетсе (мұның өзі этностың қалған бөлігін ыдырата алуға шамасы жетеді), ол өз ырқынан тыс ыдырауға бет түзей бастайды, деп тұжырады Әлемдік лингвистиканың кейбір танымал білгірлері. Дарвиннің пікірінше, егер халықтың көпшілігінің бір-біріне деген ниеттестігі мен тілеулестігі болмаса, бұл жайт сол қауымның ыдырай бастағанының белгісі.

Қазақтарды төл этносына қайтару жолымен мұндай үдерісті тоқтатуға болады, әлбетте. Мұның үшін ұлыстың шын мәніндегі ұлттық мемлекеттік құрылымы болуы шарт. Бәрі айналып келгенде, әсіресе біздің жағдайымызда (дәстүрлеріміз жар жағасына барып қалып, сүйегі терісіне ілініп қалт-құлт етіп тұрғанда) осынау Ұлттық мемлекет құзырынан құралатын болады. Тап осынау мемлекеттіліктің ұйыстырушы-ұйымдастырушылық функцияларының арқасында этностың басы біріге бастайтын болады.

Сонымен бірге қол жайып қарап отыра берместен қоғамдық ұйымдардың белсенділігін арттыра беру қажет-ақ. Осынау ой-толғамдарды қалың қауым, әсіресе жас жеткіншектерге, сондай-ақ, ана-әйелдерге толассыз тарата жеткізуге көп күш жұмсау керек болады. Осылайша ұлттық сипаттағы азаматтық қоғамды (егер ол өте зәру болса) құруға бет алған боламыз. Бәрін мемлекетке жүктеп қоюға болмайды. Ол қоғамның элементі ғана. Бұған қоса мемлекет билігін қолына ұстап жүргендердің нәсілдік молекуласындағы ақпараттардың мәз еместігі мәлім. Бұл ретте қалың бұқара халықтың жәрдемінсіз, оның бұл ізгі іске қатысуынсыз алға қойылған мақсатқа жетуге және болмас. Абай айтқандай, көпте ақыл болмайды, бірақ, ебін тауып оны жөнге салуға болатын шығар. Бәрі де халықтың өзіне байланысты ғой. Егер халық халықтығын сақтамаса, сақтағысы келмесе, амал жоқ ... "Сендер, деп ескерткен екен Аллатағала, тілдерің мен дініңе ие болындар, Мен Құранды ақырзаманға дейін сақтаймын. Ал егер тіл мен дініңе ие бола алмасандар мен сендердің халық есебінде жер бетінен жойылып кетулеріңе көмектесемін".

3. Нәсілдер мен этностардың біркелкілігі (біртектілігі) мәселесі: ядро және периферия (орталықтан қашық шеткі аймақтағылар)

Біздің жағдайымызда көптеген бұрынғы қазақтар тілдік және жалпы рухани ассимиляцияға ұшыраған еді. Кейбір авторлар «қазақ тілінің қолданылу деңгейі орыс тілімен бірдей болса, билік басында отырғандардың 80 пайызы жұмыссыз қалады екен. Ал, қазақтардың Англия мен Швецарияда, Америкада оқып жатқан немере-шөберелері қазақ жеріне оралып, майлы жамбасты мүжи алмасы тағы белгілі. Содан да болар, ешқандай заңда жазылмаған «үш тұғырлы» тіл бізге қауіптің алдын алуға жасалып қойылған құрал секілді көріне береді», деп жазады (Тойшыбайұлы: 2013).

Мұнда алдымен қазақ тілінде сөйлейтіндерді бір ажыратып алып қарастыру керек. Олардың қазақ тіліне деген көзқарасы ең алдымен ішкі жан дүниесіне, қалыптасқан әлеуметтік-мәдени кеңістігіне, дүниетанымы мен ұлттық санасының деңгейіне байланысты екендігін қадап айту керек. Негізінен, тұтынушылыққа бой алдырғандар, мал-дүниені бәрінен абзал көріп, құлқынның құлы болған жандар ана тіліміздің тағдырына бей-жай қарайтындар санатынан. Олардың бұл дүниеде жақсы тұрмысқа қол жеткізіп, балаларын жылы-жұмсақ жерлерге орналастырудан басқа мұраты жоқ. Қоғамда осындай топ ежелгі және орта ғасырларда, тіпті жаңа дәуірде де көп болған. Олар рухани азықтан гөрі, нәпсіқұмарлыққа бой алдырған. Сондықтан өмірге қазіргі батыс және орыстық стандарттар тұрғысынан қарауға бейім тұрады. Ал, Еуропа тұрғындарының өздері өркеннің гедонистік сатысын бастан кешіруде. Сондықтан мұндай тұрмыс кешіруді ұстанғандар деформацияға, мутацияға ұшырауда. Бұл топтағылар мұны тіптен сезінбейді де. Олар қоғамды, бүкіл халықты, ұлттық бітім-болмысты аздырудың бір арнасын құрайды.

Ал әке-шешелері «қазақ» болғанымен орыс тілінде (енді бұған ағылшынды қосыңыз) сөйлейтін, сол тілде ойлайтындардың жөні мүлдем бөлек. Бұл екі топ екі әлемде, екі түрлі мәдени-ақпараттық кеңістікте өмір сүруде. Олардың таным-түсінігі басқа-басқа. Тұтынатын әлеуметтік-рухани құндылықтары да бөлек. Соңғыларының қазақ тарихы мен мәдениетінен қол үзіп, бітім-болмысы өзгеріп кеткен. Олар дүниені, өмірді, әлеуметтік шындықты қазақи құндылықтар, өлшемдер, дәстүрлермен салыстыра қабылдай алмайды, тек тұтынушылық тұрғысынан немесе еуропалық-орыстық стандарттар тұрғысынан қарауға бейім тұрады. Сондықтан бұлар да деформация мен мутацияға ұшырауда. Жоғарыда тілге алынған екі топты қалған қалың қазақтармен тұтастыратын, біріктіретін, етенелестіретін ортақ рухани-ақпараттық, тіпті, әлеуметтік деуге де болатын кеңістік жоқ. Қазақстанда ұлттық бірлікті нығайту

үшін орыстiлдi «қазақтарды» және қалған қазақтарды да қазақи құндылықтар аясына қауыштыру ләзiм. Бұлардың баршасы бiр-бiрiнен жүрiс-тұрысы, қимыл-қозғалысы, дүниетанымы, құндылықтарды тұтынушылығы жағынан бiр-бiрiнен айқын ажыралып тұрады. Сонда орыстiлділер өз алдына жеке-дара мәдени қауымдастық ретiнде өмiр сүруде ме? Әрине, жоқ. Олардың малданып жүргенi тек орыстық көшiрме ғана, бiреудiң қаңсығы.

Баспасөз беттерiнде («Мемлекеттiк тiл» қоғамдық қозғалысының арнайы мәлiмдемесiнде) Қазақстандағы «өз ана тiлiнде оқи алмайтын, жаза алмайтын қазақ халқының саны – 60%, ал мемлекеттiк аппараттағылардың саны – 70 % деп көрсетiлуде (Жас Алаш: 2013, 3). Жақында тiл жанашырлары бұлардың қазақша сөйлеуiн талап етiп Елбасына үндеу жариялағаны белгiлi. Олар талап еттi деп 22 жыл қазақша сөйлемеген жоғары деңгейдегi шенеунiктер бiрден қазақша сайрап шыға келер ме екен? Мұның бәрiнiң себебi бар. Бiрiншiден, олар қазақ тiлiне ешқандай қажеттiлiк жоқ екенiн бiледi. Және де, Мырзан Кенжебай жазғандай, мұның бәрi билiктегiлер-жоғарыдағылар идеологиясының нәтижесi: «қазаққа бiр ғана нәрсе-билiктегiлердiң өз ұлтына деген жанашырлығы ғана жетiспейдi» (Кенжебай: 2013, 5).

Жанашырлық таныта алмаудың негiзi бар. Ол этностардың бiркелкiлiгi мәселесiн, нәсiлдiк (этностық) ядро мен нәсiлдiк периферия мәселесiн түсiнiп алуды дiттейдi. Бiздiң арамызда ядро мен периферия өкiлдерiнiң алма-кезек шашыраңқы немесе шоғырланып өмiр сүруi мүмкiн. Бiр нәсiл немесе этностың ең көп санды нәсiлдiк-этностық диагностикалық маркерлерiн (белгiлерiн) өзiнде сақтаған тiршiлiк иелерi бұл нәсiлдiң (этностың да) ядросына, ал оның азырақ белгiлерiн сақтағандар – перифериясына жатады. Егер перифериялықтарда басқа нәсiлдiң (этностың) сандық-сапалық жағынан, тiптi көзге шалына бермейтiн маркерлерi үстiн болса, соған сәйкес олар осынау басқа этностың перифериясына жатқызылуы керек. Адамдық нәсiлдер мен этностардың перифериясы толығымен бiр нәсiл немесе этносқа ғана тиiстi болмай, ол тұрақсыз және үздіксіз бөлшектенiп, көп немесе аз мөлшерде әлеуметтiк және рухани жағынан бiрнеше нәсiл мен этностың элементтерiн өзiне сiңiрiп отырады. Мысалы, Қиыр Солтүстiкте жақында ғана өздерiн орыс ұлтына балап жүрген аралас некеден туылғандар 1991 ж. берi басталған этнократияландыру үдерiстерi жағдайында қайтадан якут (саха), чукча, нанай т.б. болып атала бастады.

Айта кету керек, нәсiл мен этностар өздерiнiң бiрыңғайлығын, бiркелкiлiгiн сақтап қалған кезге дейiн ғана өмiр сүредi. Нәсiлдiк периферияның жекеленген белгiлерi бойынша бiртектiлiгiнiң дәрежесi нәсiл ядросына қарағанда әлдеқайда төмен. Ал нәсiл ядросындағы бiркелкiлiк абсолюттiк дәрежеге жақын. Тiптi тарихқа дейiнгi замандардан бастап нәсiлдер бiр бүтiн болып өмiр сүрмегендiктен, олар этностар ретiнде көрiндi. Ендеше, этностардың өзара әрекетiнiң және араласуының нәтижесiнде олар бiрде ядро, бiресе перифериялық рөлдi ойнады. Кейбiр жағдайларда оқшаулана түскен сайын нәсiлдiк периферия екiншiлiк реттегi жаңа нәсiлдiк рөлiнде көрiне бастайды (еврейлер, эфиоптар, латинос-метистер және т.б.). Биологиялық жағынан европеоидтық нәсiл бiртектi. Ал тiл мен мәдениет жағынан қайсы халық бiртектi? Айта кету керек, периферияның бой көрсетуi негiзгi фактiнi өзгерте алмайды: тереңдеп кеткен биометрикалық айырмашылықтар сақталынып қала бередi. Сонымен бiрге бастапқы үлкен нәсiлдердiң бiркелкiлiгi со қалпында сақталына бередi. Кейбiр белгiлер шын мәнiнде үлкен нәсiлдер өкiлдерiнiң бәрiнде де қайталанады. Мұны желке-еңбек сүйектерiнiң көрсеткiшi, алақан бедерлерi, ми көлемi т.б. көрсетедi. Фрагментация (сынығы), дегенерация (организмнiң биологиялық және психикалық белгiлерiнiң тозуы) және метисацияның аса ұзақ уақыт кезеңiн бастан кешiрген үлкен нәсiлдер қазiргi уақытта (Мендель заңы бойынша) белсендi түрде периферияны өзiне түгелдей

тарттырып алуы арқылы, өз жағына шығарып алу арқылы, үлкен нәсілдің аясына қайтару арқылы қалпына келеді. Бұл қауымның этникалық шығу тегімен байланысты қалыптасатын биологиялық-генетикалық ерекшелік. Бірақ оның тарихы мен мәдениеті ғасырлар бедерінде географиялық факторлар, сыртқы күштердің әсерімен өзгеріске ұшырайды. Оны қазақ этносының қазіргі жағдайы айқын көрсетіп тұр.

Этностың (ұлттың да) ең маңызды табиғи қорғаныс механизмі ретіндегі этникалық ниеттестік, тілеулестік, этникалық консолидация (топтасып нығаюы) осынау этникалық біркелкілік салдарының нәтижесі болып табылады. Этностың біркелкілігі күш алған сайын, оның өкілдерінің тарапынан бір-біріне деген ниеттестігі күшейе түседі. Дарвин «егер этнос-халықтың басым көпшілігінде аталмыш ниеттестік мөлшері мен көлемі азайып кетсе, мұның өзі сол халықтың ыдырап бара жатқандығын көрсетеді» деп бекерге айтпаған. Проф. Д.Ф. Раштан «Эволюция и поведение рас» кітабында «Аралар мен құмырсқалар альтруизмнің әдеттен тыс таңғаларлықтай дәлелдерін келтіреді. Бірақ та өзін-өзі сақтап қалу инстинкті этностық индивидтерде де байқалады. Тіпті жас балалардың өздері нәсілдік айырмашылықтарды түйсінеді және соған сәйкес ерекше (оң немесе теріс) ықыластарын танытады. Этноцентризм - бұл адамның геноликасынан (және ұлттық сана-сезімінен де) табылатын табиғи механизмдер болып табылады. Солардың арқасында ғана біз тіріміз және өзіміздей болып қала аламыз.

Әлбетте, орыстілді қазақтар арасында қабілеттері, 3-4 шетел тілдерін білетіндер (яғни «шустрый да быстрый»-лар) аз емес. Бірақ та олардың арасынан жат қылықтарға бой алдырғандар да табылады, тіпті жетерлік. Мысалдар мен фактілерге жүгінейік: «Қазақстан телеарнасының» жүргізушісі Ләйлә ханымның айтуынша, қазақтілділер Шығыстық телефильмдерді, ал орыстілді «қазақтар» орыс-еуропа туындыларын көреді екен (Сұлтанқызы: 2013). Өйткені, батыс өнері орыстілділердің болмысына келіңкірейді, деп түйіндеді ол ойын. Мырзан Кенжебайдың жазуынша, «Баспасөзге сенсек, қазір ұзын саны 1000-нан астам қазақстандық миллиардтап жеп шетелге қашып кетіпті. Солардың бір-екеуінен басқасы – түгел орыс мектебінде оқыған орыстілді қазақтар. Қазақтілді қазақ елден қашпайды. Олардың Отаны – Қазақстан. Орыстілділерде Отан болмайды. Осыдан қорытынды шығарған билік бар ма? Біреулер тіл жөнінде жоғарыдағы шенеуніктердің не ойлап отырғанын түсінбейміз дейді. Өз басым жақсы түсінем. Олар өзінің түпкі ойын іске асырып жатыр..»(Кенжебай: 2013, 5).

Азғындаған гомосексуалистер арасында қазақ ауылынан келгендер, жалпы қазақтілділер жоқ. Олардың бәрі – орыстілділер екен. Бұлардың саны, Еуразия арнасының таратқан хабарында айтылғандай, 240 000 екен, олардың Алматыда 26 тобы, Астанада 4 тобы жұмыс істеуде (Еуразия, 2014). «Сизан» қуыршақ театрының актрисасы Рабиға Алманованың айтуынша, қазақ ертегілері мен аңыздарының сарындары қойылымдарда пайдаланылмайды. Өйткені, тапсырыс берушілердің 75 пайызынан көбісі орыстілділер көрінеді. Міне, 20 жылдан артық уақыт ішінде кімнің де болса қол жеткізген табыстары осы (Алманова: 2014).

Демек, тілдік-рухани бұзылудың тағы бір себебі – жүріс-тұрыстық, музыкалық, фильмдік т.б. агрессияшыл (қатыгез) модельдерді тарату арқылы санаға зорлық культін сіңіру. Кім бұларға тапсырыс береді? – Өздерінің үстемдігі мен артықшылықтарын сақтап қалуға тырысқан топ. Қазіргі уақытта территорияны басып алмастан-ақ табиғи ресурстарға иелік етуге болады (транснациональдық-ұлттық компаниялармен шарт жасасу арқылы) немесе халықты идеялық жағынан, ақыл-ойы мен жүрегін еліктіріп әкету арқылы ұлттық құндылықтардан қол үздіру жолымен-ақ шетжерліктер ресурстарымызды тегін қолына ала алады. Яғни дүниетанымдық,

құндылықтық жағынан азғындату арқылы тілден де бездіруге болады. Ұлттық мемлекет деп аталатын құрылымның басында тұрған жандар ғана мұндай қасіреттің алдын алып, тиісті сақтық шараларын қолдана білетін болады. Олар қазақтың қазақ болуы үшін қызмет етіп, ұлттық мүддені негізгі мұрат деп біледі. Кезінде Ғ. Мүсірепов қазақтың қазақ бола алғанына жетерлік ешнәрсе жоқ деп білемін деп айтқан еді. Ал қазақшылық дегеніміздің мәні адамгершілік, тазалық, имандылық. «Ол, Ж. Әбділдин айтқандай, сол халықты ұстап тұратын күш. Ол сақталмаса, қанша жерден ақылды болса да, техникаң, құрылысың, әскери күшің мығым болса да, аяқ астынан құрысың» (Әбділдин: 2014). Міне, біздің баршамыздың күресіміз, ісіміз, ойымыз ең басты байлығымыз болып табылатын осынау қазақ болу жолына қаратылмағы ләзім. Қазақты қазақ ретінде тұтастыратын қазақи құндылықтар болса, соларды орнықтыруға қарсы әрекеттенушілер қоғамның, халықтың, қазақтың қас дұшандары болып табылады. Сондықтан алдымен өз үйіміздің ішін тазалап, тазартып алған абзал.

Сонымен қазақты толғандыратын сұрақ-мәселелер сан алуан екен. Осыларға бір сәт те болса ой жүгіртіп, басқалардан қайран жоқ болғандықтан, түбегейлі ұлттық мәселелердің шешімін халық болып, қауым болып өзіміз табуға тиіспіз.

ӘДЕБИЕТ

Авдеев В.Б. (2005), *Расология*. – М.: Белые Альвы, 2005 // Севастьянов А.Н. *Раздел. Раса и этнос*. Москва, 1996, № 12. – С. 90.

Антанио Менгетти (1996). *С комплексом бороться не стоит* // «Крестьянка», № 9.

Әбушәріп С. (1996), *Этнос және оның өзіндік санасы*. – Алматы: Ғылым.

Жүсіп Н. (2013), *Біртұтас ұлт идеясы* // «Түркістан», 21 ақпан, – 6-б.

Алманова Р. Еуразия телеарнасы. Жаңалықтар. 15.01.2014.

Исабаева С. (2013), *Почему русскоязычные граждане стремятся поменять голубой паспорт на красный?* // Қазақ үні, № 41 (601), 30 қазан, б. 10.

Кенжебай М. (2013), *Халмұратов болмаса қайтер едік?!* – «Жас Алаш», 7 қараша, 5-бет.

Сатпаев Д. *Почему русскоязычные граждане Казахстана стремятся поменять голубой паспорт на красный?* Қазақ үні, № 41 (601), 30 қазан, 2013. 11 бет.

Қазақстан арнасы. Теледидар. 06.11.2013.

Әбділдин Ж. Сұхбат. Қазақстан телеарнасы. 12.01. 2014.

Медведова М., Шишова Т. *Сознательное отношение к бессознательному* // Мир женщины, 1996, октябрь.

Мемлекеттік тілдің мұңлы халі («Мемлекеттік тіл» қоғамдық қозғалысының арнайы мәлімдемесі) // Жас Алаш, № 68, 29 тамыз 2013, бет 3.

Татьяна Лейе. *Как убить словом?* // «Комсомольская правда», 1998, 15 мая.

Тойшыбайұлы А. *Энтелехия немесе тіл туралы* // «Алтай», 1 (124). Ақпан, 2013.

Хабар телеарнасы, *«Сіз не дейсіз?»* атты айдармен берілетін көрсетілім, 12.01.2014.

Эрих Фромм (1990). *Иметь или быть*. – М.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ГОРОДА СЫГАНАКА В СВЕТЕ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ/ A BRIEF HISTORY OF THE CITY IN THE LIGHT SIGANAK WRITTEN SOURCES

Мэлс БАХТЫБАЕВ*
Бахытжан НУРХАНОВ**

Резюме

Изучение истории средневекового города Сыганак входивший в различные этнополитические образования и игравшего соответственно политическую, экономическую и культурную роль в свете письменных источников имеет важное значение для истории Казахстана.

В письменных источниках город Сыганак впервые встречается в анонимном географическом трактате X в. Худуд ал-алам как город Сунах, а в XI в. встречается в произведениях Махмуд ал-Кашгари «Диван лугат ат-Турк» как огузский город Сугнак.

Многие исследования последних лет не были снабжены ссылками на конкретный первоисточник, а также не содержали никакой аргументации по локализации упоминаемого в неких источниках топонима, и поэтому не может быть принята современным исследователем безоговорочно.

Комплексные археологические исследования на городище Сыганак были начаты только в 2003 году. В ходе раскопок за последние десятилетие был получен значительный фактологический материал по истории городища. Но изучение ее истории в совокупности с письменными источниками имеет важное значение, что позволит нам реконструировать не только основных элементы материальной и духовной культуры, культурно-хозяйственных традиций, социально-экономического строя, но и политическую историю города Сыганак.

В статье дается анализ предыдущих исследования, а также новое видение основных этапов истории города Сыганак по письменным источникам.

Ключевые слова: Сыганак, Кыпчак, Золотая Орда, Белая Орда, Казахское ханство, Средние века, Каратау, Сырдарья.

Abstract

Studying the history of the medieval city Siganak come in various ethno-political education and play accordingly political, economic and cultural role in the light of the written sources is important for the history of Kazakhstan.

In written sources Siganak city was first mentioned in an anonymous treatise geographical tenth century. Hudud al - alam Sunah the city, and in the eleventh century found in the works of al-Mahmud of Kashgar "Sofa lugat at Turk" as Oguz city Sugnak.

*Старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра Археологии Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави, Туркестан-Казахстан, melsb@mail.ru / Senior Research Fellow of the Research Center of Archaeology, International Kazakh-Turkish University by H.A.Yassawi, Turkestan, Kazakhstan.

**Научный сотрудник Научно-исследовательского центра Археологии Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави, Туркестан-Казахстан / Researcher of the Research Center of Archaeology, International Kazakh-Turkish University by H.A.Yassawi, Turkestan, Kazakhstan.

Many studies in recent years have not been provided with reference to a particular source, and contained no reasoning localization referred to in some sources toponym, and therefore can not be accepted unreservedly modern researcher.

Complex archaeological investigations of the city Siganak were started only in 2003. During excavations in the last decade has been received considerable factual material on the history of the settlement. But the study of its history in conjunction with the written sources is essential that allow us to reconstruct not only the basic elements of material and spiritual culture, cultural and economic traditions, socio-economic system, but also the political history of the city Siganak.

The article presents an analysis of previous studies, as well as a new vision of the main stages of the history of the city Siganak from written sources.

Key words: Syganak, Kypshak, the Golden Horde, White Horde, Kazakh Khanate, the Middle Ages, Karatau, Syrdariya.

I-KIRISBE

Актуальность комплексного изучения городища Сыганак в качестве одного из важнейших памятников Кызылординской области и Казахстана в целом закономерно вытекает из той роли, которую играл этот город на протяжении всей эпохи средних веков в истории народов бассейна Сырдарьи и евразийского культурного пространства в целом.

Историю города Сыганак можно представить в виде 5-х больших периодов, в рамках которых город входил в различные этнополитические образования и играл соответственно различную политическую роль. Эти периоды можно обозначить как: огузский, кыпчакский, золотоордынский (акординский), «бухарский» и казахский. К этому списку можно добавить еще условно «кангюйский», однако, как увидим по ходу изложения, существование Сыганак в эту эпоху пока ничем не подтверждено.

Ранняя история Сыганак. Проблема «кангюйского периода» в истории Сыганак.

Первым исследователем, выделившим ранний этап в истории Сыганак и отнесший его к «кангюйскому» периоду был А.Н. Бернштам, проводивший в 1948 году рекогносцировочные исследования на памятнике. В частности он пишет: «Началом поселения, судя по архаической черной керамике, являлось кангюйское стойбище. В основном городище древний слой перекрыт культурными слоями позднесредневековой керамики кыпчакского периода Сыганак, то есть керамикой монголо-тимуридского стиля. Эти слои прорезаны вклинивающимися снизу слоями, несущими обломки согдо-карлукского облика. Эта керамика, характерная относительно высокой технологией и массивными очертаниями геометрического сюжета орнамента, современна саманидам в Маверраанхре и карлукам в Семиречье и должна быть названа нами для Сырдарьи огузской» (Бернштам А.Н., 1949).

С этой оценкой в целом согласились Е.И. Агеева и Г.И. Пацевич, бывшие непосредственными участниками экспедиции А.Н. Бернштама в 1947-1948 годах: «Собранная на территории Сыганак керамика свидетельствует, что наибольший расцвет жизни города происходит в V-VIII вв. н.э., затем роль его падает и поднимается вновь лишь в XII-XVI вв., то есть после монгольского нашествия, когда он временами

возвышался до положения столицы Белой Орды (по русским источникам – Синеи)» (Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958).

Тем не менее, выводы этих исследователей пока не нашли подтверждения по результатам более чем десятилетних исследований, проводившихся на памятнике с 2003 года по настоящее время. Более того, 2 стратиграфических шурфов заложенных на городище не выявили слоев имеющих дату ранее начала XIV века. Это обстоятельство, а также то, что все отчеты экспедиции А.Н. Бернштама за 1947-1948 годы и коллекции полученного в результате исследований материала на настоящий момент утрачены, и его выводы не могут быть проверены или подтверждены современными исследователями, к обозначенной им археологической дате основания городища следует относиться крайне осторожно.

Кроме того, для обоснования тезиса о существовании города уже в середине I тысячелетия н.э. некоторыми исследователями были привлечены письменные источники. В частности, согласно гипотезе А.Х. Маргулана (без ссылки на первоисточник) Сыганак упоминается в китайских источниках времен Тюркского каганата, под именем «Сигян» (Маргулан А. Х., Басенов Т. К., Мендикулов М. М., 1959).

К сожалению, данное предположение не была снабжена ссылкой на конкретный первоисточник, а также не содержала никакой аргументации по локализации упоминаемого в неких китайских источниках топонима, и поэтому не может быть принята современным исследователем безоговорочно. В доступных нам публикациях китайских источников (которыми мог пользоваться А.Х. Маргулан) город «Сигян» не упомянут, а близкие по звучанию топонимы относятся к областям северного Китая и Восточного Туркестана.

Еще одна попытка привлечь китайские письменные источники для освещения ранней истории города Сыганак принадлежит С.Ж. Жолдасбаеву: «Город Сыганак за двухтысячелетнюю историю своего существования был столицей канлинцев, кыпчакского ханства (XI-XII вв.), Ак Орды (XIII-XV вв.), ханства Абылхаира (XV в.), казахского ханства (XVI в.). <...> По данным исторических исследований, в VII-IV веках до н.э., т.е. в античные времена, там, где стоит городище, жили саки массагеты. А пришедшие на их место канлинские племена имели свое государство. По китайским источникам, государство состояло из 5 областей. Место расположения Сыганак было областью Сусе, т.е. ему было подчинено среднее течение Сырдарьи» (Жолдасбаев С., 2009).

Из приведенной цитаты выясняется, что автор, отождествляя «канлинцев» с государством «Кангюй» китайских письменных источников, считает Сыганак центром области «Сусе» в составе Кангюйской державы. В данном случае, хотя первоисточник опять же не указан, мы можем в целом понять, на какие источники опирался автор, поскольку кангюйская проблема в свете китайских источников уже более столетия является одной из самых обсуждаемых тем в мировом востоковедении. Приведем часть из этих первоисточников в переводе И.В. Кюнера: «Повествование о Кангюй» — «Шофанбэйчэн», гл. 31. <...> Кангюй имеет пять малых князей. Один именуется Сусйеским князем, управляет городом Сусйе¹⁶. Отстоит от наместничества в 5776 ли; от Янгуань — в 8025 ли. <...> ¹⁶Сюй Сун говорит: «По "Новой танской истории", государство Ши иные называют Гйеша или Гйешуанна, находится на юг от реки Думошуй. [Это] прежде земля города Сусйе кангюйского малого князя. Имеет железные ворота, горы слева и справа обрывисты, камень цветом походит на железо».

По "Сиюйци": «Государство Гйешуанна — окружностью в 1400—1500 ли. Если идти на юго-запад более 200 ли, то входишь в горы; горная дорога неровная, тропинка через ущелье опасна, так что следы человека теряются. К тому же мало воды и травы. Если на юго-восток по горам пройти более 300 ли, то вступаешь в железные ворота. Железные ворота слева и справа опоясаны горами. Горы крайне обрывисты; хотя есть узкая тропа, она увеличивает опасности и преграды. С обеих сторон скалистые стены. Их цвет подобен железу.

Здесь устроены половинки ворот, скреплены железом. Имеется много железных колокольцев, навешанных на половинках. Вследствие недоступности и крепости считают их прославленными железными воротами вплоть до государства Тухоло. По справке это наводится на крайней южной дороге» (Кюннер И.В., 1961).

Хотя локализация «малых княжеств» Кангюй, как и самой кангюйской державы, по-прежнему является остро дискутируемым вопросом в науке, очевидно, что топография и расположение «княжества» Сусйе не располагает к его отождествлению с Сыганаком и бассейном Средней Сырдарьи: княжество Сусйе было расположено к югу от реки «Думошуй» и на северо-восток от высоких гор с узким ущельем. Кроме того, оно размещено близ «крайней южной дороги», в то время как собственно Кангюй располагался на северной дороге, то есть Сусйе следовало бы локализовать значительно к югу от основной территории государства Кангюй. Во всяком случае для отождествления Сыганака с городом Сусйе из китайских источников в настоящее время нет никаких оснований.

Таким образом, в настоящее время отсутствуют какие-либо убедительные аргументы для обоснования тезиса о существовании города Сыганак в I тысячелетии н.э., а тем более для заявлений о его столичном статусе в этот период.

II-Сыганак в составе огузской державы.

Несмотря на то, что археологических свидетельств о существовании города в так называемый «огузский» и «кыпчакский» периоды по-прежнему нет, но в факте существования города с таким названием в бассейне Сырдарьи сомневаться уже не приходится, поскольку он упомянут в целом ряде письменных источников XI-XIII веков.

Первым письменным источником, сохранившим известие о Сыганаке является труд «Словарь тюркских наречий» Махмуда Кашгарского (XI в.), где он называет Сыганак одним из городов гузов: «2793 Сугнак – один из огузских городов» (Махмуд ал-Кашгари, 2005).

Собственно на основании этого свидетельства мы и можем говорить об огузском периоде истории этого города – времени, когда он являлся одним из поселений огузской державы. Еще одно сообщение, принадлежащее перу армянского историка XIII века Киракоса Гандзакеци позволяет связать если не с собственно городом, то, по меньшей мере, с областью, в которой он был расположен, один из важнейших эпизодов в истории Средней Азии и Переднего востока в целом, а именно, - с появлением на исторической арене племенного объединения Сельджуков. Киракоса Гандзакеци приводит следующие описание: «Потом, повернув с запада на север, поехали в Хутухчин, Пергант, Сухул-хан, Уросо-хан, Каикант, Хузах, т. е. Камоц, в Хундахойр и Сгнах, т. е. к горам Харчух (откуда происходят сельджуки), которые берут начало в Таврских горах, доходят до Парчина и здесь кончаются» (Киракос Гандзакеци, 1976).

Выделенная высказывание в описании путешествия армянского царя Гетума ко двору Менгу-каана на сегодняшний день является единственным сообщением позволяющим судить об исходной территории сельджуков более-менее четко. Все остальные источники свидетельствуют об этом событии слишком неопределенно, чтобы локализовать прародину сельджуков в пределах какой-то относительно небольшой области. Таким образом, можно утверждать, что предгорья Каратау и примыкающий к ним бассейн Средней Сырдарьи (в том числе и окрестности Сыганака) в X веке стали той территорией, где формировался и откуда эта родоплеменная группа начала свое историческое шествие по странам Востока (Агаджанов С.Г., 1969).

Кроме этих двух сообщений в числе ранних свидетельств о Сыганаке также привлекают анонимный географический трактат X в. Худуд ал-алам, и труд ал-Мукаддаси.

В первом из них (лл. 246-25а) действительно упомянут город Сунах (в прочтении Якубовского (Якубовский А.Ю., 1929) или SNAKH (в прочтении Минорского), о котором сказано: «SNAKH, весьма приятный город округа Парабе (Barab), производящий луки, которые поставляются в разные места» (Hudud al-Alam, 982 A.D.).

Сообщение ал-Мукаддаси заключается в следующем: «...в округах же Шаш, Илак, Тус, Неса, Абиверд, Тараз, Сугнах (в издании «Сангадж»), области Бухары, Синдже, Данданкане, Исфараине и Джуяне — всё шафииты, и управление в этих местах того же толка...» (Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1939).

Город Сунах, расположенный в округе Фараб и включенный уже в X в. в орбиту мусульманского мира того времени, известен и другим источникам, до сих пор не привлекаемых исследователями в контексте изучения данной проблемы. В частности, город Сунах упоминается в труде известного арабского энциклопедиста абу-Саида ас-Самани (1113-1167), а также его продолжателя ибн ал-Асира (1163-1233).

«Ас-Сунахи – нисба к Сунаху, одному из селений (карийа) Фараба, города за рекой Сайхун, из числа городов Мавараннахра. Принадлежностью к нему известна группа (ученых), из числа которых: Абу-л-Фадл Сиддик ибн Саид ас-Сунахи ал-Фараби – из селения Сунах, из городов Испиджаба. Так говорил Абу Саид Идриси. Он прослушал в Самарканде у Мухаммеда ибн Насра ал-Марвази книги, затем оттуда поехал в Бухару. Здесь он записывал хадисы у Сахла ибн Шазвайха ал-Бухари, Хамида ибн Сахла ал-Бухари, али Салиха ибн Мухаммда ал-Багдади ал-Хафиза, Насра ибн Ахмада ал-Хафиза и многих других. Услышанное им, как передают о нем, было правильным. Скончался в Барабе в период после 350/961-962 года» (Абу Саид ас-Самани // ИКАИ т. 3).

«Ас-Сунахи – нисба к Сунаху, одному селению (карийа) из селений Фараба за рекой Сайхун. Принадлежностью к нему известна группа (ученых), из числа которых – Абу-л-Фадл Сиддик ибн Саид ас-Сунахи ал-Фараби, который прослушал в Самарканде у Мухаммеда ибн Насра ал-Марвази книги, в Бухара у Салиха ибн Мухаммда Джазара. Скончался в Барабе в период после 350/961-962 года» (Ибн ал-Асир // ИКАИ т. 3).

Несмотря на значительно более полное описание, которое дают эти источники, привлекать их для истории Сыганака следует с осторожностью, поскольку нет никакой уверенности в том, что они повествуют именно об интересующем нас городище, а не одном из селений Отрарского (или даже Сайрамского) оазиса с созвучным названием.

Сыганак в Кыпчакский период. Кыпчакский период истории города Сыганак (то есть XII – начало XIII вв.) отражен в письменных источниках, хотя и тоже очень

схематично, однако гораздо полнее. Основная информация о Сыганаке в этот период содержится в трудах персидских историков Джувейни, ал-Багдади и ан-Насави. Согласно устоявшейся в историографии концепции Сыганак в это время был столицей крупного политического объединения кыпчаков, которые на протяжении второй половины XII века все глубже и глубже интегрировались в правящую элиту державы хорезмшахов. Это достигалось как путем договоров и матримониальных союзов, так и путем прямого военного давления на кыпчаков со стороны Хорезма. Действительно, процесс глубокой инкорпорации кыпчаков в правящие элиты государства хорезмшахов на протяжении XII-XIII веков отражен в источниках более чем убедительно, поэтому, не пытаясь опровергнуть эту концепцию в целом (получившую свое окончательное оформление в трудах С.М. Ахинжанова), рассмотрим лишь обоснование статуса Сыганака, как столицы кыпчакского государства в XII веке.

Вопреки ожиданиям, все упоминания о Сыганаке в этот период исчерпываются всего 4-мя сообщениями из трех источников. Первое из них содержится в труде персидского историка Джувейни – он упоминает, - о планировавшемся, но, по-видимому, не состоявшемся походе на Сыганак и окрестные земли, в результате которых, впрочем, власти хорезмшахов подчинился Дженд: «После этого Атсыз несколько раз ходил в походы против неверных и одерживал над ними победу. В то время правителем Дженда был Камал ад-Дин, сын Арслан-хана Махмуда, и между ними была большая дружба. Когда Атсыз покорил большую часть тех земель, он в месяце мухарраме 547 г (апрель-май 1152 г.) отправился в Сугнак и другие земли (за ним), намереваясь проследовать туда вместе с Камал ад-Дином. Когда же он достиг окрестностей Дженда, Камал ад-Дин испугался и бежал со своим войском в Рдубар. Когда Атсыз узнал о его панике и бегстве, он послал к нему несколько вельмож и военачальников, чтобы успокоить его заверениями и приставить к нему охрану. Камал ад-Дин пришел к нему, и он приказал заковать его в цепи, в которых тот и оставался до самой своей смерти» (Ата-Мелик Джувейни, 2004).

Очевидно, что исходя из данного отрывка, нельзя сделать вывод, ни о столичном статусе Сыганака (он мог восприниматься лишь как удобный военный плацдарм или просто географический ориентир), ни даже о его принадлежности именно кыпчакам.

Другой отрывок из письма хорезмшаха Текеша, датированного маем 1182 года, и сохранившегося в труде ал-Багдади, упоминает Сыганак в контексте состоявшегося похода на каракитаев, в котором старший сын Текеша Малик-шах опирался на ресурсы Дженда, рабатов (или Рибатта), Сыганака и Барчлыкента и, судя по всему, считался правителем этих областей (Ахинжанов С.М., 1995). Перечисленные в письме города, расположенные по среднему и нижнему течению Сырдарьи, в предшествующий период составляли основной костяк огузской державы с центром в низовьях Сырдарьи, и сюзеренитет над ними Малик-шаха, как правителя Дженда выглядит совершенно естественно, но возможно эти города были союзниками хорезмшаха Текеша. Более того отрывок позволяет предполагать, что традиция политической организации бассейна Средней и Нижней Сырдарьи сохранилась в этом регионе со времен огузов до второй половины XII века, что едва ли говорит в пользу теории о Сыганаке как столице кыпчакского ханства. Скорее же, напротив, – о том, что Сыганак был одним из городов политически зависимых от традиционной региональной столицы – Дженда.

Третий отрывок, также принадлежащий перу Джувейни упоминает Сыганак в контексте похода хорезмшаха на одного из кыпчакских вождей: «Когда подошла к концу зима 591 года (1194/1195), он отправился в Сукнак и те земли, чтобы напасть на Кайир-Буку-хана. Когда султан со всеми своими полками достиг Дженда, Кайир-Буку-

хан, узнав о его приближении, повернул поводья и бежал; и султан поспешил вдогонку за ним. А в армии султана было много оранов (которые обычно служили аджамами), которые прислуживали султану. И эти люди тогда послали Кайир-Буку письмо, в котором говорилось, чтобы он проявил твердость и что когда обе армии сойдутся, они отвернут свои лица и покажут спины. Положившись на эти заверения, Кайир-Буку возвратился, и две армии выстроились в боевом порядке в пятницу, 6-го дня месяца джумады II того года (7 февраля 1195 года). Ораны султана покинули центр войска и разграбили обоз. Армия ислама потерпела сокрушительное поражение; многие погибли под ударами меча, а еще больше умерло в пустыне от зноя и жажды. Сам султан прибыл в Хорезм через восемнадцать дней» (Ата-Мелик Джувейни, 2004).

По сути это единственный источник, увязывающий Сыганак с неким кыпчакским вождем, однако, и в этом случае о Сыганаке как о центре или столице кыпчакской державы прямо не говорится. Дальнейшее повествование Джувейни содержит подробный рассказ о междоусобице среди кыпчаков, в которой хорезмшах принимал сторону то одного, то другого противника. Принято считать, что с этого момента, то есть с 1198 (когда упомянутая междоусобица закончилась) Сыганак прочно вошел в состав державы Хорезмшахов.

Наконец, четвертый отрывок, как-то проливающий свет на положение и статус города под властью хорезмшахов содержится в труде ан-Насави и относится уже к периоду монгольского нашествия на Среднюю Азию. Он содержит рассказ о том, что перед бегством из Ургенча Теркен-хатун (мать хорезмшаха Мухаммада, происходившая также из кыпчаков) приказала казнить всех «пленных владетелей и их сыновей», в числе которых упомянуты и «два сына владетеля Сыганака»: «Рассказ о выезде Теркен-хатун из Хорезма в последних числах шестисот шестнадцатого года (Начало марта 1220 г.)

Посол Чингиз-хана — вышеупомянутый хаджиб [Данишманд] прибыл в Хорезм одновременно с вестью о бегстве султана с берегов Джейхуна. Теркен-хатун была встревожена этой вестью настолько, что не стала обольщаться преуменьшением опасности. Она не сочла Хорезм надежным убежищем и взяла с собой всех, кого можно было взять из жен султана, его младших детей, а также сокровища его казны и выступила из Хорезма, прощаясь с ним. При этом прощании из глаз струились слезы, а сердца таяли.

Перед своим отъездом она совершила вопреки справедливости такое, что время отметило недобрим словом и заклеимило вечным позором на лице века. А именно: думая, что огонь этой смуты вскоре погаснет, а развязавшийся узел будет завязан снова и вскоре наступит утро после темной ночи, она приказала убить всех находившихся в Хорезме пленных владетелей, их сыновей и людей высоких степеней из числа видных садров и благородных господ. Всего их было двенадцать человек, находившихся под ее защитой. Среди них были, например, два сына султана Тогрула ас-Салджуки, владетель Балха 'Имад ад-Дин, его сын — владетель Термеза ал-Малик Бахрам-шах, владетель Бамйана 'Ала' ад-Дин, владетель Вахша Джамал ад-Дин 'Умар, два сына владетеля Сугнака, что в Стране тюрок, и [еще] Бурхан ад-Дин Мухаммад Садр Джахан, его брат Ифтихар Джахан, его два сына, Малик ал-Ислам и 'Азиз ал-Ислам, и другие. Она не знала, что положить заплату на эту прореху и заштопать этот разрыв лучше было бы, обратившись к Аллаху всевышнему с раскаянием, и что обращение к справедливости похвально и в начале и в конце» (Шихаб ад-дин ан-Насави, 1996).

Указанный эпизод дает понять, о том, что Сыганак в этот период имел своего правителя, находившегося в достаточно непрочной зависимости от центральной власти в Хорезме, что и вынуждало хорезмшахов брать из элиты этого города заложников.

Собственно приведенные отрывки – это все первоисточники по истории города Сыганак в «кыпчакский период». Очевидно, что их свидетельств пока недостаточно для обоснования версии о Сыганаке, как столице кыпчакского ханства. Нет никаких свидетельств о столичном статусе Сыганака ни в географических трактатах того времени, содержащих детальные описания «страны кыпчаков», ни в преданиях кыпчаков, сохранившихся в китайских и арабских источниках, и повествующих о домонгольском периоде истории этого народа. Сказанное заставляет с осторожностью отнестись гипотезе о «кыпчакском Сыганаке» и настаивать на продолжении исследований в этом направлении.

Сыганак в составе Улуса Джучи. История «ордынского» или «монгольского» Сыганака начинается в 1219 году, когда сын Чингисхана Джучи в ходе кампании по завоеванию Средней Азии взял город штурмом и включил его в состав своих владений (улуса Джучи). Подробное описание этого события содержится в труде уже упоминавшегося Джувейни:

«Прежде всего, приблизившись к городу Сугнак, расположенному по обе стороны реки неподалеку от Дженда, он отправил вперед Хасан-хаджи, как своего посланника. Этот Хасан-хаджи, будучи купцом, давно состоял на службе у Завоевывающего Мир Императора и был принят в число его приближенных. Передав послание, он на правах знакомого и родича жителей города, должен был дать им совет покориться, чтобы сохранить в неприкосновенности свою жизнь и свое имущество. Вступив в город, он зачитал указ, но не успел он произнести слова вразумления, как головорезы, мерзавцы и негодяи, собравшиеся со всего города, подняли шум и с криками «Аллах акбар!» предали его смерти; выдавая свой поступок за священную войну и желая получить большое вознаграждение за убийство этого мусульманина; в то время как в действительности этим нападением они показали свою слабость, и это насилие стало причиной смерти всех. «Когда приходит назначенное время, верблюд склоняется над ямой с водой».

Когда Улуш-иди получил это известие, он повернул свои знамена против Сугнака и, воспламененный огнем гнева, бился без отдыха от рассвета до заката. Семь дней сражались они под его началом и взяли город штурмом, закрыв двери прощения и милосердия, и, мстя за жизнь одного единственного человека, вычеркнули из книги жизни почти всех его жителей.

Управление этим местом было поручено сыну убитого Хасана-хаджи, с тем, чтобы он мог собрать вместе уцелевших, которые все еще прятались по углам и, выступив оттуда, монголы захватили Озкент и Барджлык-Кент; где не было всеобщего избиения; так как население не оказало большого сопротивления. Затем они двинулись на Ашнас, гарнизон которого состоявший по большей части из отъявленных мерзавцев и негодяев, сражался очень храбро, так что большая часть его погибла мучительной смертью» (Ата-Мелик Джувейни, 2004).

Приведенный текст с одной стороны говорит о страшной катастрофе, которую пережил город в ходе завоевания, а с другой о том, что монголы немедленно приняли меры по восстановлению городской жизни. Следует отметить, что упомянутый в тексте первый правитель Сыганака при монголах, был сыном одного из самых близких сподвижников Чингисхана (купца Асана, который поступил на службу Чингисхану, еще до возвышения последнего и входил в круг его самых верных соратников), что

должно было благотворно сказаться как на процессе восстановления города, так и статусе города в составе улуса Джучи. Кроме того, источник содержит прямое указание на то, что город в 1219 году располагался «по обе стороны реки (то есть Сырдарьи)», иными словами находился в совершенно другом месте, нежели в настоящее время (кроме того, в некотором противоречии с современным расположением города находится и маршрут похода Джучи в 1219 г.: после Сыганака Джучи двинулся на Узгент (вероятно городище Кырлы-Узгент), расположенный в настоящее время юго-восточнее Сыганака, а затем вновь двинулся на северо-запад на Барчлыкент, Ашанас, Дженд).

История города под властью монголов в XIII - начале XIV века известна очень слабо – в распоряжении историков имеется лишь несколько сообщений о Сыганаке в это время. Во-первых, это упоминания о двух известных в исламском мире ученых, выходцах из Сыганака: хадисоведе Камал ад-Дине ас-Сыгнаки, информация о котором содержится в энциклопедии ал-Фувати (ал-Фувати // ИКАИ т. 3) и Хусейне ибн Али ибн Хаджадж ибн Али ас-Сыгнаки (ум. после 1312 г.), известном в мусульманском мире под титулом «Хусам ад-Дин ал Имам». Информация о нем, как одном из крупнейших авторитетов ислама в области шариата, содержится практически во всех биографических трудах мусульманских авторов средневековья, начиная с работы ал-Кураши (1297-1373), младшего современника Хусам ад-Дина (ал-Кураши; ибн Кутлубуга; ибн Тулун; Кинали-зада; Акхисари; Таки ад-дин ал-Газзи; ал-Кафави // ИКАИ т.3).

Во-вторых, Сыганак упомянут сразу несколькими источниками в контексте политической истории Монгольской империи 1250-х годов, в частности как место пребывания здесь Берке-хана, сына Джучи-хана, а также как один из городов, который дважды посетил армянский царь Гетум в ходе своей дипломатической миссии. На последнем историческом эпизоде следует остановиться особо.

Согласно сообщениям средневековых источников, в том числе и наиболее ранних, сын Джучи-хана, Берке был первым из потомков Чингисхана, который принял ислам. Более того, Джузджани сообщает, что такова была воля Джучи, и Берке воспитывался как мусульманин с самого детства. На протяжении трех десятилетий именно через Берке монголы осуществляли попытки наладить дипломатические связи с мусульманскими государствами, а также вели переписку с багдадским халифом. Именно под знаменами Берке, задолго до его интронизации на престоле улуса Джучи, были собраны все мусульмане во владениях джучидов и созданы все условия для развития ислама под управлением монголов. В момент воцарения Мунке-каана (1251 г.) именно Берке выполнял роль старшего в роду (ака) и лично посадил на престол Мунке-каана, при этом заставив его произнести слова шахады (это формально обозначало принятие Мунке ислама, что, впрочем, серьезно не отразилось на религиозных пристрастиях каана). Появление Берке в Сыганаке можно датировать достаточно четко – сразу после интронизации Мунке (1251 г.), согласно Юань-ши, Берке получил улус в районе Дербента и Грузии, а уже в 1254 году, согласно сообщению Рубрука, был переведен «за Волгу», а именно в Сыганак. Такой перевод ставки одной из самых влиятельных и важных политиков Монгольской империи был связан, согласно исследованиям В.П. Костюкова (Костюков В.П., 2005; Костюков В.П., 2009), с той политической борьбой, которая развернулась в монгольской элите в период подготовки так называемого «персидского похода», в ходе которого были сокрушены все мусульманские государства Ближнего и Среднего Востока и был образован еще один улус Империи (Улус Хулагу). Эта борьба, сопровождавшаяся многочисленными переговорами и интригами как внутри правящих кругов Империи, так и при участии

«внешних наблюдателей» - дипломатов из различных частей христианского и мусульманского миров. В ходе развернувшейся дискуссии противоборствующие стороны столкнулись главным образом по двум позициям – о том, кому должны принадлежать вновь завоеванные земли, и под знаменем какой идеологии, а, следовательно, на кого в первую очередь должен был быть совершен этот грандиозный поход. Прохристианские круги Империи, поддерживаемые многочисленными послами из самых различных частей христианского мира (Армении, несторианских районов Востока, православных Руси и Византии и католического Рима) продвигали идею антимусульманского похода, в то время как мусульманская часть элиты Монгольской империи предлагала ограничиться лишь разгромом государства исмаилитов, представлявших собой в то время опасную политическую секту внутри мира ислама. Одним из самых активных представителей мусульманской партии в это время и ревностным защитником суннитского ислама в монгольской среде был Берке, перенесший свою ставку в описываемый период в Сыганак.

Об обстоятельствах пребывания Берке в Сыганаке прямо сообщают два источника – хорезмийский историк XVI века Утемиш-хаджи и крымский хроникер XVIII века Габдалгаффар Кырыми.

В частности Утемиш-хаджи сообщает:

«Упомянутый [Берке-хан] — да будет над ним милость [Аллаха] — знаменит [тем, что] с рождения матерью был мусульманином. Когда он появился на свет, он не сосал молока [ни] своей матери, [ни] молока других женщин-немусульманок. По этой причине показал [его Йочи] своим колдунам и ведунам. Когда те сказали: “Он — мусульманин. Мусульмане не сосут молока женщин-немусульманок”, — то разыскали и доставили женщину-мусульманку. Ее молоко он начал сосать.

Когда через несколько лет после этого события его отец Йочи-хан умер, он пришел в город Сыгнак, не будучи в состоянии находиться среди неверных. Когда [же] он пришел в этот вилайет, то, прослышав о достохвальных качествах Шайх ал-'алам Шайх Сайф ад-Дина Бахарзи, который был [одним] из халифа хазрата полюса полюсов Шайх Наджм ад-Дина Кубра, со страстным желанием и любовью прибыл к нему на служение и в течение нескольких лет ревностно стремился овладеть крайней степенью [духовного] совершенства святых. Он все еще находился на служении у шейха в то время, когда умер Саин-хан [и] беки его в согласии послали гонца к Хулагу-хану.» (Чингиз-наме, 1992).

Кырыми в значительной степени дополняет это сообщение серьезными обвинениями и угрозами, выдвинутыми в адрес Берке его родственниками и окружением по поводу его ислама, представляя перекочевку Берке в Сыганак как вынужденное бегство:

«Akibet kendi akrabasi ve ulke umerasi buni nazardan iskat ve devr idub mecnundir diyu mehcur itmeleri hesebiyle du dahi vilayet-I Signak tarafina hicret idub...» (цит. по: Вашари И. История и легенда в обращении в ислам хана Берке. // Юрченко А.Г. Золотая Орда: между Ясой и Кораном. М., 2012, с. 177.; Абд ал-Гаффар Кырыми. Умдет ат-таварих. / под ред. А. Неджиба. Станбул, 1343 г.х. сс. 21-22).

Хотя оба источника относительно поздние и не содержат прямой даты описываемого события, общий исторический фон, отразившийся в этих сочинениях, а также параллельные сообщения других авторов об этом (в частности, Гийома Рубрука и армянского царя Гетума I позволяют отнести пребывание Берке в Сыганаке именно к этому времени.

Так сообщение Гильома Рубрука, хотя и не содержит прямого указания на Сыганак при описании «перекочевки» Берке, сообщает дополнительные обстоятельства этого события и также как и другие источники подразумевает определенный конфликт, разразившийся в «золотой орде» в этот период.

«У Бату есть еще брат по имени Берка (Jerra), пастбища которого находятся в направлении к Железным воротам, где лежит путь всех сарацинов, едущих из Персии и из Турции; они, направляясь к Бату и проезжая через владения Берки, привозят ему дары. Берка выдает себя за сарацина и не позволяет есть при своем дворе свиное мясо. Тогда, при нашем возвращении, Бату приказал ему, чтобы он передвинулся с того места за Этилию, к востоку, не желая, чтобы послы сарацин проезжали через его владения, так как это казалось Бату убыточным» (Плано Карпини. Вильгельм Рубрук, 1997).

Наконец, последнее упоминание Сыганака в этот период содержится в описании путешествия к каану Мунке армянского царя Гетума. Примечательно, что в ходе своей миссии Гетум, значительно увеличив свой путь, дважды посетил Сыганак:

«[The party] then turned from a westerly direction northward and reached Xut'uxch'i, Perk'ant', Sughulghan, Urosoghan, [g368] K'ayik'ant', Xuzax (K'amots'), to Xndaxoyr and to Sghnax (Xarchux mountain) where the Saljuqs (Salch'uk'ik') are from; [Xarch'ux] begins at the Taurus mountain and goes as far as P'arch'in where it ends.

They travelled from there to Sartakh, the son of Batu, who was travelling to Mongke-Khan. Then [they went] to Sghnax and Sawran (which is extremely large) to Xarach'ux, Ason, Sawri, Ot'rar, Zurhnux, and Dizak and then after thirty days [came] to Samarqand, Sarhip'ul, K'rman and Bukhara» (J. A. Boyle, 1964).

«Потом, повернув с запада на север, поехали в Хутухчин, Пергант, Сухул-хан, Уросо-хан, Каикант, Хузах, т. е. Камоц, в Хундахойр и Сгнах, т. е. к горам Харчух (откуда происходят сельджуки), которые берут начало в Таврских горах, доходят до Парчина и здесь кончаются. Оттуда они поехали к Сартаху, сыну Батыя, который собирался к Мангу-хану. Оттуда они отправились в Сгнах и Савран, который очень велик, [затем] в Харчух и Асон, в Саври и Отрар, Зурнух и Дизак. Оттуда на тридцатый день они достигли Самарканда, [затем] Сарипула, Кермана и Бухары» (Киракос Гандзакечи, 1976).

Приведенные источники позволяют предположить, что в середине и второй половине 1250-х годов Сыганак стал одним из важных центров политической игры внутри Монгольской империи, а также своеобразной столицей «мусульманской партии» внутри монгольской элиты. Однако значительная часть проблем, связанных с этим периодом жизни города, требует дополнительных исследований.

В дальнейшем практически все сообщения о Сыганаке исчезают из источников более чем на столетие. От первой половины XIV столетия имеется лишь смутное упоминание о погребении в Сыганаке в 1344/45 году хана Эрзена:

«Рассказ о царствовании Эрзена, сына Сасы-Буки. По указу Узбек-хана он стал после отца его преемником и благодаря большим способностям ума и прозорливости знания проявил хорошую сущность (свою). В непродолжительное время степень его положения стала близкой к величию Узбек-хана, однако он таким же образом проявлял повиновение и подчинение. Он был царем крайне умным, праведным, превосходным, богобоязненным. Большую часть медресе, ханака (скитов), мечетей и прочих благотворительных учреждений, которые находятся в Отраре, Сауране, Дженде и Берчкенде, устроил он. Благодатью своей справедливости и милости он сделал весь

Туркестан образом высшего рая. Около 700 человек своего уруга он сделал участниками общих милостей и устроил и приготовил для каждого из них удел (куби) и область (субе) 11, так что все люди ходили по дорогам в свой юрт, жилище, службы и стада (?), и никто из великих не притеснял [130] меньшего и никто из малых не делал шага непочтения по отношению к старшему. Безопасности и процветания, какие имел тот улус во время его правления, (никто) после него не видел и во сне. 25 лет он правил таким образом и в 745 г. (= 15 V 1344 — 3 V 1345) умер от естественной болезни, могила его находится в городе Сыгнаке» (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, 1941).

Однако, содержащий это известие источник (так называемый «Аноним Искандера») не пользуется доверием среди исследователей, в силу чего не только дата и обстоятельства этого события подвергаются сомнению, но и само существование хана с таким именем.

Кроме того, Сыганак упомянут как один из улусов Золотой Орды в некоторых географических описаниях этого государства, например, в энциклопедическом труде ал-Омари: «... Почтенный Хасан ал-Ирбили говорил, что по странствующего купца Бадр ад-дина Хасана ар-Руми, границы этого государства со стороны Джейхуна – Хорезм, Саганак, Сайрам (?), Йаркенд, Дженд, Сарай, город Маджар, Азак, Акчакерман, Кафа, Судак, Саксин, Укек, Булгар, области Сибирь и ибири, Башкырды и Чульман, потом за Чульманом границы владений сибиря и ибири касаются пределов Хатайских» (ИКАИ, т. 1).

«Nach Mitteilung des Kaufmanns und Reisenden Badr ad-Din Hasan ar-Rümi, der hier über 'Izz Hasan al-Arbali zu Wort kommt, umfaßt das Reich vom Amu Darya ausgehend folgende Länder und Städte (*hudüd*): Huwärizm, Siqnäq, Sawrän, Bärkand, Gand und Saräi, die Stadt Mägar, Azäq, Aqqä Karmän, Kaffa, Südäq, Saqsin, Ukak und Bulgär sowie die Provinzen von Sibirien, Basqird und Gulmän, Sibirien (*a'mäl Sibir*) erstreckt sich jenseits von Gulmän bis an die Grenzen Khitai's» (ИКАИ, т. 1).

Несмотря на скудность источников о Сыгнаке в первой половине XIV века (известно также несколько монет Сыганака, чеканенных от имени Мубарак-хана, по поводу дат которых (1328 или 1368 г) в науке шла длительная дискуссия. Согласно последним исследованиям данный хан правил в Сыгнаке в 1360-х годах и монеты также следует относить к этому времени.), в науке утвердилось мнение, что в этот период Сыганак выполнял роль столицы Ак-Орды (восточной части Улуса Джучи) и здесь правили ханы-джучиды из рода Орда-ичена, Шибана или Тука-Тимура (список этих условных правителей Сыганака восстанавливается по разным источникам и с разной степенью достоверности). Такой взгляд на Сыганак, как на столицу Ак Орды, сформировался благодаря высокому статусу города, который он имел в период смуты в Улусе Джучи (1360-1370-е гг.), а также в XV веке, однако серьезных доказательств тезиса о столичном статусе этого города в предшествующее столетие по-прежнему нет.

Наконец, с конца 1360-х годов и Сыганак попадает в гущу политических событий всего среднеазиатского региона и не сходит со страниц средневековых исторических сочинений до самого начала XVI века, благодаря чему история города в эти полтора столетия известна относительно неплохо. История Сыганака в этот период хорошо описана в трудах В.В. Бартольда, А.Ю. Якубовского, Г.А. Федорова-Давыдова, Б.А. Ахмедова, К.А. Пищулиной, Д.А. Каусылова и других авторов, что позволяет нам очертить ее лишь в самом общем виде, не останавливаясь на деталях.

В период политической смуты 1360-1370-х гг., охватившей территорию всего улуса Джучи, Сыганак становится ареной противостояния между двумя ветвями

джучидов из дома Тука-Тимура (13 сына Джучи). В результате этой борьбы победу одерживает Токтамыш-хан, ставший несколькими годами позднее ханом всего улуса Джучи.

В конце XIV века Сыганак, вместе с остальными городами Улуса Джучи был разгромлен войсками Тамерлана, и на долгие 50 лет Сыганак и вся долина Сырдарьи были включены в Империю Тимура. Законные джучидские правители этих земель были изгнаны либо довольствовались статусом тимуридских ставленников. Однако в непрекращающейся на протяжении всего XV века борьбе за возрождение величия Улуса Джучи Сыганак становится городом-символом политической и духовной независимости потомков Джучи-хана от тимуридского засилья на бывших землях Золотой орды.

Первым джучидом, предпринявшим попытку освободиться из-под ига потомков Тимура, был Барак-хан – отец основателя казахского ханства Джанибек-хана. В 1426 году Барак объявил себя независимым от власти внука Тимура Улугбека и в неравной битве разбил тимуридское войско. Столицей вновь образованного ханства стал Сыганак. Впрочем, продержаться Барак-хану удалось лишь три года, до 1429 г, когда он погиб в очередной междоусобице. Однако в 1446 году хан Абу-л-Хайр Великий (потомок Шибана, сына Джучи) захватил Сыганак и перенес сюда свою столицу, после чего вплоть до начала XVI века этот город стал одним из главных центров политической жизни всего Центрально-азиатского региона. За Сыганак в XV веке сражались шибаниды, тука-тимуриды (казахские ханы), тимуриды и калмыки. Город, оставаясь символической, а часто и реальной политической столицей восточных джучидов, неоднократно переходил из рук в руки, пока в начале XVI века не вошел в состав основанного Мухаммадом Шейбани Бухарского ханства.

Сыганак в составе Бухарского ханства. С этого времени активная политическая жизнь Сыганака постепенно замирает – источники не позволяют утверждать, что в это время он выполнял функцию столицы ханства или находился в центре некоего политического противостояния. Красочное описание Сыганака, относящееся к 1509 году, оставил секретарь Мухаммада Шейбани Рузбихан. Он характеризует Сыганак как очень приятное место, и очень важный торговый пункт на границе со степью, при этом указывая, что «население города немногочисленно», хотя и отличается высокими воинскими качествами. Во второй и третьей четверти XVI века Сыганак входил в состав Туркестанского вилайета (с центром в г.Ясы) Ташкентского удела Бухарского ханства (уже в третьей четверти XVI века османским историком Махмудом ал-Кафави (ум. в 1582 г.) Сыганак характеризуется как «городок в Туркистане», родина известного ученого Хусам ад-Дина ас-Сыгнаки, в то время как г. Ясы характеризуется им в качестве ханской ставки – «местопребывание царя Туркистана» (в этот период правителем Туркистана был Баба-султан). В 1570-х годах город несколько раз упомянут в контексте междоусобиц происходивших между представителями рода Шейбанидов: Дервиш-ханом (ханом Ташкента), Баба-султаном (владельцем Туркестана, а затем ханом Ташкента) и бухарским ханом Абдуллахом II (Подробности данной междоусобицы и упоминания в контексте этой борьбы Сыганака содержатся в труде историографа Абдуллаха II бухарского историка Хафиза Таныша. В ходе этой борьбы Абдуллахом II был подчинен Ташкентский удел и все относящиеся к его юрисдикции владения, в том числе и Туркестан с Сыганак. Наконец, вскоре после смерти Абдуллаха II в 1598 году, Сыганак как и весь Туркестанский вилайет, был включен в Казахское ханство.

Сыганак в составе Казахского ханства. В составе Казахского ханства упадок города продолжался – столицей ханства стал г. Яссы (Туркестан), бывший центром вилайета Туркестан в предшествующий период, а Сыганак разделил судьбу периферийного города региона. На фоне постепенного снижения роли города как экономического и политического центра, продолжившегося и в XVII веке, все более отчетливо стала видна его роль в качестве духовного центра региона, связанная с великим выходцем из Сыгнака, Хусам ад-Дином ас-Сыгнаки. От второй половины XVI - начала XVII веков до нас дошло несколько документов, свидетельствующих о существовании в городе крупной религиозной общины, объединившейся вокруг мазара Зия ад-Дина ас-Сыгнаки (судя по всему, одного из учеников или последователей Хусам ад-Дина ас-Сыгнаки).

Подводя итогу нашему краткому обзору истории города Сыганак, можно сказать что:

Во-первых, наиболее изученным периодом истории города Сыганак следует признать век, когда Сыганак служил столицей Барак-хана и Абулхайра, и стал своеобразным символом возрождения Улуса Джучи. Роль Сыгнака для истории Казахстана в это время можно сравнить с ролью Москвы или Киева для истории России.

Во-вторых, хотя и гораздо менее изученным, но, безусловно, уже очень важным эпизодом в истории города, следует признать время, когда город служил ставкой Берке-хана, первого мусульманина среди потомков Чингисхана и одного из самых блестящих ханов Золотой орды. В этом контексте, Сыганак может быть признан одним из городов, в котором формировался золотоордынский ислам – своеобразной родиной ислама Золотой орды.

В-третьих, следует признать, что такие темы как «Сыганак – столица кыпчакского ханства в XII веке», «Сыганак – столица Ак-Орды в XIII- XIV вв», «Сыганак в составе Казахского ханства», а также вся ранняя история города с момента основания, изучены крайне слабо.

Сказанное заставляет еще раз обратить внимание на необходимость интенсификации научных исследований в этой сфере, а также существенном повышении качества научных изысканий посвященных Сыганаку.

ЛИТЕРАТУРА

Абу Саид ас-Самани (1113-1167 гг) *«Китаб ал-аснаб»* // ИКАИ. –Т.3. -с 47.

Агаджанов С.Г. (1969), *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв.* - Ашхабад, -с. 174-175

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. (1958), *Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана.* // Труды института истории, археологии и этнографии. Том. V. Археология. Отдельный оттиск. - Алма-Ата, -с. 97.

Ал-Фувати (1244-1323) *«Маджма ал-адаб фи муджам ал-алкаб»* // ИКАИ. Т.3. -с. 84

Ал-Кураши (1297-1373) *«ал-Джавахири ал-мудиа»*//ИКАИ. Т.3.-с.118,126; ибн Кутлубуга (1399-1474) *«Тадж ат-тараджим»* // ИКАИ. Т.3. -с. 136; ибн Тулун (ум. 1546) *«Зайл ал-Джавахири ал-мудиа»*// ИКАИ Т.3. -с. 144-145; Кинали-зада (ум. 1572 г) *«ал-Мухтасар»* // ИКАИ. Т.3. -с. 148-149; Акхисари (1544-1616гг.) *«Низам ал-улама»* (1600 г) // ИКАИ. Т.3. -с. 172-174; Таки ад-дин ал-Газзи (ум. в 1597) *«ат-Табакат ас-*

Санийа» (1581 г.) // ИКАИ. Т.3. -с. 185-186; ал-Кафави (ум. в 1582/83) «*Катаиб..*» // ИКАИ. Т.3. -с. 157-158

Ата-Мелик Джувейни. (2004), *Чингисхан. История Завоевателя Мира.*-М.: «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», -с.58,196,212.

Ахинжанов С.М. (1995), *Кипчаки в истории средневекового Казахстана.* - Алматы.

Бернштам А.Н. (1949), *Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана* // Известия АН КазССР. Серия археологическая. Вып 2. -с. 86-87.

Жолдасбаев С. (2009), *Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X-XVIII ғғ.)* –Түркістан: «Тұран» баспасы, - 104-105-б.

Ибн ал-Асир (1163-1233 гг) «*Ал-Лубаб*» // ИКАИ. Т.3. -с. 71.

ИКАИ. -Т.1. -с. 175.

Киракос Гандзакечи. (1976), *История Армении.* - М. Наука, -с. 224.

Костюков В.П. (2005), *О хане Золотой Орды Сартаке или где решилась судьба Ирана* // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 4. - Уральск.

Костюков В.П. (2009), *Иранский поход Хулагу: предыстория* // Золотоордынская цивилизация. Вып. 2. - Казань.

Кюннер И. В. *Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.* (1961). - М. Издательство восточной литературы. -с. 178.

Маргулан, А.Х., Басенов Т.К., Мендикулов М.М. (1959), *Архитектура Казахстана*, А-А.с. 93.

Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. - М.-Л. АН СССР. 1939. -с. 201.

Махмуд ал-Кашгари. (2005), *Диван Лугат ат-Турк* / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. - Алматы: Дайк-Пресс, -с. 438.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном.-М.-Л. АН СССР. 1941.-с.129-130.

Путешествия в восточные страны. Плано Карпини. Вильгельм Рубрук- М.1997,с. 115.

Чингиз-наме. (1992),- Алма-Ата. Гылым.) -с. 96-97.

Шихаб ад-дин ан-Насави. (1996), *Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны.*-М. Восточная литература,-с.78-79.

Якубовский А.Ю. (1929), *Развалины Сыгнака* // Сообщения ГАИИМК. Т. II, Л., с. 123.

Hudud al-Alam. *The Regions of the World. A Persian Geography* 372 A H.- 982 A. D./Tr. and expl. by V. Minorsky p. 119.

J. A.Boyle, (1964), "*The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Mongke*", *Central Asiatic Journal* 9, p. 180.

**БОДЖМАН ҚАҒАН ҰЛДАРЫ МЕН ІНІСІ ІСТЕМІНІҢ ТҮРКІ ТЕКТІ
ЕСІМДЕРІНІҢ КҮЛТЕГІН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ТАҢБАЛАНУЫ /
TURKIC NAMES OF THE SONS OF BODŽMAN KAGAN AND HIS YOUNGER
BROTHER ISTEMI WRITTEN IN WRITTING MONUMENT IN HONOR OF THE KUL
TIGIN HAD BEEN DISCOVERED**

Орынбай БЕКЖАН *

Түйіндеме

Көктүрік қағанатын құрған Бумын-Боджман қаған және оның інісі Істемінің есімі Күлтегін ескерткішінде жазылып қалғаны белгілі. Сонымен бірге бұл есімдер ежелгі қытай жазбаларында да хатталған. Онда олардан кейін билік құрған ұрпақтарының да есімдері туралы дерек келтіріледі. Ол деректе Істемі аты Сидиәнми болып айтылғаны нақты көрсетілген. Күлтегін ескерткішіндегі жазуды зерттегенде Істемі есімінің күрделі графемамен, Істенмән болып жазылғаны анықталды. Бұл есіммен қоса Боджман қағанның ұлдарының есімдері де жазылғаны мәлім болып отыр. Бұл есімдер қытай жазбаларындағы есімдермен және шежірелік деректермен салыстырылып зерттелді. Бұрынғы зерттеушілер көктүрік жазбаларындағы бұл мәліметтерді толық оқи алмаған. Соның нәтижесінде қытай жазбаларында жазылған «Боджман қағаннан кейін оның үлкен ұлы Исиги Коло қаған болды» деген мәліметке күдік туды. Жазушы-зерттеуші Қ. Салғараұлы осындай қате деректерге сүйеніп: «Боджман қағанның үлкен ұлы өмірде болмаған, оның Исиги атты есімі Істемі атауын білдіреді, сондықтан Істемі-Істенмән Боджман қағаннан соң бес-алты ай қаған болып, қайтыс болып кеткен» деген болжам ұсынады. Сөйтіп Қ. Салғараұлы екі тарихи деректі: 1) Боджман қағаннан кейін оның үлкен ұлы Исиги Коло қаған болды; 2) Істенмән жабғу болып, 576 жылы қайтыс болды; деген деректі жоққа шығарған. Бұл жұмыста халықтық шежіре мен көктүрік және қытай жазба деректері салыстырыла отырып, Исиги Колоның өмірде болғаны және оның Боджман қағаннан кейін қаған болғаны дәлелденеді. Бұларға қосымша Боджман қағанның Алпамыс батырдың прототипі екені және Істемі-Істенмәннің де ерте заманда жырдың кейіпкері болғаны, оның «Манас» жырында Семетей атымен сақталып қалғаны туралы дәлелдер келтіріледі. Күлтегін ескерткішінде Көктүрік қағанатын құрған кісілерден тек Боджман қаған мен Істенмән жабғының аттары ғана жазылмаған. Істенмән жабғымен бірге күрделі графема арқылы Боджман қағаннан кейін қаған болған ұлдары Қозұққұл, Мәукүн, Тонқ бег қағандардың және Арслан бег йұғұрұқтың есімдері де жазылған. Мақалада бұлармен бірге жазба деректердегі Боджман қаған ұлдарының есімдерінің қазақ ұлтының шежірелік деректеріндегі Божбан атаның ұлдарының есімдерімен сәйкес келетіні тілдік дәлелдер арқылы дәйектеледі.

Кілт сөздер: Джабғу, Семетей Түрік қағанаты, күл жазуы, күрделі графема.

Abstract

Bumin-Bodzhman who established “the Kokturk” Khanate and his brother Istem’s names were written in Kultegin’s manuscript. So these names were also maintained in the Chinese manuscript and there is much information about their generations who ruled the

* Филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ Candidate of philological sciences International Hoja Ahmad Yasawi University, senior research fellow, Research Institute of turcology, Turkistan-Kazakhstan. bekor53@mail.ru

country. In this document, it was definitely shown the fact that Istemi was named as Sidianmi. During the investigation on Kultegin's manuscript, it was determined that Istemi's name was written as Istenman with a compound grapheme. Bodzhman Khagan's sons' names were mentioned in this document. These names have been investigated in close connection with the names and historical facts in the Chinese manuscripts. The researchers in the old times were not able to read this information totally. As a result, we suspected the information "Isigi Kolo, Bodzhman khagan's elder son, was the head of the Khanate him" that was written in the Chinese manuscripts. Due to these mistakes, writer-researcher K. Salgaraulu stated: "Bodzhman khagan didn't have his elder son, his name Isigi means Istemi, so, after Bodzhman khagan, Istemi-Istenman ruled the country for 5-6 months and died". So K. Salgaraulu rejects two historical facts: 1) After Bodzhman khagan, his elder son Isigi Kolo was the head of the khanate; Istenman was zhabgu till his death in 576. In this work, on the comparison of the national history, Kokturk and the Chinese manuscripts, we attempt to prove the existence of Isigi Kolo and his ruling the country after Bodzhman khagan. Moreover, we have proved the facts that Bodzhman Khagan was the prototype of Alpamis hero and Istemi-Istenman was the character of one dastan in the old time and his name was kept as Semetei in the "Manas" dastan. In Kultegin's manuscript the names of Bodzhman khagan and Istenman were not mentioned among the people who had headed the Khanate. Bodzhman khagan's sons' names like Kozakkul, Maukun, Tonk Bek, who run the country, were written with compound graphemes. We have proved the fact that there is a great coincidence between the names of Bodzhman khagan's sons and the names of "Bozhban" Ata's sons in the historical documents of the Kazakh nation.

Key words: Djabhu, Semetej Turkic khaganate, Runic, Sophisticated grapheme.

Түркі халықтарының түп-тегі ежелгі түркілік хұн, сақ тайпаларынан бастау алатынына айғақ болатын археологиялық, дәстүр-салттық, антропологиялық және басқа да салалар бойынша деректемелік заттық-рухани мәдениет сәйкестіктері жетіп артылады. Бірақ осыларға негіз болатын бірегей дәлел – сол тайпалардың қалдырған жазба ескерткіштерінің түркі тілінде, әсіресе, көне түркілік төл әліпбиінде жазылуы болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда төменде ұсынылып отырған жазба деректер Түркі қағанатын құрушы тайпалардың тікелей қазақ халқына тән екендігін дәлелдейді.

Түркі қағанатын құрушы тайпалардың түп-тегі құнқтар (хұн – күн) екені қытай жазбаларында көрсетілгені аян. Түркілер өз жазбаларында қытайды **табғач** деп атайды. Бұл табғачтар қытайдың алтын-күміс, жібектеріне алданған, арбалған құнқ-түркілер екендігі көп дәлелді қажет етпейді. Бір ғана дәлел: табғач сөзі түркілік *тапуғқач// тапуғқыч (қызметші, сыйынушы (өз елін сатушы қашқын, сатқын мағынасында) сөздерінен пайда болғанын келтірсек те жеткілікті болып саналады. Тап сөзі көне түркілік қызмет ет, сыйын мағынасындағы сөз. Түркілер өз қағынан жеріп, қытайларға арбалып, оларға қызмет қылғандарды жек көріп солай атаған. Олар алғашында түркі тілінде сөйлеп, кейін біртіндеп құрттай құжынаған қытайдың тұқымына сіңісіп кеткен. Осы тәсілмен қытайлар құнқ мәдениетін өзіне сіңіріп, жоқтан бар болған деп тұжырымдауға болады. Түркілер қытайдың белгілі-бір ұлттық немесе мемлекеттік атауын келтірмейді. Себебі бұрын оларда ондай бір белгі, нышан болмаған. Қытайлар өздерін **хань** дейді. Арабтар **син (шин)**, еуропалықтар осы арабшаның өзгерісімен **чайн(а)** деп атайды. Бұлардың бәрі де түркілік *құнқ (қанқ)// санқ (сыйнқ// чыйнқ)* – күн атауының сәйкес түрлері. Бұлар, Оғыз қағанның үлкен ұлы Күннен тараған ұрпақтар, б.д.д. 10000-6000 жылдардан бері күннің қиыр шығысын жайлап, мекен еткен түркілік тайпалар.*

Қытайдың жеке ұлт болуы және оның жоғары дамыған мемлекет құруы ежелгі түркі тілдес күнқ тайпаларының арқасында жүзеге асқанын олардың өздері де мойындайды. Олардың негізгі физиономиялық бет-бейнесі, қысық көзділік солтүстіктің қарлы өлкесінде ғұмыр кешкен халықтарға тән белгі. Бұл – жыл бойы айнала ақ қар болғандықтан, күн сәулесі шағылысып, көзді көп ашуды қажет етпейтіндіктен болатын табиғи физиологиялық құбылыс. Солтүстік халықтарының табиғат әсерінен көбею қабілеті төмендейді. Сондықтан да олар үйлеріне қонған шет жерлік халық өкілдерінен тұқым алып қалу үшін олардың қойындарына әйелдерін немесе қыздарын салатын болған.

Ал түркі халықтарының өмір сүретін мекені табиғи дамуға, күш-қуатының толысып, нығаюына толық мүмкіндік беретін қоңыржай далалық өлке еді. Бұндай кең өлкеде өмір-тіршілігіне көп күш жұмсауды қажет етпейтін мал шаруашылығы өте қолайлы екені дау тудырмайды. Олар Нұқ (алайһи с-салам) пайғамбар заманынан бері ұлан-ғайыр өлкеде емін-еркін тіршілік кешіп келе жатқан, отырықшылықты да, көшпелілікті де қатар ұстаған, мәдениеті дамыған, шумер иероглифінен бастау алып, көне түркі күл (руна) әліппісіне дейін даму жолынан өткен жазуы бар өркениетті ел болды. Қытайдың бабалары түркілерге күл болып қызмет жасады. Олардан көп тәлім алды, олармен тұқым алмасып тегін асылдандырды. Ұлттық тегін нығайтып, сөздеріне сай иероглифті жазуды қабылдап, барлық өздеріне қажетті мәліметтерді түркілерден алып, жазып отыруды үйренді. Сол әдет әлі күнге жалғасып келеді. Сөйтіп олар қазіргі деңгейге көтерілді.

Ұлы Көктүрік қағанатын құрушы тайпалардың ішінде қыпшақтың да үлесі бар деген пайымды тудыруға Мойын шор – Могойн Шине Ус жазба ескерткішіндегі өшкен әріптерді **қыбчақ** деп қате болжаммен оқу себеп болған еді. Ол сөздің **құнчақ** болып оқылуы тиістігі (Бекжан: 2011, 13) жөнінде біз өз пікірімізді білдірген болатынбыз. Егер ол сөз *қыбчақ* болып жазылған болса, тек бір ғана жерде жазылып қалмайды, тағы да көптеген тұстарда жазылатыны сөзсіз. Бұл тұрғыда *құнчақ* елесімінің (этноним) көне түркі жазба ескерткіштерінің тағы да басқа жерінде жазылғаны белгілі болып отыр. Қыпшақ тайпасы Көктүрік қағанатын құрушылардың бірі болды деген ой жазушы-зерттеуші Қ.Салғараұлына (Салғараұлы: 2002, 199-201) Түркі қағанатының тарихын зерттеуге үлкен түрткі болды десек қателеспейміз. Бұл еңбектер қыпшақ тайпасының Көктүрік қағанатын құруға қатысқанын дәлелдей алмаса да, қағанат тарихын зерттеуге қомақты үлес болып қосылғанын атап өтуіміз қажет.

Қ.Салғараұлының көктүріктер тарихына қатысты деректерді Қытай жазба ескерткіштерінен алып, өзінше жүйелеп, кітап етіп бастыруы, сөйтіп онымен қазақ зерттеушілерінің еркін танысуына жағдай жасауы үлкен құрметке лайық жұмыс деуге болады. Оның бұл деректерін Бумын-Боджман қағанның ата-тектерінің кім болғаны туралы еңбегімізде (Бекжан: 2010, 74-80) пайдаланған едік. Ол жолы тек Бумын-Боджман қаған туралы пікіріне зер салсақ, қазіргі жұмысымызда **Істемі жабғы** туралы пайымына тоқталып, көтерген мәселелері жайында тұжырым жасауды мақсат еттік. Ол мәселелердің бірі, әрі негізгісі **Істемі** есімінің дұрыс айтылуы және жазылуы тұрғысында болады. Қ.Салғараұлы өз еңбектерінде (Салғараұлы: 2008, 217-218) «Істемі есімі әртүрлі аталып жүр, соны бір ізге түсірейік, оның есімі Істімі, көне түркі жазба ескерткіштерінде солай жазылған, ол Батыс Түрік қағанаты құрамындағы он оқтың бірі, қазіргі қазақ тайпасы Ыстыға қатысты» деген пікір айтады. Сондай-ақ есімнің соңғы **мі** буыны үйсіннің **күн-ми** лауазымындағы *ми* бөлігімен сәйкес, ол қазақтың **би** сөзімен де түбірлес деген пікірін де білдірген. Оның Көктүрік қағанатын қыпшаққа қатыстыру ниетінің барлығына дәлел ретінде мына пікірін толық келтірейік: «Осы ретте қашан Түрік қағанаты құлағанша Істімі қағанның ұрпақтарының еншісінде

болған он оқ халқының біреуінің «ысты» аталатыны және оның таңбасының қағанаттың негізін қалаған ежелгі қыпшақ тайпаларының «көсеу» деп аталатын көне таңбасымен бірдей болуы да біраз ойға жетелейді. Тайпа атауының өзінің билеушісінің атымен атала беретіні де түрк халықтарында бар дәстүр». Жазушы-зерттеушінің «қыпшақ тайпасы Түрік қағанатын құруға қатысты» деген пікірі жоғарыда айтылғандай күнчақ сөзінің қыпшақ болып жаңсақ оқилуынан туындаған. Сондай-ақ Бумын-Боджман қағанға қатысты еңбегімізде (Бекжан: 2011, 13) айтылғандай Істемі Боджман қағанның інісі болғандықтан, оның ысты мен қыпшақ тайпаларына қатысы жоқ.

Қ.Салғараұлының Түркі қағанаты туралы Қытай деректерінен алған мәліметтері өзге зерттеушілерге аз септігін тигізіп жатқан жоқ. Оның еңбектері Н.Л.Бичуриннің және басқа да деректанушылардың еңбектеріне қосымша дереккөз ретінде пайдаланылып отыр. Қ.Салғараұлы өз еңбегінде (Салғараұлы: 2002, 199-201) Істемінің атының дұрыс жазылмай жүргені және оның қаған болғандығы немесе болмағандығы жайындағы үлкен мәселелерді шешуді өзі де мақсат еткен және ол туралы өзге зерттеушілерге де ой тастап отырғаны даусыз. Ол Істемінің аты туралы «Жаңа Таң кітабында» («Синтаңшу»): «... үлкені – Тумын Или қаған (Ел қағаны), кішісі – Шидиэнми («Сидими» деп те атайды)» (Салғараұлы: 2008, 201) деген дерек келтіреді. Бұл есім Н.Я.Бичурин еңбегінде (Бичурин: 1998, 294-299) екі жерде кездеседі. Онда «Жаңа Таң кітабындағыдай» кімнің баласы, кімнің інісі екені айтылмайды, тек Батыс Түрік қағанатында болған екі ханның бабасы ретінде түсіндіріледі. Біріншісінде: «Хэлу Шидяньми – ханның бесінші ұрпағы еді» десе, екіншісінде: «Ашина Мише де Шидяньми – ханның бесінші ұрпағы, ол мұрагерлік жолмен келе жатқан Мохэду Шеху болды» дейді. Мохэду – баһадүр, шеху – жабғу дегенді білдіреді. Бұл мұрагерлік жол Істеміден басталғаны аян және тек Істемі ұрпақтары ғана мұрагер болады дегенді білдіреді. Ал Істемі-Шидиэнмиді хан деу кейінгі кездегі Батыс Түрік қағанатының жеке ел болған кездері жабғуды хан деп айтудан қалыптасқан деп ойлаймыз.

Қ.Салғараұлы бір пікірінде: «Көне түркі жазбасында Істм сөзінде дауысты жазылмайды. Олай болса ол Істімі болып айтылуы керек қой» дейді. Бұл пікірінде ол өзінің көне түркі күл (руна) жазуының заңдылығын білмей пікір айтып отырғанын сезбейді. Оның пікірінше оқысақ, онда есімді Істімі деп те оқуға болады. Көне түркі күл жазуының заңдылығы бойынша Т әрпінен кейін Е әрпін де қойып оқуға болады. Бұл жерде бұрынғы зерттеушілер түркі тіліндегі есімдердің айтылуына зер салып, соған сәйкес келетін дыбысты қоюға тырысқан деп ойлауға болады. Қазақ тілінде Естемес деген ат болды, В.В.Радлов (Радлов: 1892; 1995, 18) Істемі деп оқығанда осыны ескерген болуы керек. Қ.Салғараұлының келтірген Шидиэнми есіміндегі Н дыбысы бізге ой салды. Осыдан соң Күлтегін жазуында қалай жазылған екен деген сұрауға жауап іздеп зерттеген кезде үлкен жаңалыққа тап болдық. Бумын-Боджман қаған есімін қарастырғанда Істемі атауында ондай шешілмеген мәселе бар деген ой болмады. Ал Шидиэнмидегі Н нені білдіреді деп зерттеген кезде атаудың күрделі графема бойынша жазылғаны мәлім болды. Бұрынғы $\Gamma^{\text{h}}\text{h}\Gamma$ $\text{IC}^2\text{T}^2\text{eMI}$ болып оқылған есімнің алдындағы $\text{e}\text{C}\text{Y}\text{M}$ aPAM болып оқылған таңбалар да күрделі графема бойынша жазылған екен. Күрделі графеманы шешіп, бөліп оқығанда $\text{e}\text{C}\text{Y}\text{M}$ eP^2 aIII aPAM болып оқылатыны анықталды. Ары қарай $\text{IC}^2\text{T}^2\text{eMI}$ сөзіндегі T^2 таңбасы әрі K^1 болып оқылатындай болып жазылған. Бұл K және алдындағы C^2 таңбалары жоғарғы жолдағы $\text{E}\text{E}\text{Y}\text{h}\Gamma^{\text{h}}$ $\text{T}^2\text{IZL}\text{r}\text{IG}$ сөзіндегі Z таңбасына жалғасқан. Сонда бұлар $\text{QOZ}\text{Y}\text{K}\text{Q}\text{Y}\text{L}$ және ICiZ (асыл) болып оқылуға лайықталғаны аңғарылады. T^2 таңбасының үстіне J E , h N^2 , Z DJ^3 , J B^1 , Y F , Y YU , h K^1 , O , J L , O N^1 , h YU , $\text{B K}^4\text{Y}$, C P^1 , PC^1 , J L^1 , X B^2 , E G , D Y^1 , Y , L C дыбыстарының таңбалары біріктіріліп жазылғаны анықталды. Жуан B^1 , C^1 таңбалары үстіңгі жолдағы TIZLiIG (тізелісін) сөзінің алдыңғы G дыбысына

сөзі *Үстен// Істен* сөзімен сәйкеседі. *Ас* сөзі *Үст// Аст* сәйкес сөздерінен қысқарған, ал *пан* жоғарыда келтірген *банқ* сөзінің *панқ* түріндегі сәйкес нұсқасы. *Пан/ бан* нұсқаларының *Тәңірі, Көк* мағынасы да бар. Сондықтан *Аспан* сөзі *Жоғарғы Тәңірі* мәнін де білдірген. Сонда ұлұқ жабғу *Тобун* ұлдарының есімдерін мағыналарын сәйкестіре және ұйқастыра қойғаны мәлім болады. Айта кетерлік бір жайт, осы есімді Л.Н.Гумилев те (Гумилев: 1993, 464), (Гумилев: 2004, 65-67) өз еңбегінде **Истэн** деген сөзді келтіріп, оның мағынасы угордың «дух, предок» (әруак, ата-баба) сөздерінің мәнін білдіреді дейді, одан ары *Істенмән* мен оның қарамағындағы тайпалар угор текті халық өкілі деп те болжаған екен. Біз бұл пікірді өзіміздің болжамымыздан кейін ұшырастырдық.

Істенмәнге қатысты негізгі мәселелердің бірі «ол қаған болды ма, жоқ болмаса жабғы болып қалды ма» деген сұрақ болып табылады. Қ.Салғараұлы «Жыу кітабында» «Тумын қайтыс болған соң орнына баласы Кыло таққа отырды, ол Кыло «Исижи қаған» деп аталды» деген дерек жазылған дейді. Бұл қытай хатшыларының Білге қағанды Қапаған қағанның баласы деп қателескендей болған тағы бір қате, өйткені «Сүй кітабында»: «Тумыннан кейін інісі И қаған таққа отырды. Ұзамай ол да аурудан қапйтыс болды» деген деректі дәлел ретінде ұсынады. Шындығында қателескен «Жыу кітабы» емес, сол «Сүй кітабы». Себебі онда інісі деген қатемен қоса Исиги// Исижи деген есімді де И деп қате жазған. Ал И иероглифі мен Исиги иероглифтерінің қандай сәйкес болмайтынын Қ.Салғараұлы бізден гөрі жақсы білуге тиіс. Бірақ оның бұған көңіл көңіл аударғысы келмеген, яғни, өз ойының жетегінде кеткен.

Қ.Салғараұлы *Істенмәннің* қаған болғандығына Күлтегін жазбасындағы «Бумын қаған *Істемі* қаған олурмыш» деген сөздерді дәлелдердің негізгілерінің бірі ретінде ұсынады. Ескерткіште інісі болғандықтан Боджман қағаннан кейін *Істенмән* жазылған. Бірақ зерттеушілер күрделі графеманы аңғармаған, содан *Істемі* болып оқылып кеткен. Күрделі графеманың ішінде ДЖ³, Б¹, Ғ, ҰУ таңбалары да оқылатындай болып жазылған. Сондықтан *Істенмән* сөзінен кейін **джабғу** деп оқуға болады. Қ.Салғараұлы Н.Я.Бичуриннің 1950 жылы шыққан кітабына сілтеме жасап, «Бумын қаған өлгеннен соң інісі Ай – хан таққа отырды» деген деректі (Салғараұлы: 2008, 212) келтіреді. Бірақ Н.Я.Бичуриннің Алматыдан 1998 жылы шыққан кітабында (Бичурин: 1998, 232) Тумынның баласы Коло таққа отырды деп жазылған және бұл кітап 1851 жылы шыққан (Санкт-Петербург) кітаптан алынғанын білдіріп, кітаптың суреті берілген.

Н.Я.Бичурин *Исиги Коло* қайтыс болған соң, оның баласы Шетуді отырғызбай, інісі Муюй хан Кигиньді таққа отырғызды (Бичурин: 1998, 232), ол сондай-ақ Яньду деп те аталды дейді. Л.Н.Гумилев Яньду сөзінің мағынасын «Жеңімпаз» деп түсіндіреді. Сонымен бірге ол Муюй дұрыс оқылмаған, дұрысы Мугань дейді және Ниету атын да Шету деп береді. Сөйтіп Қ.Салғараұлы *Исиги Коло* деген кісіні тарихтан сызып тастайды. Ол кей еңбектерде қате жазылып кеткен Боджман қағанның інісі *Істенмән*, ал тарихшылар айтып жүрген, Батыс Түрік қағанатында 576 жылға шейін жабғу болған *Істенмән* емес, әрі қаған, әрі жабғу болған Мугән деген қорытынды жасайды. Ол Мугән қаған болғанға дейін қытай жазбаларында «Сыдоу», «Сыжин» аталған дейді. Осы ат парсылық деректердегі Сизибулға ұқсайды, соған қарағанда тарихшылардың Дизабул, Сизабул, Силзабул атап жүрген кісісі Мугән қаған болуы мүмкін. Олардың қайтыс болған жылдары да 572 жыл деп түсіндіреді.

Шындығында Қ.Салғараұлы қате тұжырым жасаған. Ол есімдерді дұрыс атауға мән беретін қытайлықтарда Дизабулға сәйкес келетін атау жоқ (Салғараұлы: 2008, 216) деп кесіп айтады. Ал Л.Н.Гумилев қытайша *Істенмәннің* Шисин було – кэхань (Гумилев: 1993, 464) деген есімін келтіреді. Бұл ат Дизабул, Силзабул аттарына

ұқсамайды деп кім айта алады. Сондай-ақ ол Істенмәннің арабша Синджибу, парсыша Хакан – и – Чин деп, ал Сильзивул// Дизавул, Стемби каган деп гректер айтқан деген пікірді де қалдырған. Бұл есімдердегі *було, вул// бул* сөздері *мән// бән* түбірлерінің сәйкес нұсқалары. Бұл сөз қазақ тіліндегі **құл** сөзімен де сәйкеседі. Қазақта «құдайдың құлымыз» деген тіркес жиі айтылады. Бұл сонау құнқ-түркі заманынан бері айтылып келе жатқан сөз тіркесі екеніне жоғарыда келтірген «көктің ұлы» тіркесі дәлел бола алады. Яғни, Істенмән// Істенбұл// Істенқұл деп қатар айтылу көктүріктердің де салт-дәстүрінде тұрақты қолданылғаны дау тудырмайды. Ал есімнің алдыңғы *диз// сиз//син* буындары Істен сөзінің қысқарған түрі екені де түсінікті болады. Бұларға қоса араб тіліндегі Синджибу түркіше Істен джабғу тіркесінен қысқарта айтуынан туғаны да өзінен-өзі байқалып тұр.

Сонымен Қ.Салғараұлының «Істенмән қаған болды, ол 576 жылға шейін өмір сүрген жоқ, Боджман қағанның артынша бес-алты айдан соң қайтыс болды» деген даулы пікірі жоққа шықты. Ол батыс елдері деректерін терең зерттемей, шала қорытынды жасаған. Сондай-ақ алғашқы зерттеушілер асығыс, үстірт зерттеп, сол алған нәтижесімен қанағаттанып кеткен көне түркі жазба ескерткіштері бұлтартпас дерек деп тұжырым жасағаны да жете зерделемеу болып саналады. Бұл жерде ол жалпы Түрік қағаны емес, тек Батыс Түрік қағаны болды деп өз пікіріне қарсы шығып отыр. Шындығында Істенмән жабғу қайтыс болған 576 жылға дейін Түрік қағанаты екіге бөлінген жоқ. Екіге бөліну Исиги Колоның ұлы Шету-Шаболионың Мугән қағанның ұлы Далобян-Төременнің таққа отыруына қарсы шығып, Янлодан тақты алғанынан басталады.

Күлтегін жазбасында Істенмән жабғу деп жазылса, онда одан кейін жазылған қаған сөзі кімге арналған деген сұрау туатыны белгілі. Жоғарыда келтірген күрделі графемада Боджман қағанның үш ұлының аты және қаған деген сөз оқылатындай болып жазылған. Олар кімдер, Қоңырат тайпасындағы Божбан-Алпамыстың ұрпақтары шежіреде қалай аталады, енді соған көшейік. Бұрынғы Боджман қаған есімінің оқылуына байланысты еңбегімізде (Бекжан: 2011, 10) Божбанның **Қожағұл, Жәүкім, Итемген, Құлым, Ұржық, Жұмық, Бекарыстан, Тоқпақ** атты ұлдары болғанын келтірген болатынбыз. Шежіреде негізінен үлкен ұл әрқашан бірінші айтылады, яғни, әрбір алдыңғы ұл кейінгі ұлдан үлкен болады. Олай болса, Божбанның үлкен ұлы Қожақұл (Қожағұл) екені белгілі. Қожа қауымдық есімі көне түріктер заманында болмағаны аян. Ондай жағдайда Қожа сөзі басқа түркілік сөзден өзгергені өзінен-өзі түсінікті. Бұл есім Қытай жазбаларындағы Исиги Колоға сәйкес келеді. Коло – құл, Исиги түркіше **Қозұқ** есіміне сәйкес нұсқа болып есептеледі. Біз жалпы Қытай аты аталған кезде, ойымызға қазіргі қытайша шүлдірлеген халық көз алдымызға келеді. Көне замандағы Қытай елі де осылай болған деп шын байыбына бармай тұспалдай саламыз. Ақиқатында қалай болған, М.Қашқари (Қашқари: 1993, 10-11, 22) бабамыз Шын (Қытай), Машын (Тауғаш) елдерін түркі тілдес елдерге жатқызған болатын. Олай болса, Қытай жазбаларын жазған хатшыларды түркілер деп қабылдауымызға толық болады. Өйткені Таң дәуіріндегі жазбалар VIII ғасырда жазылды, дәуір неғұрлым тереңдеген сайын түркілік белгі қоюлана түсетіні мәлім. Осы тұрғыдан алғанда Исиги сөзі түркілік **Қоз** (Шоқ) сөзіне сәйкес алынғаны күмән тудырмайды. Яғни, Исиги сөзі – түркілік **Ысық** (ызық// қыз+ық) сөзінің қытайша дыбысталумен өзгерген түрі. Жоғарыдағы есім жазылған күрделі графемадағы таңбалар арқылы *қаған, құл* сөздерін оқуға болады. Сонда Боджман қағанның орнына таққа отырған үлкен ұлының аты **Қозұқ құл** есімі шығады. Міне, қытайлар осы есімді Исиги Коло нұсқасына өзгертіп, өз иероглифтерімен таңбалаған.

Жоғарыда айтылып өткендей Исиги Коло – Қожақұл< Қозұқ құл бабамыз әкесі Боджман қағаннан соң бес-алты айдан кейін қайтыс болған. Қытай жазбасында ауырып өлді деген дерек айтылады. Л.Н.Гумилев (Гумилев: 2004, 28) Исиги Қолонның түсініксіз жағдайда қайтыс болғанын айтады. Қозұқ құл қағаннан соң оның інісі Мугән таққа отырады. Исиги Колодан гөрі Мугән есімі көп өзгеріске түспеген деуге болады. Себебі ол күрделі графемада МӨУКҮН ҚАҒАН болып оқылды. Шежіреде бұл Божбанның Қожағұлдан кейінгі **Жәукүм** бабамыз. Жәүкім мен Мәүкіннің ұқсастығы айтылуынан-ақ ұйқасып бірден білінеді. Ол Мәүкін қаған болып айтыла келе *Мәүкің* қаған атына өзгерген. Одан ары соңғы **Ң** дыбысы **Й** дыбысына өзгертіні қазақ тілінің заңдылығынан белгілі. Жоғарыда айтылған Н.Я.Бичуриннің келтірген Муюй хан Кигинь есіміндегі соңғы **ЮЙ** дыбыстары осы Мәүкій өзгерісінің әсерін сездіреді. Ал Кигинь сөзі ғалымдар топшылағандай есім емес, *қаған* сөзінің жіңішке түрі екені сөзсіз. Бұл өзгерістен ары қарай Мәүкің> Мәүкій есімі метатезалық құбылысқа сай соңғы **Й** мен алдыңға **М** дыбыстары орын ауыстырып, **ЙӘУКІМ** атауы шығады. Оның **Жәүкім** болып өзгертіні айқын. Ол кісі туралы Н.Я.Бичурин былай сипаттама береді: «Он имел необыкновенный вид: лице его было около фута длиною, и притом чрезвычайно красное; глаза как стеклянные. Он был тверд, жесток, храбр и много ума имел; // занимался более войною» (Бичурин: 1998, 232). Ол Корей шығанағынан Батыс теңізіне (Каспий), Құм даласынан (Гоби болуы керек) Солтүстік теңізіне дейінгі аралықты өзіне бағындырды, сөйтіп Түркі қағанатын Орталық мемлекетке (Қытай) теңдестірді деген бағаға ие болады. Қытай деректерінде: «Мәүкін-Жәүкім қаған 572 жылы қайтыс болды, орнына баласы Далобян-Төременді (грекше Турум) қоймай, інісі Тобоны таққа мұрагер етіп қалдырды» (Бичурин: 1998, 237) деп айтылады. Тобо қағанды Л.Н.Гумилев (Гумилев: 1993 494) түркіше **ТАБАҚ** деп транскрипциялайды. Оның себебі Тобо қаған будда дінін қабылдап, соның діни рәсімі бойынша табақ ұстап жүруіне қатысты аталған дейді. Божбан шежіресінде бұл кіші ұл **Токпақ** аталады. Бұл кісі ең кенже ұл болды ма, жоқ болмаса Мәүкін қағаннан кейінгі ұрпақ па, бізге оны тап басып айту қиын. Өйткені шежіреде ол өзгеріп кетуі бек мүмкін.

Бұрынғы зерттеушілер Істемі деп оқыған есімнің соңындағы **I** таңбасы төменгі және сол жақтағы сызықтары өшкен жуан, еріндік **T⁴** таңбасын бейнелей жазылған деп санаймыз. Одан ары осы таңбаның үстіне әрі жіңішке **B²**, әрі **НҚ** бірігіңкі дыбыстар таңбасын күрделі графема ретінде сызған, оны үстіңгі жолдағы **Г** таңбасына қосқан. Сөйтіп бұл таңбалар **T⁴ОНҚ B²eГ** болып оқылады. Бұдан кейінгі **ҚаҒАН** сөзі осы кісінің есіміне жалғануға лайықтала бөлек жазылғаны көрініп тұр. Жиі қолданыла келе бұл есім **Тонқ бег**> **Тоңқ**> **бағ**> **Токпақ** тәрізді өзгерістерге түскен. Бұны түркі-соғды жазуы арқылы оқыған зерттеушілер *Таснар* деп жаңылыс оқыған сияқты. **Тонқ бег** қаған – табғаш-қытай жансыздарының алдауына арбалған қаған. Қытай патшалары оған есепсіз тартулар беріп, құда болуға үгіттеп баққан. Осыған мастанып **Тонқ бег** қаған былай деген: «Тек оңтүстіктегі екі сәбиді (Қытайдың Солтүстік Чжоу мен Солтүстік Ци хандықтары) уыста ұстасақ болғаны, кедейшіліктен қорықпауға болады» (Бичурин: 1998, 237).

Тонқ бег қаған 581 жылы қайтыс болады. Қайтыс боларында ол Мәүкін (Жәүкім) қағанның таққа баласын отырғызбай, өзін, яғни, інісі**Тонқ бегті**, мұрагер деп ұсынғанын еске алып, баласы Янлоға: «Мугән қаған ағам тақты баласына бермей, маған беріп еді, енді сен де немере ағаң Далобян-Төременге тақты ұсынуың керек» деген. Кеңесші уәзірлер Төременді таққа отырғызуға мақұл болған кезде, оған қарсыластары Төременнің шешесінің төменгі дәрежедегі тұқымнан екенін ескертіп, оны тақтан аластайды. Бұндай қарсылықтың бастаушысы Қозұқ құл қағанның үлкен ұлы Шету еді. Таққа Төремен ие болса, өзінің ешқашан таққа жуи алмайтынын түсініп,

осындай қулықты ойлап тапқан болатын. Тонқ бег қағанның уәзір-кеңесшілері амалсыздан таққа Тонқ бег қағанның баласы Йанлоны отырғызады. Л.Н.Гумилев Йанлоның тағы бір аты **Амрақ** еді дейді (Гумилев: 2004, 66). Бұл Амрақ сөзін **Йүмрүк// Джүмрүк** сөздерімен сәйкестендіруге болады. Жүмрүк сөзінен Божбанның **Жүмүк** атасының есімі шығады. Бұндай жағдайда Жүмык Божбанның тікелей ұлы емес, немересі екені анықталады.

Тонқ бег қағанның уақытында келген Византия елшілерінің жазбасында (Гумилев: 2004, 67) елдің басшысы **Арсиланың** мекені жайында сөз қалдырған. Л.Н.Гумилев Арсила-Арыслан Тобо ханның негізгі аты деп санаған. Бұған қарағанда елшілерді қарсы алып, келіссөз жүргізуге Тонқ бег қағанның ағасы **Арыслан бег йүгүрүш** бекітілгені аңғарылады. Арыслан бег Божбан шежіресінде Токпақтың алдында **Бекарыстан** болып аталады. Қытай жазбаларында Арыслан бегтің аты аталмаған. Соған қарағанда ол Тонқ бегтің бас уәзірі болып қызмет атқарғаны байқалады. Тонқ сөзі түркі халықтарында ежелгі заманнан бері қолданылып келеді. Бұл есім ең алғаш Афрасиабтың Алып Ер Тоңа (<Тонқ) атты қосымша атында ұшырасады. Бұның мағынасы туралы Қ.Өмірәлиев М.Қашқаридың мынадай пікірін келтіреді: «Тоңа жолбарыс жыныстас хайуан. Ол пілді өлтіреді...» (Өмірәлиев: 2001, 204). Осы тұрғыдан алғанда Боджман қағанның да ұлдарының аттарын *Тонқ бег, Арыслан бег* деп мағыналық және дыбыстық жағынан ұйқастырып қойғаны айқындалады. М.Қашқари (Қашқари: 1993, 28) Түркі мемлекетіндегі лауазымдық қызметте *йүгүрүш* (уәзір) қағаннан бір саты төмен, ал *жабғу* екі саты кейін болатынын анық көрсеткен. Қ.Салғараұлы бұл мәліметті белден басып, екі саты төмен тұратын жабғу лауазымын қағаннан кейінгі қызмет деп, осы пайымды күштеп енгізісі келеді. Жоғарыда келтірген күрделі графемада жуан Р мен С таңбалары және бірінші БеГ сөзінде оқылатын жіңішке Б таңбасы осы Арыслан бег есіміне сай жазылғаны ешқандай дау туғызбайды. Сондай-ақ жуан Й мен Ч таңбалары да тек Й¹ҰҒҮР¹ҮЧ сөзін жазу үшін келтірілгені де күмәнсіз.

Шежіреде *Ұржұқ, Жүмүк* қатар аталып, Божбанның тікелей ұлдары болып көрсетіледі. Ал жазба деректері мен лингвистикалық, этимологиялық пайымдарды салыстыра зерделесек, Ұржұқтың да немере екені анықталады. Қытай жазба деректерінде Исиги Колоның (Қожақұл) екі ұлы – **Шету** мен **Чулохэу** (Бичурин: 1998, 243) болғаны жазылып қалған. Божбан ата шежіресінде де Қожақұлдың екі баласы – **Шекен** мен **Бүйра** аталар есімі айтылады. Шекен атауына тілдік талдау жасасақ, қытай дерегіндегі Шету есімімен сәйкестікті байқар едік. Мысалы, Шекен-Шетудің Янло-Жүмрүктан кейін қаған болғаны мәлім. Олай болса, Шекен атауы *Шек+кен* біріккен сөзінен қысқарған деп пайымдауға болады. *Кен* морфемасы *қаған//кеген* (қан-кен) сәйкесімдерінен қысқарып, *Шек* есімімен кірігіп кеткен. Ал Шек пен Шет есім сөздерінің мағыналары жақын екені белгілі, яғни, бірінің орнына бірі қолданыла беретіні күмәнсіз.

Исиги Колоның (Қожақұл) үлкен ұлы Шетудің Мәукін қағанның өжет ұлы Төременді қаған қоюға қарсы шыққанының себебі өзінің қаған болудан ысырылатынын ұққандықтан болған. Тонқ бегтің ұлы Йанло-Жүмрүк ынжықтау, сөзін жөндеп сөйлей алмайтын адам болған. Сондықтан да Шету таққа соны қойып, Төременді қудалап, тақтан аластатқан. Содан соң Йанлоны кетіріп, таққа өзі ие болған. Міне, осындай таққа талас, саяси тартыста Шетудің інісі Чулохэу Йанло-Жүмрүкпен бірігіп, одақ құрған. Бұл бірлік шежіредегі *Ұржұқ, Жүмүк* аталар бірлігімен сәйкес келеді. Ұржұқтың шежіредегі екінші аты – **Қарашор**. Ауызша айтылғанда негізінен осы Қарашор айтылады да, Ұржұқ жазбаша шежіреде ғана ескеріледі. Қытай дерегіндегі Чулохэу осы Қарашор атауының қытайша иероглифпен берілгендегі өзгерісі. Яғни,

Чуло//Чоро мен Хэу//Қара есімдерінің бөліктері сәйкеседі. Ал шежіредегі Қожақұлдың екінші баласы **Бұйра** есімі мен **Ұржұқ** атауы сәйкес келеді. Ұр(ұ)жұқ есімін оң жағынан сол жағына қарай айтса, **Құжұрұ** атауы туады. *Құжұр* сөзі **Бұжұр** сөзімен сәйкеседі. *Бұжұр(ұ)* сөзі *Бұйұр(ұ)* > *Бұйра* сөздерімен мағыналық тұрғыдан да, дыбыстық жағынан да сәйкес келеді. Яғни, *Қожақұр* (Құжұр) тас (//Қотұр бет), *бұжұр бет* (//бұйра шаш) сөздері фонетикалық және лексикалық тұрғыдан сәйкес сөздер болып табылады. Бұл тілдік талдаулар **Чулохэу-Қарашор- Ұржұқ-Бұйра** есімдері Исиги Коло-Қожақұлдың екінші ұлының әр түрлі өзгерістегі аттары екендігін айқындайды. Бұл пайымның нәтижесі Божбан атаның ұлдары сегіз емес, алтау, олар: Қожақұл, Жәукім, Итемген, Құлым, Бекарыстан, Тоқпақ деген тұжырымды негіздейді. Итемген, Құлым қытай жазба деректерінде кездеспейді. Өйткені онда тек жоғарғы лауазымдағы аталар ғана жазылып қалғаны кәміл.

Біз жоғарыда айтылған (Бекжан: 2011, 13) еңбегімізде Бумын-Боджман қағанның қоңырат тайпасына жататын божбан руының түп-тегі екенін мәлімдедік. Ал енді «Боджман қағанның інісі Істемінің ұрпақтары қазір бар ма, болса, қалай аталып жүр» деген үлкен сұрақ қойылатыны өзінен-өзі түсінікті. Күлтегін ескерткішінде **Істенмән** аты жазылған, алайда уақыт өте келе бұл есім **Істеммін** > **Істеммий** атауына фонетикалық өзгеріс ықпалымен түрленгені қытай жазбасындағы «Сідими деп те аталады» деген деректен мәлім болады. Бұл жазба деректердегі мәлімет Қоңырат шежіресіндегі **ЖЕТІМДЕР** тайпа есіміне сәйкес келеді. *Істем*// *Іджем* сәйкес атаулары *Жетім* сөзіне оңай өзгереді. Заман ағымдарындағы тіршілік кезеңдерінде тайпалас ағайындары Істенмән жабғының ұрпақтарын *Жетімдер* атауына өзгертіп жібергені айқын. Шежіреде Божбан, Жетімдер болып, бір топқа біріктіріліп айтылады. Бірақ екеуі бір атадан тараған ағалы-інілі деген дерек кездеспейді. Бұдан *Іджемі* > *Жетім* есіміне байланысты олардың ағайындылығы ұмытылған деген қорытынды туады. Дегенмен кейбір шежірелік деректерде «Жетімдер Божбанның қолында өскен жетім бала» болып сипатталатыны да олардың түпкі шежіреде жақын болып айтылғанына куәлік бере алады. Есімнің осылай *Жетім* болып өзгеруі оның түпкі атасының жетімдігі жайындағы түрлі аңыздарды тудырған. Екеуінің бір атадан туған ағайындылар екендігі олардың үнемі бірі-бірімен іргелесе қоныстануынан-ақ аңғарылады. Жетімдер ата шежіресінде *Сүйліш- Оралбай- Мәмітек- Сапар- Себетей* (Қоңырат Жетімдер руының шежіресі: 2011, 149) болып таралатын аталар тізбегі бар. Бұндағы *Себетей* мен Манастың ұрпағы *Семетей* сәйкес келеді. *Семетей* Істемий// Сетемий атауынан метатезалық өзгерістен туған есім. Бұл *Себетей* есімі бұрынғы ата есімінің ұмытылмай тұрғандағы қайта қойылуынан хабар береді.

Істенмән-Істемий Боджман қағанның інісі болғандықтан, Түрік қағанатын құру үшін болған жорықтарда Боджман қағанның ірі **сүйеніші** болғандығы даусыз. Сондықтан да Боджман қағанның өзінің қойған **Сүйеніш** (>Сүйеліш> Сүйіліш// Сүйініш) аты Істенмәннің екінші аты болып кеткен болуы да ғажап емес. Сондықтан да ол туралы халық арасында өз алдына жеке және Алпамыс батыр туралы батырлық жырларда ерекше жырланғаны күмән тудырмайды. Уақыт өте келе тарихи оқиғалардың қоюлануы мен қабаттасуы Істенмәннің атын жырдан шығарып тастаған. Ал бұл оқиғалар қырғыз халқының арасында тікелей өтпегендіктен, Істемий-Семетей есімі «Манас» жырында сақталып қалған. Бірақ оқиғалары ежелгі тарихи оқиғадан орта ғасырлық оқиғаларға ауысқан. Бұл Алпамыс жырында орта ғасырлық **Едіге** ердің тікелей Алпамыстың ұлы болып суреттелуінен аңғарылса, Манаста Боджман қағанның інісі *Істемий-Семетей* Манас-Боджманның ұлы болып суреттеледі. Алайда оның оқиғалары орта ғасырлық Едіге мен Әмір Темір және Тоқтамыс араларындағы тарихи оқиғалармен сәйкес келеді. Алпамыс жырында Алпамыс батыр жорықтан аман оралып,

үй-ішімен табысады, батырдың өлімі айтылмайды, Жәдігер жетіліп, өз алдына жорық жасайды («Ядгар») (Жирмунский: 1995, 133). Ал Семетей «чунак» аталып, жетім өседі: «Те кто трепетал перед Манасом, отказываются признать власть его сына – «чунака» (сироты), бездомного и одинокого бродяги, как называют Семетея его многочисленные враги» (Жирмунский: 1995, 133). Бұдан біз қазақ тіліндегі Семетей-Жетімнің кыргыз тіліндегі эпостың құрылымына әсерін көреміз. Яғни, Семетейді жетім ету үшін жыршы Манасты өлтіртеді, Семетейді қашқын етіп, нағашыларының қолында өсіртеді.

Академик В.М. Жирмунский орта ғасырлардағы Орта Азия, Ноғайлы және Қазақ хандықтарындағы тарихи оқиғалардың Манас және оның ұрпақтарына қатысты жырлардың оқиғаларына қатысы туралы жан-жақты тоқталады. Ноғайлы мемлекетін құрушы Едігенің әйелдері, апалы-сіңлілі Қаныкей мен Тінікей – Тоқтамыс ханның қыздары. Едіге мен Тоқтамыс және Орта Азия мемлекетін құрушы Әмір Темір арасындағы тартыстар Семетей жырында көрініс береді. Манастың зайыбының шын аты **Санырабиға** (Жирмунский: 1995, 108), бұл Алпамыстың зайыбы **Баршын** атының метатезалық өзгерісі: *Сан+раб < Сан+бар ↔ Бар+сын*. Көне түркі тіліндегі Сан бар еке > Санраб еке > Санрабиға болып өзгерген. Бұл Едіге ер// Жәдігердің (Йәдік ер) зайыбының әсерінен Қаныкей есіміне айналған. Эпоста Қаныкейдің төркіні Бұхар ханы Темір хан болып айтылады. Темір ханның інісі Шатемірдің қызына Жедигер- Бағыш құда болып, Толтойға атастырылып қойылған. Оны Семетей алып, Толтойға қарсы әрекет жасайды.

Манас пен Семетейдегі Жедигер Алпамыс батырдың ұлы Жәдігерге тарихи тұлға ретінде сәйкес келеді. Жедигердің ұлы Бағыш пен оның ұлы Толтойдың аттары да Алпамыстың әкесі Байбөрінің әкесінің ағайындары Шыныбай, Құлтай, Тортайға сәйкеседі. Тортай – Құлтайдың баласы. Құлтай қайтыс болған соң Шыныбайдың қолында өседі. Шыныбай аты Шыныбақ (бақ//бек) деген сәйкес есімге өзгерген деп санасақ, Шыныбақтағы буындар ауысуынан **Бағыш** аты туады: *Шын(ы)+бақ ↔ Бақ+шын > Бағышын > Бағыш*. Ал оның баласы Толтой аты Р//Л сәйкестігіне орай Тортайға (Тортай// Толтай) сәйкеседі. Бұл сәйкестіктер Манас пен Алпамыс батырдың тектік тұрғыдан бір кісі екенін айғақтайды.

Қытай жазбаларында жазылып қалған Боджман қаған мен оның ұлдарының аттары, олардың Божбан ата шежіресіндегі ұрпақтар есімдерімен сәйкестігі Түрік қағанатын құрған қағанның аты Бумын емес **БОДЖМАН** екенін тағы да дәлелдей түседі. Едігенің аты орта ғасырда **Йәдік** аталған, ол «Алпамыс батыр» жырының өзбек нұсқасында Ядгар (Йадыг+ар// Йәдік+ер) болып бұрынғы нұсқасын сақтаса, қазақша нұсқасында Жәдігерге ауысқан. **ЕДІГЕ** Қоңырат тайпасындағы маңғыт руының өкілі емес, Божбан-Алпамыс батырдың тікелей ұрпағы. Бұл алда тағы да бір жеке зерттеу еңбектің тақырыбы болады.

ӘДЕБИЕТ

Байчоров С.Я. (1989) *«Древнетюркские рунические памятники Европы»*. Ставрополь, С. 79, 81, 86.

Бекжан О. (2010). *«Көктүрік қағанаты»*. Жалын, № 12, 74-80-бб. (желтоқсан).

Бекжан О. (2011). *«Көне түркі кул жазуындағы белгісіз екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Түркология, № 3, 13-б.

Бичурин Н.Я. (1998). *«Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена»*. I т. Алматы, ТОО «Жалын» баспасы, 294-299-бб.

- Гумилев Л.Н. (1993). *«Древние тюрки»*. Москва, С. 464.
- Гумилев Л.Н. (2004). *«Древние тюрки»*. Москва, С. 65-67.
- Жирмунский В.М. (1995). *«Введение в изучение эпоса «Манас»*.
Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Бишкек, С. 133.
- Қашқари М. (1993). *«Түбі бір түркі тілі»*. Алматы, 10-11, 22-66.
- Қоңырат Жетімдер руының шежіресі* (2011). Алматы, «Білім» баспасы, 149-б.
- Өмірәлиев, (2001). *«Қ. М. Қашқари «Сөздігіндегі» поэзия үлгілері және оның дәуірі»* *Ата тарих айғақтары*. Алматы, 204-б.
- Радлов, В.В. (1892; 1995). *«Атлас древностей Монголии. С. Петербург»*.
- Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası «ТІКА». Ankara, s. 18.
- Салғараұлы, Қ. (2002). *«Бумын қаған және Істімі қаған»*. Егемен Қазақстан, № 187-188, 197, 199-201 (Тамыз).
- Салғараұлы, Қ. (2008). *«Ұлы қағанат»*. Астана, «Фолиант» баспасы, 217-218-бб.

**К. МҰСАЕВ ТҮРКІ АЛФАВИТІ ТУРАЛЫ: ҒАСЫРЛЫҚ ДӘСТҮР ЖӘНЕ
БІРЛЕСУ МӘСЕЛЕСІ / K. MUSAEV ABOUT THE TURKIC ALPHABET: THE
AGE-OLD TRADITION AND PROBLEMS OF UNIONS**

С.Р. БОРАНБАЕВ *
Г. Ә. ҚОШҚАРОВА ***
Д.Н. АБИЕВА ****

Түйіндеме

Мақалада академик К. Мұсаұлының қазіргі түркі тілдерінің жағдайын сараптай отырып, жалпытүркілік ортақ әліпбисіз түркі халықтарының бір-бірін түсінбей өтулері мүмкін екендігін жан-жақты, ғылыми тұрғыдан негіздеп, жаңа ғасырда түркологияда тіл білімімен қатар этнологиялық және мәдениеттанымдық бағытта зерттеулер жүргізу міндеті тұрғандығы, түркітануға осындай қоғамдық, этностық, мәдени мән беруіміз бүгінгі күн талабы, тарихи тұрғыдан қарастырсақ, тіл тарихы ол этностар тарихы, мәдениеттер тарихы, мемлекет пен мемлекетаралық, халық пен халықаралық байланыстардың тарихы екендігі айтылады.

Сыртқы факторлар лингвистикалық жүйені толық өзгерте алмағанымен, этностың қалыптасу процесінде, оның тілінің қалыптасуына негіз болған туыс тілдердің немесе диалектілердің ерекше белгілерін білдіретін дыбыстық өзгешеліктердің тілдік заңдылыққа айналуына арқау болатындығы, өзге халық тілдері сияқты түркі халықтары тілдері де ұзақ әрі күрделі тарихи даму жолынан өтіп, негіз тілдің ғасырлар бойы үздіксіз дамуының нәтижесінде түрлі фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгерістерге ұшырап, өз құрамындағы этностар тілдеріне ыдырауы, өзара қайта тоғысуы, іргелерін қайта ажыратуы, туыстас немесе басқа жүйедегі тілдермен тығыз қарым-қатынаста болуы, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерімен, ішкі заңдылықтарымен, өзіне ғана тән сипат-болмыспен қалыптасуына алып келетіндігі сөз болады.

Кілт сөздер: Салыстырмалы-тарихи зерттеу, жалпытүркілік ортақ әліпби, түркі халықтары, грамматикалық ерекшелік, дыбыстық жүйе.

Abstract

K. Musaev academician opinion the impossibility of a full understanding Turkic peoples without a common alphabet reasonably comprehensive scientific analysis of modern Turkology, where the study of languages should be based on ethnological and cultural foundation, as the requirement of today – to make public, ethnic, cultural value Turkology, to fully comprehend the meaning of the ethnic history, cultural history of the state and inter-state relations, people and international relations in the development of language, understand the fact that it is through linguistic unity merged tribes and the emergence of nation as a nation with its own traditions, its culture, with its national world view. External factors can not completely change the linguistic system, but in the formation process of the ethnic group related languages dialects and played a role, enriching language audio features, which after a long historical development, resulted in a particular language system, with its domestic laws, with only her inherent properties, with its morphology, phonetics and semantics.

Key words: Comparative-historical study, Common Turkic alphabet, Turkic peoples, Grammatical features, Sound system.

60-шы жылдардың бас кезі жоғалып бара жатқан аз санды түркі халықтары тілдері түгілі Кеңес Одағы құрамында бірі өз алдына республика, енді бір автономия құрамында жеке-жеке «елдік аты» бар түркі халықтары тілдерінің де толық грамматикаларының жазылып болмаған уақыты еді.

Жазылған күннің өзінде де орталықтың тікелей қадағалауымен, рұқсатымен дайындалған бір-екі оқулық қана болатын. Оның үстіне түркі халықтарының тілі мен тарихына қалам тартқан кейбір түркітанушы ғалымдарымыз қуғынға ұшырап, бұрынғы астанамыз Алматыдан өзге облыс орталықтарына қоныс аударып, сондағы оқу орындарында қызмет істеуге мәжбүр болды. Осы уақытта К. Мұсаұлының жарық көрген «Қарайым тілінің грамматикасы» (1964 ж.) атты еңбегі автордың 1957 – 1963 жылдары Литва, Украина жерлерінде азын-шоғын болып өмір сүріп отырған қарайымдарды аралап, тірнектеп жиған материалдарының негізінде туған еңбек болатын. Аталған еңбекте қамтылған қарайым тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық ерекшеліктеріне талдау жасалған тілдік материалдар қазіргі түркологиялық саластырмалы-тарихи зерттеу еңбектерінде кеңінен пайдаланылып келе жатқан құнды еңбектердің бірі. Қарайым тілі туралы профессор Д. Ысқақұлы (Ысқақұлы: 2013, 354-358) былайша ой түйеді: «Қырықтай түркі тілдерінің ішінде алтауының ғана мемлекеттік тіл, он екісінің мемлекет ішіндегі автономиялық тіл мәртебесі бар болса, мұның өзі мүмкіндігіне, заңды күшіне орай сол тілдердің қалыпты өмір сүруін әрқалай қамтамасыз етіп отырса, қалғандарын қорғансыз тілдер қатарына жатқызуға болады. Бұлардың кейбіреулерінің әлсірегені соншалық, сол тілде сөйлейтін санаулы адамдар ғана қалған. Мысалы, қарайым тілінде Литвада 20, Украинада 10, Польшада 10 адам ғана сөйлейді. Осы қырықтай адам өмірден өтсе, қарайым тілі де өледі. Демек, қарайым тілі қазір хал үстінде. Мұның өзі ертеңгі күні қарайым тілі ғана емес, сол тілде сөйлеген тұтас бір халық, яғни бір кездері Еуразияның Тынық мұхиттан Атлант мұхитына дейінгі аралығында ат ойнатып, билік жүргізген көк түрік ұрпақтарының бір әулеті, сол тілде жасалынған тұтас бір рухани әлем де бұл өмірмен қоштасады деген сөз» - дейді. Осындай күй кешіп жатқан басқа да түркі тілдерінің тағдыры еске түскенде, өткен дәуірлерде әлемді дүр сілкіндіріп, шет жерлерде түркі мәдениетін ұғыздап, тілін мемлекеттік дәрежеге көтерген бабаларымыздың еңбегінің еш кеткендігі ме деген ойға еріксіз ораласың.

Түрік халықтары араб әліпбиін тастап, ә дегенде латынға, сосын кириллицаға өтіп алып, содан соң әркім өзіне лайық таңба іздеді. Сөйтіп бір әліппенің өзін әркім әртүрлі қолданды да, халықтар бір-бірінен рухани жағынан алыстап кетті. Ақырында бір-бірімізді дұрыс оқи алмайтын жағдайға жеттік.

Тілдің базис, жазудың қондырма екендігі белгілі. Бұл – философиялық ұғым. Кез келген жазу тілдің дыбысталу мүмкіндігін хал-қадерінше көрсете білуі тиіс. Түркі халықтарының тарихында көне түркі, көне ұйғыр, арап әліпбилері осындай міндетті толығымен атқарған. К. Мұсаев осы тақырыпқа қатысты еңбектерінде жалпытүркілік әліпбиді қалыптастыруды үнемі басты назарда ұстады.

Егемендік алып, кейбір түркі тілдес республикалар латын жазуына көшіп жатқан және көшкен кезеңнің өзінде Ресейдің қоластында қалып қойған түркі жұртының тілдерін сақтап қалу мәселесін ғалым басты орынға қойды. Ресей қазақтарына арнап орыс тілінде жазған «Қазақ тілі» оқулығы (Мұсаев: 2008) осының жарқын бір көрінісі.

Қазіргі түркі тілдерінің жағдайын сараптай отырып, жалпытүркілік ортақ әліпбисіз түркі халықтарының бір-бірін түсінбей өтулері мүмкін екендігін жан-жақты,

ғылыми тұрғыдан негіздеп берген К. Мұсаевтың пікірі ерекше орынға ие. Қарасаңыз Әзірбайжан, Өзбекстан және Түркіменстан түрлі модификацияны қолдану арқылы латын әліпбиіне көшкені белгілі. Бірақ та шешкенінен шешілмеген мәселелер көп болып тұр. Өйткені, жалпытүркілік өзіндік дыбыстарды әліптеуде бірізділік жоқ. Нәтижесінде, кирилл және латын жазуының түркі халытарына ортақтығы мен айырмашылығы болмай тұрғандығын ашына айтуымыз керек. Бұл туралы профессор Ә. Жүнісбек: (Жүнісбек: 2009, 309) «Түркі тілтанымы ғылыми реформаны күтіп тұр, сол реформа фонетикадан басталу керек. Әлем тілдерінің құрамындағы қазақ (түркі) тілінің өзіндік орнын тауып беру сол реформаның басы болып табылады. Сондықтан да әлем тілдерінің туыстық жіктелім бірлігін қайта қарап шығу негізгі мақсаттың бірі болады. Соның нәтижесінде қазақ (түркі) тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық зерттелім ғылыми аппараты қалыптастырылады. Сөйтіп қазақ (түркі) тілтанымна негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқасында тілдің ақиқат дыбыс құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың мүмкіндігі туады», - дейді.

Қазіргі кезде түркі тілдерінің фонетикасы артикуляция-акустикалық аспекті тұрғысынан кең түрде қарастырылуда. Физикалық сипаттар ретінде тіл дыбыстарының артикуляторлық және жиілік көрсеткіштерімен қатар олардың естілім табиғаты да зерттелуде.

Соңғы жылдары дыбыстардың естілім сипаты бойынша тәжірибелерге зерттеу жүргізуге қызығушылық айтарлықтай артты, себебі зерттеушілер олардан тілдік сигналдың сипаттамаларының маңыздылығын анықтауға және дыбыстық анализіне көшуге мүмкіндік беретін тілдік единицаларды фонетикалық сипаттаудың дербес әдісін көреді. Тілдегі фонетикалық белгілерді қабылдау, тілдік қатынастың міндетті кезеңі болып табылады, оның зерттелуі тілдің дыбыстық қасиетін қарастыруда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі түркі тілдерінің лексикалық құрамында, грамматикалық құрылысында өздеріне тән түркілік тектестік, ұқсастық болғанымен, фонетикалық жағынан салыстырғанда, елеулі ұқсастықтарымен қатар айырмашылықтар бары сөзсіз. Сондықтан белгілі бір тілдік ерекшеліктері арқылы олар бір-бірінен ажыратылады. Сан ғасырлық тарихы бар бұл тілдердің әрқайсысының бойында әр түрлі сипат болуы заңды. Себебі олардың арғы тегі бір болғанмен, әрқайсысының өзіндік мекені, қалыптасу, даму жолы, тұрмыс-тіршілік, ғылым-білім, мәдениеті салт-дәстүрі бар. Яғни олардың әрқайсысы – жеке ұлт ретінде өзіндік тіл иелері болып табылады. Сондықтан бұлардың тілінің өзіндік ерекшелігі болмауы мүмкін емес. Бұл мәселеге байланысты Н.С. Трубецкой (Трубецкой: 2000, 265) былай дейді: «... сочетание фонем подчиняются в любом языке своим особым законам и правилам, которые имеют значение для данного языка и которые необходимо и для каждого языка отдельно».

Түркілік өркениет әлемдік өркениет бастауларының бірі болса, түркі тілінің элементтерін өткен дәуірлердің өзінде-ақ өзге тілдерден көптеп кездестіруге болады. Түркі халқының тарихы мен тілі дүние ғалымдарының назарын алғашқы күннен бстап өзіне аудартқаны белгілі. Бұл туралы Түркияда социалогия ғылымдарының негізін қалаушы Зия Гөкалып (Гөкалып: 2012, 481-486) былайша ой қорытады: «...Еуропада пайда болған екінші ағым «Түркология» деп аталады. Ресейде, Алманияда, Мажарстанда, Данияда, Францияда, Англияда көптеген ғалымдар көне түріктер, ғұндар, моңғолдар туралы тарихи және археологиялық зерттеулер жүргізе бастады. Түріктердің

өте көне ұлт екендігін, кең аймаққа тарайтынын және түрлі кезеңдерде бүкіл әлемге үстемдік еткен жиһангер мемлекеттер мен өркениеттер құрғанын алға тартады. Рас, бұл зерттеулердің тақырыбы Түркия түріктері емес, ежелгі Шығыс түріктері болатын».

Кеңестік кертартпа саясаттың аяқ-қолды шырмаған қылбұғауынан Еліміз егемендік алғаннан кейін құтылып, бұрынғы бүркемеленіп айтылған ойларды ашық айту, тарихи әділетсіздікті таразыдан өткізу, мәдени-рухани тұрғыдан құлдырауымыздың нақты себептерін ашып көрсету мен осы олқылықтардың тамырын тереңнен іздеп, оны жоюдың рухани санамызды қалпына келтіру мүмкіндігіне ие болдық. Нақ осы кезеңде қазақ халқының басынан өткізген ауыртпашылықтары мен оның себеп-салдарын ғылыми тұрғыдан анықтауда, анықтап қана қоймай, одан қалай, қайтіп шыға білудің жолдарын көрсеткен қалың қазақтың ұлт жанды, ат төбеліндей азғантай зиялылары ғана болды. Солардың бірі – академик К. Мұсаев. Сол уқыттағы басқа түркі тілдеріндегі сияқты қазақ тілінің өзекті проблемалары да К. Мұсаев қаламынан сырт қалған емес. Бұл әсіресе лексикография мен орфография, орфоэпия, тіл мәдениеті мен аударма салаларын қамтиды. Түркі халықтары әліпбиін жетілдіру, оларды шешу мәселесіне ғалым үнемі назарын аударып келеді.

Орыс тілінде жоқ, түркі тілдеріне тән дыбыстарды әліптеуде болған өзара айырмашылықтарды бір ізге түсіру мақсатында К. Мұсаевтың ұсынған принциптері кейінгі зерттеушілер тарапынан және ұлттық әліпбиді қалыптастырушылар тарапынан кең қолданысқа ие болды. Бұл жерде айтатұғын басты мәселе: қазіргі қазақ әліпбиі *и, у* әріптерінің бойына жинақталған дифтонгоидтық сипаты болмаса, бүкіл түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінің негізінде айшықтап бере алады. Әрине, түркі тілдерінің өзіндік дыбыстау ерекшеліктері жазуда көрсете білу толығымен мүмкін емес. Сондықтан орфографиялық сөздіктермен қатар орфоэпиялық сөздіктердің бірлесіп жүруі ұлт тілінің сақталуына негіз болатындығына ғалым баса назар аударады. Бұған мысал ретінде, қазіргі қазақ тілінде *сиыр-сығыр* (көне т.), *жиын-жыйын-йығын* (көне т.), *қиын-қыйын, жуын-жұуын-йуғын* (көне т.), *буын-бұуын-боғын* (көне т.), *сауын-сағын* (көне т.) т.б. Осындай тілдік деректемелерді ғалым өзінің еңбектерінде жүйелі түрде, баяндап отырған мысалына қатысты пайдаланып отырады.

К. Мұсаевтың түркі халықтарының ортақ әліпбиіне қатысты айтқан ой-пікірлері түркі тілдес елдердің ғалымдары тарапынан кеңінен қолдау тапты. Мысалы, қазақ әліпбиінің өткен тарихы мен қазіргі саяси-әлеуметтік жағдайына қатысты мүмкін болатын өзгерістерге байланысты Қ. Күдерінова докторлық диссертация қорғап, оның нәтижелері баспасөз бетінде кеңінен талқыланды.

Түркі халықтарының ортақ әліпбиді қолдануының тиімділігі жөнінде профессор М. Малбақов (Малбақов: 2013, 104-110) былайша ой түйеді: Қазақ тілінің түркі тілдерінің тобына кіретіндігі себепті оның табиғи жаратылысында, тілдік жүйесі мен құрылымында жалпытүркілік заңдылықтар үстемдік етеді. Түркі тілдерінің дыбыстық жүйесі де өте ұқсас. Демек, олардың бәріне ортақ бір жазу түрін қолданған жағдайда жалпытүркілік интеграция күшейе түспек. Мәдени бірегейлік басым бола түспекші. Алыс жатса да түбі бір туыстас Түркия елінде жазу-сызу латын графикасына сонау 1920 жылдардың аяғында көшірілген болса, көршілес Өзбекстан, Түркіменстан, Өзірбайжан елдерінде жазудың латын графикасына көшірілуі 1990 жылдардан басталады. Қазақстан осы елдердің қатарына қосылған жағдайда түркі халықтары арасындағы мәдени, тілдік байланыстар бұрынғыдан да нығая түспек. Бұл мәселеде, ортақ түркілік дыбыс қорын, сәйкес дыбыстарды ортақ, бірыңғай әріптермен таңбалау

ісінің маңызы зор. Түркі тілдерінде ондай дыбыстардың саны көп. Біз осы жолды таңдаймыз. Бұған түркі елдерінің бәрі де мүдделі – дейді.

Ресей қол астындағы түркі халықтары 1926 жылы латын әліпбиіне көшкеннен кейін «түбі бір түркі халықтарымен бірге боламыз» деген оймен мың жарым жылдық тарихы бар арап жазуынан бас тартып, Түркияның латынға көшуі де содан болатын. Өкінішке орай, 1940 жылы Кеңес Одағы құрамындағы түркі халықтарының әліпбиін кирилл әліпбиіне күштеп ауыстырды. Нәтижесінде жалпы түркі тілдеріне ортақ *қ, з, ң, ұ, ө, ү, і, ә* дыбыстары қазақ тілінде жеке дара дыбыс ретінде әліптелсе, өзге тілдерде әріптердің комбинациялануы арқылы, тіптен, мысалы қырғыз тілінде орфоэпиялық жағдайға байланысты айтылатын күйге түсті.

Әліпбидің осындай – орфография мен орфоэпиялық айырмашылықтары-қырғыздардың кейінгі буындарына ұлттық тілін үйренуде кері әсерін тигізуде. Себебі орфоэпияға байланысты жуан дауыстыдан кейін қатаң жуан дауыссыз дыбыстар жазылуы керек. Орфографияда бұл заңдылық сақталмайды. Мысалы, жазылуы Қырғызстан айтылуы Қырғызыстан. Осыдан келіп қырғыз тілінің төл сөздері дыбысталуы жағынан, кейінгі ұрпақтар тілінде бұзылып жатыр деген ғалымдар пікіріне ден қойғанымыз жөн.

Қазақ тілінің фонетика саласын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген профессор С. Мырзабеков (Мырзабеков: 2004, 247) дыбыс тіркесіне: «Дыбыстар тіркесі – тілдегі дыбыстардың бір-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны. Бұл – халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетілген, жүйеленген сөйлеу өнерінің (қаруының) жемісі, нәтижесі» - дейді.

Қазіргі түркі тілдерінің өткен жолы мен бастан кешкен тарихын нақтылау барысында осы тілде көне дәуірлерде ағаш, тас бұйымдары мен тағы да басқа заттардың бетіне ойылып жазылған таңбалардан сыр шерткен абзал. Бұл туралы А.М. Щербак (Щербак: 1970) өзінің түркі тілдерін зерттеудің көп жылдық нәтижесінің негізінде мынадай тоқтамға келеді: «Между тюркскими языками наблюдается больше лексических и семантических расхождений, чем фонетических и грамматических, это создает большую историческую перспективу лексических и семантических соотношении тюркских языков, что имеет первостепенное значение при изучений историй тюркских языков и народов. ... Расхождению языков и диалектов постоянно сопутствует их схождение, взаимодействие, поэтому каждый современный язык или диалект наследует праязыковое состояние не как нечто целостное и единообразное, а в виде сложного конгломерата форм и признаков, прошедших сквозь призму многократных и разновременных смещений» - дейді де, түркі тілдерінің жазу тарихы мен мәдени-рухани тарихын анықтау үшін түркілік деңгейге дейінгі кезеңді қарастыру керек екендігін тілге тиек етеді. Мұндағы ойдың астарында жатқан нәрсе аға буын ғалымдарымыздың әр кез сөз етіп жүрген біздің жыл санауымызға дейінгі ойма жазулар мен кешегі VII-VIII ғасырлардағы Орхон-Енесей, X-XIV ғасырлардығы ортағасыр жазба мұраларын меңзеп отырған сияқты.

К. Мұсаев түркі тілдерінің үлкен теоретигі ретінде Мәскеуден шыққан 6 томдық *«Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы»* атты ұжымдық еңбектің барлық томдарының белгілі тарауларын жазуға белсене атсалысып, оны редакциялау жұмысымен де айналысқан ғалым. К. Мұсаевтың ұсынған жаңаша тұжырымдары осы беделді еңбекте толық көрініс тапқандығын Ресей ғалымдарының түркологияда

бұрынғы қалыптасып қалған қасаң қағидалардан бас тартып, оның пікірлерін қолдайтындықтары деп бағалауымыз керек.

Ал, екінші еңбегінде түркі тілдерінің тарихи лексикологиясын зерттеу проблемаларына баса назар аударып оны шешудің әдіснамалық негіздерін айқындайды. Сөздік қорды лексика-тақырыптық топтарға бөле қарап, оларды қазіргі қыпшақ тілдерінде таралу аумағы, ареалдық тұрғыдан өзара мағыналық аяда алыс-жақындығын анықтау мәселесін нақты мысалдар негізінде дәлелдеп берді. Әрине, қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихи сөздіктері әлі жасалмағандықтан ғалымның осы еңбекті жазу үстінде қаншама тер төгіп, фольклорлық, жазба ескерткіштердегі архаизмдерді тірнектеп жиып қана қоймай, оны ғылыми тұрғыда, салыстырмалы-тарихи әдістің барлық принциптерін сақтай отырып, дәлелдеп шыққанынан ғалымның еңбекқорлығы мен ғылымға деген жауапкершілігіне таңданбасқа лажың қалмайды.

К. Мұсаевтың түркологияның өзекті де сүбелі мәселелерінің ішіндегі тарихи лексикологияның теориялық проблемаларын әлем халықтарының тілдерімен байланыста қарастырған «Лексикология тюркских языков» (1984) монографиялық зерттеуі ғылымның одан әрі дамуына қосылған үлкен үлес, түркітану ғылымындағы жаңа белес болды. Автор түркі тілдерінің іштей интеграциялану және лексика-семантикалық аяда дифференциялану мәселесін тарихи процесс ретінде қарастыра отырып, осы саладағы зерттеу жұмыстарының басты бағыттары мен оларды шешу жолдарын айқындаған. Тіл-тілден сөз алмасу, бір тілдегі лексикалық бірліктің екінші бір тілде кездесу-кездеспеуі оның екінші тілде болмағандығының куәсі емес, ол түрлі тарихи, экстралингвистикалық жағдайлардың әсерінен болуы ықтимал немесе басқаша фонетикалық өзгешеліктермен кездесуі мүмкін. Осы орайда тарихи-семасиологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістерді рет-ретімен пайдалану, оның сыртында белгілі лексика-семантикалық топты құрайтын сөздердің қазіргі кезде туыс емес, өзге тілдердің сөздік қорында сақталу мүмкіндігі есте болуын, сонымен қатар бір сөздің екінші бір тілде өзгешелеу мағына беретіндігін ескертеді. Осы орайда айта кететін бір нәрсе, мысалы қазақ әдеби тіліндегі көнерген сөздердің қатарынан көрінетін *жарғақ* деген сөздің мағынасы белгілі, осыдан келіп туындаған тіркестер де баршылық (*жарғақ шалбар, жарғақ құлағы жастыққа тимеу* т.б.). Ал осы сөз қарайым тілінде «теріден сыдырылып жасалған қағаз, пергамент» деген мағынада қолданылады екен. Яғни сөздің мағыналық аясы кеңейіп, қыпшақ тіліндегі бар, дайын сөз жаңаша қолданысқа ие болған. Ғалымның пікірінше, ең алдымен түркі тілдерін іштей салыстыра отырып зерттеу, содан кейін барып оғыз, қыпшақ, қарлұқ тобындағы тілдердің өзіндік ерекшеліктерін айқындау мүмкіндігі пайда болады.

Осының барлығы түркі халықтарының географиялық орналасу, кәсіби, танымдық ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі тиіс. Бұған дейін, жалпы лингвистикада, тілдердің өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын белгілері ретінде фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері негізге алынатын. К. Мұсаев еңбегі тілдің лексикалық қабатында тарихи, мәдени ақпараттың ұзақ сақталатынын, сол арқылы халықтың өзге елдермен байланыстары айқындалатынын көрсетіп берді.

К. Мұсаевтың көтерген өзекті мәселенің бірі – Алтай тілдерінің туыстығы, түркі және моңғол тілдеріне ортақ түбірлер проблемасы. Алтай тілдерінің туыстығы күн тәртібінен түспей келе жатқан мәселе. Бұл ретте ғалымдар пікірі екіге бөлінеді: бірі – бұл тілдерге ортақ тілдік ұқсастықтар олардың түпкі негізі бір болғандықтан деп қарастырса, екінші жағы бұл ғасырлар бойы қатар өмір сүріп, тұрмыс-салтындағы

ұқсастықтардың болуынан бір тілден екіншісіне сөздердің ауысуынан болған тарихи құбылыстың нәтижесі деп қарастырып, екі пікірді қолдаушылар да ойларын тілдік фактілермен бекітіп келеді.

Айта кететін тағы бір өзекті мәселе, ғалым «Қарайым тілінің синтаксисі» еңбегінде *қарайым* этнонимінің түркологияда бұрыннан қалыптасып қалған *қара* - «оқы-» деген мағынасынан басқаша, қазақ халқының құрамындағы керей этнонимімен байланыстыра қарайтындығы. Қарап көрсек, дулаттың бір баласы Ботбайдың ұрпақтарының кіші Булғар, яғни қазіргі Болғарияны құрып, оған билік еткені тарихтан белгілі. Сондықтан, қарайымдардың керейлермен тарихи этногенетикалық тұрғыдан байланысы жоқ деп айтудың өзі ғылыми негіздеуді қажет етеді. К. Мұсаевтың түркі тілдеріне, оның әліпбиіне қатысты ойлары мен тұжырымдарын бірер мақала көлемінде талдап, ғылыми ой айтудың өзі әбестік, оның үстіне мақаламыздың көлемі де көтере қоймайды.

Қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму жолын, атап айтқанда, тарихи фонетика тұрғысынан - жекелеген фонемалардың дыбыстық өзгеріске ұшырау процесі мен дыбыстардың жүйеленуін, фонетикалық заңдылықтардың тарихи қалыптасуын; грамматикалық тұрғыдан – түркі тілдеріндегі грамматикалық категориялар мен формалардың тарихи дамуы мен қалыптасуын; сөзжасамдық жүйенің, түбірлердің тарихи және семантикалық құрылымын анықтауда; сөздік қор мен сөздік құрамның тарихи дамуын, осы аталған тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындауда орта ғасыр жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан тілдік деректердің орны мен рөлінің ерекше екендігі түркологиялық еңбектерде зерттеулердің басты нысанына айналып отыр. Дегенмен түркі тілдерінің даму тарихындағы кезеңдердің бәрін қамтыған жазба мұралардың тапшылығы немесе олардың түрлі себептермен толық ғылыми айналымға енгендіктері жекелеген түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен фонетикасын, тарихи сөзжасам мен лексикологиясын, тарихи сөздіктерін жасауда белгілі деңгейде қиындықтар туғызып отырғаны аян.

Қорыта келіп айтарымыз, академик Кеңесбай Мұсаұлы Мұсаевтың ғылыми-әдіснамалық тұжырымдарының кейінгі зерттеушілер тарапынан бірінде толық, кейбірінде үзіп-жарды ізденістеріне негіз болғанын көреміз. Ғалымдарымыздың көне түркі және ортағасыр жазба ескерткіштерін зерттеу барысында келтірген нақты тілдік материалдары қазіргі қыпшақ тілдерінің глоттогенезі бір екендігін айқындайды және бұл этнолингвистикалық тұрғыдан ғылыми негіздегі мәселе.

ӘДЕБИЕТ

Жүнісбек Ә. (2009). *Қазақ фонетикасы*. Алматы: Арыс, 309 б.

Зия Гөкалып (2012). «Түркішілдіктің тарихы». Асыл мұра. Түркі антологиясы, Астана, 481-486 бб.

Малбақов М. (2013). «Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің өзекті мәселелері». V. Халықаралық түркология конгресі // Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі. Түркістан, 104 - 110 бб.

Мырзабеков С. (2004). «Қазақ фонетикасы». Алматы: Қазақ университеті, 247б.

Ысқақұлы Д. (2013). «Ғаламдасу дәуіріндегі түркі тілдері». V. Халықаралық түркология конгресінің материалдар жинағы. Түркістан, 354-358 бб.

Трубецкой Н.С. (2000). *Основы фонологии*. Москва, Аспект пресс, 265б.

Щербак А.М. (1970). «Сравнительная фонетика тюркских языков». -Л.

TÜRK VE TÜRKİSTAN (ORTA ASYA)-TÜRK SANATINA DAİR DÜŞÜNCELER/THOUGHTS ON TURKISH AND TURKISTAN (CENTRAL ASIA) – TURKISH ART

Bekir DENİZ*

Özet

Türk Sanatının başlangıcı, Türkler hangi topraklarda yaşamış olursa olsun, *Türkistan/Orta Asya* Türk Sanatına dayanır: Türklerin Yontma Taş Devri de, Demir Devri de, devri, Neolitik Devri de *Türkistan* da/Orta Asya’da yaşanmıştır. Anadolu’da, arkeologların kazılarda Türk devrini göz ardı edip, Antik dönemleri ön plâna çıkartması, Antik dönem sanatını adeta Türk devri sanatı imiş gibi takdim etmelerinden dolayı insanlar Antik Dönem tarih ve sanatını Türk devri imiş gibi algılamakta ve Türklerin ilk çağlarını Anadolu’da yaşadığını düşünmektedir. Daha XIX. yüzyıldan itibaren, özellikle Avusturyalı ve Alman Sanat Tarihçiler Türk ve İslam Sanatını araştırıp öğrendikten sonra gözlerini *Türkistan/Orta Asya*’ya çevirmiş, Türk Sanatının kökeninin *Türkistan* olduğunu ortaya koymuşlardır. Bazı Türk Sanat Tarihçiler neredeyse yirminci yüzyıl boyunca bunun aksini ispata çalışmış: Türk Sanatının kökenini Anadolu’daki Antik medeniyet ve Kafkasya’da yaşayan bazı halklara yamamaya çalışmışlardır. Yirminci yüzyılın ortalarında rahmetli *Celal Esat Arseven*, *Remzi Oğuz Arık*, *Suut Kemal Yetkin*, *Emel Esin* bunun aksini savunmuş, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, kendi ülkelerinin baskısından kaçıp Türkiye’ye sığınan ve her biri bulunduğu üniversitenin Sanat Tarihi alanında öncüsü olan *Ernest Diez*, *Kurt Erdmann*, *Katerina Otto-Dorn* gibi bilim adamları Türk Sanatının İlk Çağlardan beri *Türkistan/Orta Asya*’da şekillenip, Türk ülkelerine nasıl yayıldığını göstermeyi başarmışlardır. Bunların öğrencileri olan Sayın *Prof. Dr. Oktay Aslanapa*, *Prof. Nejat Diyarbekirli*, *Prof. Dr. Rüçhan Arık*, *Prof. Dr. M. Oluş Arık*, *Prof. Dr. Gönül Öney*, *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı* ve *Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı* ısrarla Türk Sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya* olduğunu savunmuşlardır. 1990 yılından sonra, genç sanat tarihçilerin bu alanda yaptığı çalışmalar Türk sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya* olduğu gerçeğini gözler önüne sermiştir. 1970 yıllarına kadar Üniversitelerde Orta Asya-Türk Sanatı” diye bir ders yokken, bugün Sanat Tarihi Bölümlerinde “Orta Asya-Türk Sanatı Anabilim Dalı” veya “Orta Asya-Türk Arkeolojisi Anabilim Dalı” açılması bunu kanıtlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk, Türkistan, Türk Sanatı, Türk Sanatı Tarihi. Orta Asya, Orta Asya-Türk Sanatı, Anadolu-Türk Sanatı.

Abstract

No matter where Turks have lived, the origin of Turkish art goes back to *Turkistan / Central Asian* Turkish Art: the new Stone Age, Bronze Age and Neolithic Age of the Turks passed in *Turkistan*. It is thought that the early ages of the Turks passed in Anatolia and art of the antique period is mixed with Turkish period because archaeologists tend to neglect the Turkish periods and focus on antique periods and present antique period art as if it was Turkish art. Starting from the 19th century, especially Austrian and German art historians worked on Turkish and Islamic art and learned them and afterwards they focused on *Turkistan /Central Asia* and proved that the origins of Turkish art depend on Turkistan. However,

* Prof. Dr. Ululararası Hoca Ahmet Yesevî Kazak-Türk Üniversitesi, Spor ve Sanat Fakültesi, Dizayn ve Geleneksel El Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi, Türkistan-Kazakistan/ Prof. Dr. International Hoca Ahmad Yasawi University, Faculty of Sports and Arts, Department of Design and Traditional Handicrafts, Turkistan-Kazakhstan. bekrdenz@gmail.com

during the 20th century, some Turkish art historians tried to prove the opposite theory by arguing that the origins of Turkish art were associated with Anatolian ancient civilizations and some Caucasian civilizations. During the mid-20th century *Celal Esat Arseven*, *Remzi Oğuz Arık* and *Suut Kemal Yetkin*; *Emel Esin* challenged this belief and during the 2nd World War *Ernest Diez*, *Kurt Erdmann* and *Anna Erdmann*, *Katerina Otto-Dorn*, distinguished art historians who immigrated to Turkey by escaping from the terrors in their homelands, tried to show how Turkish art was originated and shaped in Central Asia and transferred to other Turkish countries. *Prof. Dr. Oktay Aslanapa*, *Prof. Nejat Diyarbakirli*, *Prof. Dr. Rüçhan Arık*, *Prof. Dr. M. Oluş Arık*, *Prof. Dr. Gönül Öney*, *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı* and *Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı*, who were the students of these professors, insisted that *Turkistan / Central Asia* had been the origin of Turkish Art. After 1990 the studies of the young art historians approved that the origin of Turkish Art was *Turkistan / Central Asia*. While until 1970 in the universities, there was not a course named “Central Asian–Turkish Art” today the departments of Art History offer courses titled “Central Asian Turkish Art” or “Central Asian Turkish Archaeology”. This situation reinforces the argument of this paper.

Key words: Turk, Turkistan, Turkish Art, History of Turkish Art, Central Asia, Central Asian Turkish Art, Anatolian Turkish Art.

I-GİRİŞ

Türklerin hüküm sürdüğü topraklarda görülen sanata *Türk Sanatı* denir. *Türk Sanatı Tarihi* Türklerin yaşadıkları topraklara göre isimlendirilir: Orta Asya’da hüküm sürdükleri dönemlerdeki sanatına *Türkistan/Orta Asya –Türk Sanatı*, Anadolu, Azerbaycan, Kazakistan vb. topraklarında yaşayan Türklerin Sanatına *Anadolu-Türk Sanatı*, *Azerbaycan-Türk Sanatı*, *Kazakistan-Türk Sanatı* vb. isimler verilir. Türklerin İslamiyet’ten önceki devirlerdeki Sanatına *İslamiyet Öncesi Türk Sanatı*; İslami dönemdeki sanatına da *Türk-İslam Sanatı* denir. Yine yaşadıkları topraklara göre *Anadolu-Türk İslam Sanatı*, *Azerbaycan Türk-İslam Sanatı*, *Kazakistan Türk-İslam Sanatı* vb. şekillerde adlandırılır.

Türk Sanatı, Hun, Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Kimek, Hazar vb. Türk Devlet ve boylarının (Töles) henüz Avrupa topraklarına geçmeden önce, Orta Asya’da yaşadıkları dönemlerdeki sanatı, genel manâda, *Türkistan/ Orta Asya-Türk Sanatı* diye adlandırılır. Daha özeldense *Doğu Türkistan* (Sığış Türkistan), *Batı Türkistan Sanatı* (Batıs Türkistan) şeklinde isimlendirilir. Başka bir deyişle, Türkistan’da bağımsız ya da esaret altında yaşayan tüm Türklerin sanatını ifade eden bu terim İlkçağlardan başlayarak günümüze kadar devam edegelen *Türk Devletleri ve Türk Soylu Halkların* (Budun) sanatını ifade eder. Bu nedenle *Türkistan/Orta Asya* ve Türkistan dışında Avrupa, Kuzey Afrika, Kıbrıs, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Kafkaslarda yaşayan Türklerin sanatı ortak özellikler taşır.

Türkistan/Orta Asya tarihin ilk çağlarından itibaren Türk toprağıdır; *Anav*, *Afanezyovo*, *Andronovo*, *Karasuk*, *Tagar Kültürleri* bu topraklarda yaşanmıştır. Bu ve bundan sonraki kültürlerin (Pazırık, Berel vb.) her dönemi de *Türk Sanatı*’dır. Bugün de Türk sanatı yaşanmaktadır. Zaman içinde bölgeler arasında farklı üsluplar ortaya çıkmış olsa da özde yapılanların tamamı *Türk Sanatı*’dır. Başka bir deyişle, Yontma Taş Devri de, Neolitik Devir de bu topraklarda geçmiş, *Sanat* da bu topraklar da şekillenmiştir. Anadolu, Irak, İran, Suriye, Azerbaycan, Avrupa veya diğer yerlerde yaşayan Türklerin *İlkçağı* da bu topraklarda gerçekleşmiştir. Anadolu-Türk Sanatının kökeni, bin yıldan beri Anadolu’da devam etmiş olsa da, *Türkistan/Orta Asya Türk Sanatına* dayanır: Kendi kökenini Antik Dönemde arayan Avrupalıların XIX. yy.’dan beri Anadolu’da sürdürdükleri *Antik Devir* kazıları sonrasında *Antik Dönem Sanatı* adeta *Türk Sanatı* gibi takdim edilmiş; Yunan, Roma ve Bizans kültürü *Türk sanatı* imiş gibi tanıtılmıştır: Kendisini Avrupalı sayan Türkiye’deki bazı aydınlarımız

da dahil pek çok insan *Antik Sanatı* Anadolu-Türk Sanatı gibi algılar hale gelmiş; Anadolu'da yaşanan tarih devirlerini Türklerin Taş Devri, Demir Devri, Neolitik Devri gibi düşünmeye başlamıştır. Özellikle yeni nesil Türklerin bu devirleri Anadolu'da yaşadığını sanmaktadır. Bugünkü Antik dönem hayranlığı da arkeologlarımızın bu Batıya öykünmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedendir ki pek çok insan Türklerin arkaik çağlarını Anadolu'da geçirdiğini düşünmekte, dolayısıyla *Türkistan/Orta Asya Sanatını* algılamakta güçlük çekmektedir.

Bugün bilim dünyasında Orta Asya için “Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya, Ortalk Asya Türk Sanatı” gibi isimlendirmeler kabul gören bir adlandırmalardır. Ancak, bu terimler daha XIX. yüzyılın ortalarında, Rusların Türkistan'da yaşayan *Türk Soylu Halklar* (Budun) için “Türkistan” ismi yerine kullandıkları yakıştırmalardır: 1865 yıllarından itibaren, Çarlık Rusya'nın Karadeniz'e açılma politikaları gereği, SSR toprakları Rusya ve Orta Asya adında iki idari bölgeye ayrılmış, Odenburg'dan yönetilen Taşkent'te “Türkistan Genel Valiliği” kurularak, Türkistan'ın (Orta Asya) idari merkezi yapılmış, Türk tarihi boyunca kullanılan “Türkistan” ismi unutturulmuş, *Doğu Türkistan ve Batı Türkistan* isimleri ortadan kaldırılmıştır. Aynı yıllarda Batı Türkistan'da faal durumda olan *Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı* ve *Hokand Hanlığı*'nin birbirleriyle olan düşmanlığından da yararlanılarak Kazakistani Türkmenistan ve Özbekistan topraklarının tamamı isgal edilmiş ve Rus toprakları haline getirilmiştir. Dil devrimi yapılmadan evvel Türklere “Rus El Sanatları” öğretilmiştir (G.Maimakova, 2005,64). Böylece, daha o yıllarda Türk örf ve adetleri unutturulmuştur Bugün sadece Çin işgalindeki Uygur toprakları için sanki Uygurlar için verilmiş özel bir isimmiş gibi, *Doğu Türkistan* adı kullanılmaya devam etmektedir. Halbuki *Uygurlar* On ok boyuna mensup Türklerdir ve “Uygurlar” ismiyle kurulmuş bir devlettir: Vatanları, başkentleri, kendi adlarına bastıkları paraları, bayrakları ve yazıları vardır. Doğu Türkistan “Uygur Özerk Bölgesi” ise, “Batı Türkistan neresi? ” diye sormak gerekmez mi? Ancak, bugün Doğu Türkistan (Uygur) dışında kalan tüm Türkistan toprakları ya devletlerin adıyla anılmakta ya da *Orta Asya* diye isimlendirilmektedir (V.V. Barthold, 1981; 1997; L. Ligeti, 1986; E. Chavannes, 2007; W. Radlof, 1866-67; Á.Vámbéry,1865; E. Esin, 1974). Biz, hafızalardaki tarihi geçmişin (bellek) kaybolmaması adına, Türkiye'de yanlış bir şekilde ve ısrarla Orta Anadolu Bölgesi'ne “Kapadokya”, Çukurova'ya “Klikya” denilmesi gibi, “Orta Asya vb.” şekilde yakıştırılan tüm bu adlandırmaların yanlış olduğunu, bu adlandırmalar yerine, tarihteki “Türkistan” isminin kullanılmasının, sanat sözkonusu ise “Orta Asya-Türk Sanatı” yerine “Türkistan Sanatı” denilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Avrupa'da Sanat Tarihi araştırmaları İlkçağlara kadar uzanır; Romalılar çağında mimar, mühendis ve yazar olan *Marcus Vitruvius Pollio* (D. M.Ö. 80-70, Ö. M.Ö. 15'den sonra) tarihi eserleri toplayıp sergileyen bir kişi olarak tanınır. O'nun bu çabaları ileriki yıllarda halk arasında alışkanlık haline dönüşmüş, bu çalışmalar Rönesans Döneminde de devam etmiş; *Medici Ailesi* gibi sanatçıyı ve sanatı koruyan, gözetleyen sanatseverler, bugünkü manâda sanat koruyucuları (sponsor) ortaya çıkmıştır. XVIII. yy.'da Alman vatandaşı *Johann Joachim Winkelmann* (1717-1768), Antik Döneme duyduğu hayranlık neticesinde, *Sanat Tarihi*'nin bir bilim dalı haline gelmesini sağlamış, Sanat Tarihi daha bu yıllardan itibaren Avrupa Üniversitelerinde ders olarak okutulmaya başlamıştır. Avrupalılar daha XIX. yüzyıla gelmeden kendi tarihinin köklerini aramaya koyulmuş, kendi ülkelerinin sanatı ve Sanat Tarihini araştırıp-incelemeyi tamamladığında gözünü Türk ve İslam Sanatına çevirmiş ve sonuçta Türk kültür ve medeniyetleriyle karşı karşıya gelmiştir: Yaptığı her işi basit gören, o'nu yazıya dökmeyen ve incelemeyen Türklerin yaptığı her sanat eserini, Türk dili ve tarihini öven ve göklere çıkartan makaleler, kitaplar yazmaya başlamışlardır XIX. yüzyılda ünlü Rus tarihçi *V.V. Barthold* (1869-1930), *S. P. Tolstov*, (1907-1976), *L.N. Gumilöv* (1912- 1992), aslen Avusturyalı olan *Josef Strzygowski* (1862-1941), H. Glück,

Macar asıllı İngiliz vatandaşı *Sir Mark Aurel Stein* (1862-1943), Alman vatandaşı *W. Radlof* (1837-1918), *A. Von Le Coq* (1860-1930), *Fredrich Sarre* (1865-1945), *Gedruide Bell* (1868-1926), *Prof. Dr. Annemarie von Gabain* (1901-1943), Fransız *É. Chavannes* (1865-1918), *A. Gabriel* (1883-1972), *Jean Paul Roux* (1925-2009), Macar vatandaşı *Á.Vámbéry* (1832-1913), *A. L. Ligetti* daha o yıllarda Türk tarihi, Türk kültürü ve sanat eserlerini incelemekle kalmamış, Türk yurdu ve Türk Sanatının kökenini araştırmaya yönelik çabanın içine girmişlerdir (*A.V. Gabain*, 1873; *W. Radlof*, (1866-67), *Á.Vámbéry*, (1865); *A. Gabriel*, 1931-1934; *S. P. Tolstov*, 1947; *T.T. Rice.*, 1965; *V.V. Barthold.* 1981, 1997; *L.N. Gumilöv*, 1999; *K. Jettmar.*, 1967; *M. P. Gryaznov.*, 1969; *J. Strzygowski.*, 1974; *H. Glück.*, 1974; *N. Diyarbekirli*, 1974; *A. Temir*, 1991; *Jean-Paul, Roux*, 1999). Daha o günlerde söylediklerini bugün Sanat Tarihçilerin hâlâ tartışıyor olacağını bilmeden, *Anadolu-Türk Sanatı'nın Türkistan/Orta Asya-Türk Sanatı'nın* devamecisi olduğu tezini savunmuşlardır: O yıllardaki modaya uyarak araştırmalarını daha çok Moğolistan ve Doğu Türkistan üzerinde yoğunlaştıran Avrupalı Türkolog ve tarihçilerden (Oryantalistler) *Sir Aurel Stein* tarafından 1906-1908 yıllarında, daha *Pazırık Halısı'nın* bulunmasından 45 yıl önce, Doğu Türkistan'da *Lou-lan* kuyu mezarında ve *lop-nor'da* bir Budha tapınağında (stupa) yapılan kazılarda, halı parçaları bulunmuştur (*A. Stein.*, 1912). 1913 yılında, *A.Von Le Coq* (1860-1930) tarafından Turfan Bölgesi'nde, *Kuça* şehri yakınlarındaki *Kızıl'da* bir tapınak odasında, halen *Berlin İslam Eserleri Müzesi'nde* sergilenen, M. S. 5-6 yy.'lardan kalma, Göktürkler dönemine ait halı parçaları ele geçirilmiştir (*F. Sarre - Th. Falkenberg*, 1921). *A. Von Le Coq* halıların yanı sıra Hoça'daki tapınaklarda bulunan Uygur el yazmalarını ve freskleri (Altun Yaruk Hazinesi) küçük parçalar (tablet) halinde at ve eşek sırtında o günkü Doğu Almanya'ya taşımıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında Doğu Berlin'den Snt. Petersburg'a (Leningrad) getirilen bu tabletler bugün *Ermitaj Müzesi'nin* etnoğrafik ve antropolojik nitelikli önemli eserlerinin biriktirildiği, şehir dışındaki depolarda, demir kapılar arkasındaki çelik kasalarda korunmaktadır; araştırma yapılması ve fotoğraf çekilmesine hiçbir şekilde izin verilmeyen bu tabletler Uygur ve Türk tarihini gün yüzüne çıkartacak fresk (duvar resmi) ve yazılarla doludur.

Aynı yüzyılda Türk bilim ve sanat adamlarından *Osman Hamdi Bey* (1842-1910), *Celal Esat Arseven* (1876-1971); yüzyılım ortalarında da *M. Fuat Köprülü* (1890-1966), *Remzi Oğuz Arık* (1899-1954), *Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin* (1903-1980), *Prof. Dr. Osman Turan* (1914-1978), *Prof. Dr. Bahaeddin Ögel* (1923-1989), *Prof. Dr. Muharrem Ergin* (1925-1995) gibi aydınlar (*C. E. Arseven*, 1955; *R. O. Arık*, 1956, 1976; *F. Köprülü*, 1974, 1976; *S. K. Yetkin*, 1970; *O. Turan*, 1969; *B. Ögel*, 1971; *M. Ergin*, 1999) Türk tarihi ve sanatının varlığını ispatlamak, tanıtmak uğruna çok uğraş vermişlerdir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında Nazilerin baskısından kaçarak Türkiye'ye sığınan Alman bilim adamları Türkiye'de Sanat Tarihi'nin temellerini atmıştır. Bunların başında *Ernest Diez* (1871-1961), *Kurt Erdmann* (1901-1964), *Katerina Otto-Dorn* (1908-1999) gibi isimler gelir. Bunların öğrencileri olan merhum *Prof. Dr. Oktay Aslanapa* (1914-2013), *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı* (1923-2009), *Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı* (1934-2010) ile *Prof. Dr. Rüçhan Arık*, *Prof. Dr. M. Oluş Arık*, *Prof. Dr. Gönül Öney*, *Prof. Dr. Günseli Renda*, *Prof. Dr. Nurhan Atasoy* gibi Türk bilim adamları Türkiye'de Sanat Tarihinin kurucusu olmuşlardır (*O. Aslanapa*, 1955; *E. Diez-O. Aslanapa-M. M. Koman*, 1950). Daha o yıllarda, özellikle ünlü Türkolog ve Sanat Tarihçi rahmetli *Dr. Emel Esin* (1914-1987), daha sonra da Sayın *Prof. Nejat Diyarbekirli* (*N. Diyarbekirli*, 1974) her vesilede söyledikleri reddedilse de, ısrarla "Türk sanatının kökenin *Türkistan* olduğunu" savunmuşlardır. Bu anlamda, kendi sanatımızı bize öğreten, Türk Sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya-Sanatına* dayandığını ilk söyleyenler de Avrupalılardır. Ancak, bunların dışındaki Avrupalılar, "Türkleri savaşmaktan ve kırıp-dökmekten başka mahareti olmayan barbarlar" olarak takdim etmekten hiçbir zaman geri kalmamışlardır.

Türk Sanatı, Rusya ve Çin'in Türkistan'ı kapalı bir kutu haline getirmesi ve Türk Sanatı Tarihi araştırma ve kazı sonuçlarını sadece kendi içlerinde paylaşmaları neticesinde, bilim dünyasından gizlenmiştir. Avrupalıların kurdukları Şarkiyat Enstitüleri, Araştırma Merkezleri gibi kurumlar ve bazı Rus aydınlarının eserlerini yayınlamak suretiyle, biraz da Rus topraklarında olup bitenleri öğrenmek amacıyla, Türk Sanatı ve Doğu kültürlerine ait Rus kaynaklarından alınan bazı popüler bilgiler ve kitaplar neşredilmişse de bunlar *Türkistan/Orta Asya Türk Sanatını* anlatmakta hiçbir zaman yeterli olamamıştır (T.T. Rice, 1965; E. D. Philips, 1965; M. P. Gryaznov, 1969). Ama Türk Sanatını popüler hale getirmiş, Avrupa'da "Oryantalizm" diye anılan bir akım ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Türkiye'de, 1935 yıllarında Rusya'da yayımlanan *Etnoloji ve Antropoloji Dergisi*'nde yayımlanan bilgiler ile Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan birkaç makale, günümüzde bile ilk başvuru kaynağı niteliğindedir (C. P. Tolstov, 1947; V. M. Jirmunskiy, 1961). Nevar ki, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da ne *Türkistan/Orta Asya*'da kurulan Türk Cumhuriyetleri ne de Anadolu ve Azerbaycan'da yaşayan Türkler, Sovyetler döneminde yapılan araştırmaları aşabilecek yeni araştırmalar ortaya koyamamışlardır. Günümüzde, Türkiye'de bu konuda yapılan araştırmaların tamamı, çok iyi niyetlerle yapılmış olsa da, kişisel çabaları aşmayan, devlet desteğinden yoksun, bölük-pörçük çalışmalar halindedir. Yine, aradan geçen 20 yıla rağmen, *Kazakistan'da Sanat Tarihi bir bilim dalı haline gelememiştir*; Kazak arkeolojisinin yönetimi, bugün bile Rus asıllı, Kazakça bilmeyen arkeoloğların idaresindedir. Otrar gibi önemli yerleşim yerlerinin kazısı Fransız ve Rus bilim adamlarınca yapılmaktadır. Özbekistan ve Türkmenistan'da da durum bundan farklı değildir. Timur'un doğduğu *Şehr-i Sebz*'deki *Ak-Saray*'ın kazı ve restorasyon çalışmaları Fransız bilim adamlarınca yürütülmektedir. Ne Kazaklar ne de diğerleri 1930-40 yıllarında, Sovyetler Birliği döneminde yapılan kazılarda çıkan eserlerin neredeyse tamamının Snt. Petersburg/Leningard'daki *Ermitage Müzesi*'ne götürülmesinden sanki hiç ders almamış gibi görünmektedir. Bugün Snt. Petersburg Ermitage Müzesi dünyanın sayılı Müzelerinden birisi ise bunun sebebi Türk topraklarından getirilen, Türklerin arkaik devirlerine ait Türk eserlerinin zenginliğindedir. Pazırık Kurganları'ndan çıkan eserler bile tek başına bir hazinedir. Ama ne yazık ki bu eserlerin üzerinde de *Hun, Göktürk* vb. Türk isimleri değil, *Sogd, Kuşan, Baktırya, Ahamenid* (Ahameniş) vb. içinde Türk kelimesi bulunmayan, başka milletlerin adları yazılıdır.

Anadolu'da sadece Antik Dönem sanatı değil Türk Sanatı'nın da bulunduğunu; Türk Sanatının Anadolu'daki bin yıllık geleneğinin Selçuklular ve Osmanlılar kanalıyla bugüne aktarıldığını Türkiye'de ilk söyleyen rahmetli *Remzi Oğuz Arık, Prof. Dr. Celal Esat Arseven, Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin, Dr. Emel Esin* (E. Esin., tarihsiz), *Prof. Dr. Bahaeddin Ögel* ve onlarla aynı görüşü paylaşan *Prof. Dr. Oktay Aslanapa* (O. Aslanapa., 1972; O. Aslanapa., 1991; O. Aslanapa., 1996), *Prof. Nejat Diyarbakirli* (N. Diyarbakirli, 1974, 1984, 9-43) *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı, Prof. Dr. M. Oluş Arık* (M. O. Arık., 1994), daha Sovyetler Birliği dağılmadan yıllarca önce bugünkü Anadolu-Türk Sanatının *Türkistan/Orta Asya-Türk Sanatının* devamcısı olduğunu; "Anadolu-Türk Sanatının kökeninin *Türkistan/Orta Asya-Türk Sanatından* geldiğini" söyleyen ve ispat eden ilk bilim adamlarımızdır. Nevar ki pek çok Türk bilim adamı onların söylediklerine kulaklarını tıkamış, ardlarından onları "Turancı, ırkçı, şövenist" olmakla suçlamış; sadece Bizans ve Avrupa Sanatını araştırmış, Türkistan'daki Türk Sanatına sırtını dönmüş; Türk Sanatının kaynaklarını Türkistan'dan çok Ermeni, Rum, Eski Yunan, Roma, Bizans sanatına dayandırmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni nesil araştırmacıların araştırma sonuçlarını gördükten sonra, ömürleri boyunca reddettikleri adı geçen bilim adamlarına nasıl haksızlık ettiklerini yeni yeni anlar hale gelmişlerdir.

Günümüzde, Türkiye'deki Türk Sanat Tarihçileri Anadolu-Türk Sanatı'nın kaynaklarının *Türkistan/Orta Asya*'da olduğunu bildiği halde, Orta Asya'ya gelerek yerinde

görmek ve araştırmak yerine, Karluk Türklerine “Karahanlı”, Batı Göktürkler’e “Kuzey Türkleri” diyen Avrupalıların sunduğu yanlış ve yanlış bilgileri tekrar etmeye devam etmektedir. Buna karşılık, Orta Asya’da bulunan Türk Cumhuriyetleri de, tıpkı Kazakistan da olduğu gibi, Sovyetler Birliği döneminde Rus bilim adamlarının yaptığı araştırmaların dışına çıkmayıp, onların öğrettiği, doğru ya da yanlış bilgilerin tekrarına devam etmektedir. Sözelimi A. Margulan (Alkey Margulan, Tom. I, 1986, Tom: II, 1987), L. Beresneva (L. Beresneva, 1994) ile V. G. Moşkova ve N. Dovodov’un Kazakistan ve Özbekistan topraklarında yaptığı arkeolojik ve etnolojik bilgilere henüz daha iyisi eklenememiştir (V.G. Moshkova, 1996; V.G. Moshkova, 1996; V. G. Moshkova, 1996; N. Dovodov, 1983).

Bugün *Türkistan/Orta Asya* topraklarında yaşayan *Türk Soylu Halklar’ın*, (Budun) sanatın her alanında, Milli bilince ihtiyacı vardır: Sanat, ister mimari ister el sanatları olsun bir kültür ürünüdür: Kültürden uzaklaşma yozlaşmayı beraberinde getirir. Kültür aktarımında yapılacak en küçük hata ileride tamir edilemeyecek yanlışlara yol açabilir. Bir süre sonrasında da geleneksel hafıza (bellek) kaybolur. Ortaya ne olduğu belirsiz bir üslup çıkar. Bunlarla büyüyen nesiller de geleneksele karşı bir uzaklaşma kaçınılmaz hale gelir. Bugün Kazakistan ve Türkmenistan’da yeni şehirler kurulmakta, Astana (Kazakistan) ve Aşgabat’ta görkemli ve mükemmel binalar yapılmaktadır. Bu mimari gelişmeye Sanat Tarihi açısından baktığımızda bizce, yeni kurulan şehirler ve binalar ne kadar görkemli ve gösterişli olursa olsun, milli bir mimarlık üslubu taşımamaktadır: Şehirler kültürleriyle yaşar. Bugün Bağdat, Kaşgar, Hoten, Semerkant, Buhara, Hive, Tebriz, Rey, Keşan (Kaşan), İstanbul, Konya, Kayseri gibi eskinin büyük kentlerinin bir kısmı bugün başkent ya da büyük bir şehir değildir ama kişiliği olan şehirlerdir; mimari özellikleriyle, sanatıyla eskiden izler taşımaktadır. Bugün eski ihtişam ve önemini yitirmiş olsalar da her biri mimarisiyle, sanatıyla ve kültürüyle yaşamaya devam etmektedir. Yani bunlar eskiden de, günümüzde de birer kültür başkentidir. Türk sanatı, İslam kültürü denildiğinde bu şehirler akla gelmektedir. Astana ya da, Aşgabad her gün büyüme devam etmektedir. Bu bakımdan Milli bir şehircilik, mimari doku ve mimari süsleme üslubu yaratma şansı hâlâ bitmiş değildir.

Türkistan/Orta Asya’daki İslamiyet Öncesi Türk Sanatı da diyebileceğimiz, Türklerin İslamiyet’ten önceki dönemlerine ait Türk Sanatı Anadolu, Avrupa, Afrika, İran, Irak, Suriye gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler için her zaman, *Türkistan/Orta Asya*’da yaşayan Türk devletleri belki bunun farkında olmayabilirler ama gizemli dönemlerin sanatı olmuştur: Adıgeçen ülkelerdeki devletlerin sanatı da, Türkistan’da yaşayan Türk Halkları için hep gizemli kalmıştır. Hem Türkistan’daki Türk Sanatını hem de Anadolu, Avrupa, Afrika, İran, Suriye, Irak, Suriye topraklarındaki Türk Sanatını tanımak mutlaka her iki tarafa da yeni ufuk ve bakış açısı kazandıracaktır. *Türkistan/Orta Asya*’da yaşayan *Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının* tarihi kadar sanatını da bilmesi gerekmektedir. Tarih, Sanat Tarihi, Edebiyat, Coğrafya Arkeoloji, Etnoloji, Antropoloji gibi sosyal alanlar birbirini destekleyen bilimlerdir. Bunun için de Rus kaynakları kadar Avrupa yayınlarını takip etmeleri gerekmektedir. Ancak bu şekilde, dil ve din dışında ortak kültürümüzü tespit edebiliriz. Bu nedenle, şimdilik de olsa, Türkiye’de yaşayan Türk araştırmacıların Türk lehçelerini iyi bilmeleri ve Rusça’dan tercüme yapabilecek kadar Rus dilini öğrenmeleri, aynı şekilde *Türk Devlet ve Akraba Türk Boyları’nın/Türk Soylu Halklar’ın* da (budun) Türkiye Türkçesini öğrenmeleri gerekmektedir.

İslami dönem Türk Sanatı, Türkiye’de neredeyse XX. yy. ortalarından beri Üniversitelerde bilim dalı olarak okutulmaktadır. İslamiyet öncesinin şehir mimarisi, ribat (kervansaray), mezar yapıları (türbe) gibi konularının yanı sıra Türklerin X. yy.’da İslamiyete girmesiyle birlikte yeni karşılaştıkları cami, medrese, zaviye (hulvethana) gibi dini ve sosyal yapıları ile halı, kilim, ahşap, seramik gibi el sanatlarıyla, Araplardan aldıkları hat (yazı) vb. el sanatı ürünlerinin de tarihi geçmişini ve uygulamalarını da öğrenmektedir. Bugün *Geleneksel El Sanatları* adıyla Üniversitelerde bilim dalı olarak ele alınan bu konuların pek

çoğu *Türk Devlet ve Akraba Türk Boyları'nın/Türk Soylu Halkları'nca* (Budun) bilinmemektedir. Bu nedenle Cami, medrese gibi dini yapılarla minyatür, hat, tezhip, ebru, yazma, kakma (sedef kakma, ağaç kama vb.), fildişi, kanaviçe, işleme gibi el sanatları Üniversitelerde ders olarak okutulmamaktadır. Bir tek Özbekistan'da, deri, kemik, ahşap vb. malzeme üzerine tezhip ver minyatür yapımı turistik maksatla da olsa sürmektedir.

Türk Devlet ve akraba Türk Boylarının/Türk Soylu Halkların (Budun) ortak kültür ve medeniyetini araştırmak, derlemek ve bunları bir araya getirip, ortak noktaları tespit etmek ve belirlemek ve bütüncül bir yayım haline getirmek gerekir: Bu iş Türklerin çok farklı ve geniş bir coğrafyalara dağılmış olmalarından dolayı zormuş gibi görünebilir. Ancak, çalışılmaya karar verildiğinde kurulacak ekipler sayesinde bu uzak coğrafyalar, kesinlikle din ve dil ayırımı yapılmaksızın, çok kısa sürede araştırılıp yazılabilir: Bugün Türk olduğu halde Türkçe konuşmayan ve Türk halklarının çoğunluğu Müslüman olduğu halde İslamiyet'ten başka dinler benimseyen Türk devlet ve akraba topluluklar (budun) mevcuttur. Bu amaçla konuyu dil ve din merkezine bağlamadan, *akrabalık ve soy birliğiyle* çözmek gerekir. Bu nedenle konuyu "Türki Devletler, Orta Asya Türk Halkları, Türkçe Konuşan Türk Halkları'nın sanatı" vb. isimlendirmeler yerine *Türk Soylu Halkların Sanatı* veya *Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının Sanatı* (Budun) adıyla dilendirmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. Bu boylardan her birinin (budun) kendine özgü mimarisi, el sanatı, motifi vardır. Bu nedenle özellikle "Türkî Devletler" terimi bize farklı bir ifade gibi görünmektedir; aslında pek çok aydın ve yazarın "Türkî" kelimesini "Türk soylu, Türk neslinden gelen" mânâsına (budun) kullandığından şüphemiz yoktur. Ancak, konuyu bilmeyenler için bu tür isimlendirmeler tahlil edildiğinde üzerinde daha derin düşünülmesi gereken bir kavram haline dönüşmektedir.

Türk Soylu Halkların/Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının (Budun) kültürel yönden akrabalıklarını daha da pekiştirmek yani farkındalık yaratmak için sanat iyi bir araç olarak değerlendirilebilir. Bunun için mutlaka *Türk Soylu Halkların/Türk Devletleri ve Akraba Türk Boylarının* (Budun) *Sanatını* çok iyi bir şekilde araştırmak gerekir. Bunun için en eski yazmalardan başlayarak tüm yazılı kaynakları taramak, sonra yerinde araştırmalar yapıp, tüm verileri derleyip ve tasnif etmek gerekir. Belki bu amaçla bilim heyetleri kurup, araştırma yöntemleri hazırlamak gerekebilir. *Türk Dünyası Sanatı-Sanat Tarihi*'ni araştırmak ve bir birliktelik ortaya koyabilmek için bazı önerilerimiz vardır. Ancak bunlar olmazsa olmaz düşünceler değildir. Konuyla ilgili araştırmalar ilerledikçe konu başlıkları da değişebilir. Ana hatlarıyla yöntemi şöyle sıralayabiliriz.

I- Mimari (Dini mimari, sivil mimari, askeri mimari).

I-1- Dini Mimari

I-1-1- Cami, ibadethane, türbe, mezar, mezarlık alanları, kült yerleri, yatırlar, kutsal alanlar.

I-2- Sivil Mimari

I-2-1-Şehirler, meydan, kervasaray (ribat), köprü, yollar, su yolları, hamam, çeşme, kuyu, ayazma (kuduk) (su yapıları) vb. yapılar.

I-3- Askeri Mimari

I-3-1- Kale, gözetleme yeri, sur, burç, hendek vb.

II- El Sanatları

II-1- Malzemesi yün, deve yünü, pamuk, ipek ve bunların dışındaki liflerden yapılan el sanatları (kiyiz-keçe- halı, kilim, kumaş, işleme vb.).

II-2- Malzemesi demir olan el sanatları (demircilik, bakırcılık, kuyumculuk (zengerlik), vb.

II-3- Malzemesi toprak olan el sanatları (seramik, çini, porselen vb.)

II-4- Malzemesi ağaç olan el sanatları (oyma, derin oyma, künde-kârî, boyama, rölyef vb. teknikle yapılanlar)

II-5- Malzemesi sedef olan el sanatları (rahle, Kur'an kabı, vb.)

II-6- Malzemesi kağıt ve boya olan el sanatları (kaatı, hat, ebru, tezhib vb.).

II-7- Değişik malzemelerle (altın, bakır, kalay vb. karışımı malzemelerle yapılan ve boncuk, kumaş vb. eşyalarla süslenmiş) yapılan el sanatları (buhurdanlık, süs ve koku kapları, tombak vb.).

III- Heykel

III-1- Balbal, ayakta duran heykeller, bir yere bağlı duran heykeller (kayalara bağlı vb.), rölyef, büst vb.

IV- Resim

IV-1- Petroglif, fresk, modern resim (peyzaj, portre) vb.

II-DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türklerin yaşadığı coğrafyalardaki sanata *Türk Sanatı* denir. *Türkistan'da/ Orta Asya'da* doğup gelişen bu sanat Türklerin dağıldıkları coğrafyalarda farklı şekillerde algılansa da özde aynıdır: Ortak bir kültürün ürünü olan bu eserler İslamiyet öncesinde de, Türklerin İslamiyeti kabul ettiği dönemde de Türk Sanatı olarak gelişmiştir. Bu nedenle de Türklerin İlkçağlarına ait eserleri genel anlamda *Türk Sanatı* olarak adlandırılmakla birlikte, Ortaçağ'da özellikle XVI. yy.'dan sonra *Kazak Sanatı*, *Özbek Sanatı*, *Anadolu-Türk Sanatı* gibi farklı isimlerle tanınır hale gelmiştir. Köken açısından aynı kültürden gelen bu sanatların hepsi de üslup-sitil açısından benzerlikler gösterir. Bu benzerlikler uzak bir etkiden çok ortak kültürün farklı coğrafyalarda, zaman içinde farklı şekillerle uygulanması ve adlandırılmasından kaynaklanmaktadır. Ama isim olarak bile birbirlerine benzemektedir. Sözelimi "böz" (bez), halı, gilam (halı-kilim), kiyiz (keçe), tokbak (tokmak-kirkit), ırşuk (iğ-kirmen) vb.

Türk Sanatının ortak yönlerini tespit etmek ve bu birlikteliği ortaya koyabilmek için her şeyden önce Türkistan/Orta Asya, Avrupa, Afrika, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Kafkasya'da yaşayan *Türk Devlet ve Akraba Türk Boylarının/Türk Soylu Halkların* (Budun) sanatlarını iyi bilmek gerekmektedir: Bilim adamlarından kurulacak ekiplerle her bir Türk Devleti ve Akraba Boyların (budun) ülkesi gezilip, eserleri taranmalı, fotoğrafları çekilen, plânları çizilen eserlerin bilgileri bir araya getirilerek kitap haline dönüştürülmelidir. Kitabın asıl can alıcı noktası uzak diyarlarda bulunan Türk eserlerinin malzeme, plân, teknik ve süsleme bakımından birbiriyle olan benzerlikleri ve ilişkilerinin ele alınacağı ve tasnif edileceği bölümler olmalıdır. Bu yapılamıyorsa; ülkelerinde yaşayan ama her biri alanının uzmanı olan bilim adamları bir araya getirilerek, izlenecek yol, yöntem konusunda ortak bir fikir birliğine vardıldıktan sonra, siparişler verilmeli, görevler dağıtılmalıdır. Çalışma aynı anda başlayıp, aynı anda bitirilmeli; kurulacak ekipler tarafından zaman geçirmeden yayına dönüştürülmelidir. Bu tür çalışmalarda söylenecek her söz, verilecek her yeni fikir zaman kaybına yol açacağından, bir ekip tarafından belirlenecek konu, yol, yöntem sonrasında da çalışmalara katılabilir. Tüm bunları gerçekleştirirken de Türkiye'de yaşayan Türk araştırmacıların Türk lehçelerini ve Rusça'yı okuyup anlayabilecek kadar da Rus dilini öğrenmeleri gerekmektedir. Aynı şekilde Orta Asya'da yaşayan Türklerin de çeviri yapacak kadar Anadolu Türkçesini bilmelerinde fayda vardır.

İzlenecek yol ve yöntem Genel kurulun vereceği kararlar dışında kurulacak bilim ekiplerinin vereceği kararlarca da benimsenebilir. Ana başlıkların *Türk Devlet ve Akraba Türk Boylarının Sanatı* veya *Türk Soylu Halkların Sanatı* başlığı altında *Mimari, El Sanatları*,

Heykel, Resim Sanatı veya Türk Soylu Halkların Sanatı şeklinde ele alınmasının bütüncül yaklaşım açısından faydalı olacağı inancındayız.

KAYNAKÇA

Arık, R. O. (1956), *Coğrafya'dan Vatan'a*, Ankara.

Arık, R. O. (1976), *Türk Sanatı*, Ankara.

Arık, M. O. (1994), *Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler/Impressions From Our Architectural Heritage in Central Asia*, TİKA T. C. Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını, Ankara.

Arseven, C. E. (1955), *Türk Sanatı Tarihi*, C.I-III, , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Aslanapa, O. (1961), *Turkish Art, Seljuks and Otoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings*, İstanbul.

Aslanapa, O. (1972), *Türk Sanatı, Başlangıcından Büyük Selçukluların Somuna Kadar*, C.I, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Aslanapa, O. (1991), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara.

Aslanapa, O. (1993), *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkarlar, Österreichische Kunsthistoriker und Künst'ler in Der Turkei*, İstanbul.

Aslanapa, O. (1996), *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Türksoy Yayınları No:7, Ankara.

Barthold, V.V. (1981), (Haz. H. D. Yıldız), *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Kervan Yayınları, İstanbul.

Bardhold, V.V. (1997) "Türkistan", *İslâm Ansiklopedisi*, C.12 /2, Eskişehir, s. 141-142.

Beresneva, L. (1994), *Karakalpak Carpet Wares (Karakalpak Halı ve Kilimleri)*, Moskova.

Chavannes, É. (2007), (Çev. M. Koç), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul.

Diez, E.-Aslanapa,O. (1955), *Türk Sanatı*, İstanbul.

Diez, E.-Aslanapa,O.-M.M. Koman, (1950), *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul.

Diyarbakirli, N. (1974), *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Diyarbakirli, N. (1984), "The Origin Of The Tradition Or Carpet Weaving Among Turkic Peoples And The Problem Or The Origin Of The Carpet Found in Pazırık in The Altai Region", *Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı*, S. 32, Ekim, s.9-43.

Dovodov, N. (1983), *Carpets and Carpet Product Of Turkmenistan*, Ashgabat.

Ergin, M. (1999), *Orhun Anıtları*. İstanbul.

Esin, E. *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, (Tarihsiz).

Gabain, A.V. (1873), *Das Leben im Uigurischen Konigreich Von Qoco (850-1250)*, Wiesbaden.

Gabriel, A.(1931-1934), *Monuments Turcs d'Anatolie" (Anadolu'daki Türk Anıtları)*, Paris.

- Gryaznov, M. P. (1969), *The Ancient Civilization Of Southern Siberia An Archaological Adventure*, Geneva.
- Gumilöv, L. N. (1999), *Eski Türkler*, İstanbul.
- Jettmar, K. (1967), *Art Of Steppes, The Eurasian Animal Style*, London.
- Jirmunskiy, V. M. (1961), (Çev. İ.Kaynak), “Sırderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler”, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.XXV, s. 99, Temmuz, s. 471-483.
- Köprülü, F. (1976), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara.
- Ligeti, L. (1986), (Çev. Sadrettin Karatay), *Bilinmeyen İç Asya*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 527, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Maimakova, G. (2005), “Türkistan’ın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi”, *Türkologya*, Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi Yayını, No:3, Türkistan, s.62–67.
- Margulan, A. (1987), *Kazhskoye Narodnoc Prikladnoe İskusstvo* (Kazak El Sanatları) (Rusça), Tom. I, Almatı, 1986, Tom: II, Almatı.
- Moshkova, V. G. (1996), *Carpets Of The People Of Central Asia, Of The Late XIX. and XX. Centuries*, George W. O’Bannon.
- Moshkova, V. G. (1996), *Kovrı Naradov Sredney Azii Kontsa 19-Naçala 20 vv* (19. Asır Sonu-XX. yy. Başlarında Ortaasya Halkları Halıcılığı) (Rusça).
- Moshkova, V. G. (1996), *Carpets Of The People Of Central Asia, Of The Late XIX. and XX. Centuries*, George W. O’Bannon.
- Ögel, B. (1971), *Türk Mitolojisi, C.I-II*, Selçuklu Tarihi Medeniyeti Enstitüsü, Ankara.
- Philips, E. D. (1965), *The Royal Hordes, Nomad Peoples Of The Steppes*, London.
- Radlof, W. (1866-67), *Güney Sibiryaya Türk Boylarının Halk Edebiyatı İle İlgili Örnekler* (Proben der Volksliteratur der Türkischen Staemme Süd-Siberiens), St. Petersburg.
- Rice, T.T. (1965), *Ancient Arts of Central Asia*, London.
- Roux Jean-Paul (1999), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi; 171, İnceleme Dizisi: 31, İstanbul.
- Sarre, F.- Falkenberg, Th. (1921), “Ein Frühes Knüpftteppichfragment Aus Chinesisch Turkestan”, *Berliner Museen*, XLII.
- Stein, A. (1907), *Ancient Khotan*, Oxford.
- Stein, A. (1912), *Ruins of Desert Cathay*, London.
- Strzygowski, J. - H. Glück- F.Köprülü, (Çeviren: A.C. Köprülü), (1974), *Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları:152, Ankara.
- Temir, A. (1991), *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552.48.
- Turan, O. (1969), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ankara.
- Tolstov, S. P. (1947), “Goroda Guzov, İstoriiko-Etnografiçeskiye Etudı”, *Sovetskaya Etnografiya*, Akademiya Nauk Soyuz SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça), pp. 55-102.
- Vámbergy, Á. (1865), *Reise in Mittelasien* (Orta Asya’da Seyahat), Leipzig.
- Yetkin, S. K. (1970), *Türk Mimârisi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

КӨНЕТҮРКІ РУНА ЖАЗУЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТАҢБА-БЕЛГІЛЕРІМЕН ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ/ SIMILIARITIES OF TURKIC OLD RUNA WRITINGS WITH KAZAKH MANUSCRIPTS

Тоқболат ЕҢСЕГЕНҰЛЫ*

Түйіндеме

Бұл мақалада көне түркі руна жазуы Қытай, Шумер жазуларының ізін ала жасалғандығы, ал, бұл тайпа пайдаланған сөздер түркі тілінде молынан кездесетіні, шумерлердің дәстүр-салты, нанымы және көктегі жаратушыға табынуы түркілермен етене туыстас екені арнайы зерттелініп, орнықты тұжырым жасалынады. Өйткені, шумерлер Орта Азиядан қоныс аударғанда өзімен бірге түркі жазуын және олардың наным-сенімін, дәстүрін ала кеткенін маман ғалымдар дәлелдеп берді. Екіншіден, түркі руна жазуының туып, қалыптасуына түркі және қазақ халқының ру-тайпаларының таңба-белгілері едәуір ықпал еткені осы еңбекте салыстырмалы түрде көрсетіліп, тиянақты тұжырым жасалынады. Мәселен, М. Қашқари, Ш. Құдайбердіұлы, Ө. Марғұлан жинаған көне түркі және қазақ тайпаларының таңба-белгілері түркі руна жазуына өте ұқсастығы бұлтартпас дәлел келтіріліп, айқындалды.

Көне түркі руна жазуын оқып, сырын ашуға бұрын көне әрпі қалыптасқан, кейін басқа алфавитті игерген шетел ғалымдары белсене араласты. Мысалға, Копенгаген университетінің профессоры, осы көне түркі руна жазуын оқудың тұңғыш кілтін тапқан В.Томсен осындай мақсатта болып, тасқа түсірілген жазуды оқуға зор ынтамен кірісті. Алайда ол Орхон мен Енисей жазбалары түркі мұрасы екенін білгеннен кейін де түркі алфавитінің шығу тегі арамей (парсы–арамей, соғды) жазуының ықпалымен, соған сүйеніп жасалған деген пікір білдірді. Басқа бір топ ғалымдар, атап айтқанда, Н.Аристов, А.Дж. Эмре, И.А. Батмановтар көне түркі жазуына өзге елдердің әріптік жазуының ешқандай қатысы жоқ, бұл алфавит түркі таңбаларының әсерімен, соған ұқсаған көне түркілердің төл жазуы деген тұжырым білдірді. Профессор С.Е.Малов Енисей жазбалары қырғыз халқының мұрасы екенін атап көрсетті. Бірақ нақты дәлел келтірмейді. Осы еңбекте көне түркі руна жазуы түркілердің ру-тайпаларының таңбалары негізінде жасалғанын семиотека тәсілін пайдаланып, салыстырып зерттеп, орнықты тұжырым жасалынды. Бұл термин грек тілінде «белгі», «таңба» деген мағынаны білдіреді. Семиотека–жалпы таңбалар жүйесін саралайтын ғылым саласы. Қысқасы, көне түркі жазуының туып, қалыптасып, дамыған тұстарын үш кезеңге бөліп топтауға болады. Біріншісі, Сақ тайпалары бірігіп, дәуірлеген тұс. Екінші, Ғұн руна жазуы. Үшіншісі, қағандық дәуіріндегі түркі жазуы.

Кілт сөздер: Таңба, ескерткіш, түркі жазуы, қазақ таңбалары, руна жазбалары.

Abstract

This article deals with formation of Turkic alphabet after Chine and Shumer manuscript. The tradition belief and religion of Shumers are the same with Turkic tradition belief and religion the both nations worship to sky. Becouse shumer are from Central Asia and took with themselves Turkic manuscript was founded with the help of Turkic and Kazakh symbols

Foreign scientists who had acquired ancient manuscripts and alphabets actively worked on the research of the Turkic old Runa manuscripts. The professor of the Copenhagen

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан/Қазақстан, etokbolat@mail.ru

university V. Thomson paid great attention to study the written manuscripts on the stones. After being familiar of the fact that the Orhon Yenisey manuscripts were the heritage of the Turkic manuscripts., he came to the conclusion that the origin of the Turkish language was closely connected with Aramei (Persian, Aramei, Sogdy).

The other group of scientists, namely N.Aristov, A.Jh.Amre, I.A.Batmanov claimed that there is not any connection between Turkic manuscript and other languages, this alphabet was affected with the Turkic symbols. However, S.E.Malov stated that Yenisey manuscript was the heritage of Kyrgyz nation. But he could not give any reliable sources.

This work deals with facts which prove that the old Runa manuscript was originated by the Turkic symbols. It was founded with the help of semiotics. Semiotics originated from Greek, meaning Symbols and signs. Semiotics is the science which studies symbols. And we came to the conclusion that old Turkic manuscripts were founded and developed in three ways:

1. Sak period;
2. Gun manuscripts;
3. Turkic manuscripts.

Key words: Mark, Manuscript, Turkic alphabet, Kazakh alphabet, Runa manuscripts

Көне түркі руна жазба ескерткіштері мен руна жазуы XVII ғасырдың ортасында-ақ әлем шығыстанушы ғалымдары мен саяхатшыларының, және Ресей патшалығының шалғайдағы әкімшіліктерінің назарын шұғыл аудартты. Оған әр түрлі себептер қозғау болды. Солардың негізгілерін атасақ, біріншіден, көне түркі руна жазба ескерткіштерінің Орта Азия, Қазақстан, Алтай, Шығыс Түркістан, Турфан аймақтары мен Енисей, Орхон, Онгин, Талас, Іле өзендерінің өңірлерінен және Монғолияның көптеген өлкелерінен, Венгрия жерлерінен табылуы, яғни, дәу тастар мен қағазға жазылған көне түркі шығармаларының әлемнің көптеген елдері төңірегінде көне мәдени мұра есебінде бой көрсетуі, сол жазба ескерткіштердің сан жағынан көптігі жаһанның өркениетті елдерінің қызығушылығын туғызды.

Мәселен, 1799 жылы Венгрияның «Қасиетті Николай» елді мекені төңірегінде руна жазуы бар бірнеше алтынданған ыдыстар табылды. Кейінірек сол қымбат бұйымдардағы жазуды шығыстанушы Ю. Немет оқып, көне түркі руна жазбасы екенін мәлімдеді. Екіншіден, самсаған дәу тастар беттеріне тұтастай сығылыстыра түсірілген жазбаларды оқып, қай халықтың рухани мұрасы екенін білу аса қиындық туғызып, істі анықтау ұзаққа созылуынан әр ел ғалымдарының «өз халқының көне жазба ескерткіші болар» деген үмітін оятып, сол саланы зерттеуге, танып, білуге олардың құлшынысын орасан арттырды. Сонымен, көне түркілердің тасқа түсірілген жазуына «руна» сөзінің енгізілуі шетел ғалымдарының бұл құпия жазба ескерткіштердің жұмбақ сырын ашуға деген ниетін күшейтті. Әрі дүниенің зиялы қауымына шешімін тапқызбаған күрделі іске ертеден дамыған елдер «өз мәдениетіміз шығар» деген үмітпен қызығушылық танытып, қолдау білдірді. Ақырында осылай «Руна жазуы» деген халықаралық ғылыми термин қалыптасты. Себебі, көне түркі жазуы скандинавтықтардың ежелгі руна жазуына сырттай ұқсастықтары бар еді. Мысалға, *a d* әріп таңбасы көне түркі руна жазба таңбасында ; Хазар руна жазба таңбасында – ; Венгер руна жазба таңбасында болып белгіленді. «Руна» сөзі көне скандинавияша чип, чипа – «құпия» деген мағынаны білдіреді. Осы жазуды алғаш көне Герман тайпалары қолданған дегенде пікір бар.

Скандинавия әдебиеті – дат, исланд, норвег, швед тілдеріндегі әдебиет. Руна жазуы, скандинавия эпостары солардың бәріне ортақ мұра болып есептеледі. Соған орай, көне түркілердің тастағы жазба шығармаларын оқып тануға елінде руна жазуы бұрын болған шетел ғалымдары белсене араласты. Соның нәтижесінде көне түркі жазба ескерткіштері жөнінде 1662 жылы алғаш рет хабар берген адам – Амстердам қаласының бургомистрі Н. Витзен болатын. Сондай-ақ, орыс армиясының қолына түсіп 13 жыл айдауда болып, Сібірді түгел аралаған Швед офицері Ф.И. Тебберт-Страленберг 1730 жылы Стокгольм қаласында неміс тілінде басылып шыққан «Еуропа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлімдері» деген еңбегінде Енисей, Алтай жазба ескерткіштері жайлы бірталай нақты мәліметтер жариялайды. Сол сияқты, 1721-1722 жылдары Сібір өлкесін аралаған саяхатшы Д.Е. Миссер-Шмидтің күнделік жазбаларында да қазіргі көне түркі мәдени ескерткіштері жайлы көңіл аударарлықтай деректер жинақталған. 1890 жылы А.Гейкель бастаған Фин археологтары Орхон жазбаларын зерттеді.

Ресей зиялыларына көне түркі руна жазба ескерткіштері Бірінші Петр (1682-1725 жж.) тұсында белгілі болып, оның нұсқауымен назар аударыла бастады. Соның нәтижесінде, 1695 жылы Тобыл қаласының бояры С.Ремезовтің «Сібір қалаларының шөл далалары мен таулы жерлерінің сызбасы» атты еңбегінде Талас өзені бойындағы «Орхон тасы» деген мәлімет жариялаған. Сол дерек Әулиеата (Тараз) уезінің бастығы В.А. Каллаурдың 1898 жылы Талас жазба тастары жайлы хабарлаған мәліметтермен сарындас. Алайда, Бірінші Петр кезінде Ресейден келген қабір тонаушылар Қазақстан мен Сібір жерлерінен қыруар алтын бұйымдарды алып кеткен. Олардың біразы эрмитражда сақтаулы. Қысқасы, «өз бабаларының мұрасы шығар» деп ойлаған шетел ғалымдары көне түркі руна жазба шығармаларын ұқыптылықпен зерттеуінің нәтижесінде олар бұрын-соңды болмаған үлкен ғылыми жаңалық ашты. Солардың бірегейі – Даниядағы Копенгаген университетінің салыстырмалы тіл білімі кафедрасының профессоры Вильгельм Томсен болатын. Бұл ғалым Орхон бойындағы жазба ескерткішті терең зерттеу барысында тасқа жазылған «Түрік», «Тәңірі» деген сөздерді оқып, осы кезге дейін құпиясын ішіне бүккен тастағы жазу түркі мұрасы екенін дәлелдеп, 1893 жылы 25 қарашада ол зор ғылыми жетістігімен әлем жұртшылығын дүр сілкіндірді. Егер В. Томсенді туған халқының көне мәдениетін іздеуге деген асқақ құлшынысы, ұлттық рух, намысы жетелемесе ол мұндай даңқ биігіне көтерілмес еді. Оның үстіне, Күлтегін ескерткішінің екінші жалпақ бетіне тұтастай «Патшаның төл арнауы» деген қытай жазбасы түсірілген. Олай болса, бұл жазба тас қай елдікі екенін қытайлықтар арқылы белгілі ғой.

Осы арада айтарымыз, біздің бірсыпыра түркітанушы ғалымдарымыз «Орхон-Енисей» деген сөзді жөнді-жөнсіз жаттанды түрде қолданады да, сол екі атаудың біріктіріліп неге қосарланып айтылатынын білмейді. Мұның да өзіндік дерегі бар. 1889 жылы фин ғалымдары Енисей жазбаларының атласын жасаса, сол жылы орыс зерттеушісі Н.М. Ядринцев Орхон өзені бойынан тасқа түсірілген Енисей қарпіндегі жазуды тапты. Сол кезден бері қарай көне түркілердің тасқа түсірген рухани мұралары – «Орхон-Енисей жазбалары» деп аталады. Айрықша айтарымыз, мұндай көлемі үлкен, мазмұнға бай, құнды Орхон жазба ескерткіштері бұрын мәдениетке жетпеген, жабайы, варвар санап жүрген көне түркі халқының мұрасы екені ғылыми тұрғыда айқындалғанда бірсыпыра шетел шығыстанушылары ондай тұжырымға күдіктене қарап, көне түркі руна жазуы өзге өркениетті халықтардың жазба мәдениеті үлгісінде жасалған деген болжам қалыптастырып, көне түркі руна алфавитін бірнеше елдердің сондай жазуына ұқсатумен болды.

Мысалы, Копенгаген университетінің профессоры, осы көне түркі жазуының тұңғыш кілтін тапқан В. Томсен көне түркі алфавитінің шығу тегін арамей (парсы-арамей, соғды) әріптік жазуының ықпалымен, соған сүйеніп жасалған деген пікір білдірді. Көптеген түркітанушылар В.Томсен болжамын қолдады. Екінші бір топ ғалымдар, атап айтқанда, Н. Аристов, А. Дж. Эмре, И.А. Батмановтар көне түркі жазуына өзге елдердің әріптік жазуының ешқандай қатысы жоқ, бұл алфавит түркі таңбаларының әсерімен, соған ұқсаған көне түркілердің төл мұрасы деген тұжырым білдірді. Сондай-ақ, академик Ю. Клапрот руна жазуының төркіні грек алфавитімен туыстас деп байлам жасады. Көне түркі руна жазба шығармаларын жинап, аударуға қатысқан профессор С.Е. Малов Енисей жазбалары қырғыз халқының көне мұрасы екенін білдірді. Түркітанушылар И.А. Батманов пен К.Юдахин оның пікіріне толық қосылмады. Бұл туралы С.Е. Малов: «К. Юдахин не возражает против киргизов как авторов памятников этой древней письменности. Он только говорит, что пока нет лингвистических данных для сближения языка этих надписей с современным киргизским языком», – деп түсіндіреді (Малов: 1952, 5).

Негізінде, профессор С.Е. Малов Енисей жазба ескерткіштерін жинап, құрастырған еңбегінде алғы сөз ретінде жазған мақаласында Енисей жазбалары қырғыз халқының мұрасы екенін атап айтқан, бірақ сол сөзіне талдау жасап, жауап қайтармаған. Көне түркі руна жазуы және көне түркі руна жазба шығармалары жөнінде осындай талас пікір әлі жалғасып келеді. Көне түркі руна жазбаларын тілдік тұрғыда зерттеп жүрген профессор А. Аманжолов: «Расын айтқанда, жалпы алғашқы алфавиттің шығу тегі мәселесі, сондай-ақ көне түркі руникалық таңбаларының пайда болуы жөніндегі жұмбақ күні бүгінге дейін толық шешуін таппаған», – деп мәлімдейді (Аманжолов: 1996, 65). Бұл ғалым «әріп пен ен-таңба арасындағы бұлдыр сағым» талай зерттеушілерді адастырғанын айтумен шектеліп, көне түркі руна жазуының пайда болуы жөнінде бірсыпыра деректер келтіреді.

Танымал ғалым А. Бахти шумер, скиф және қазақ халқының көне мәдениеті және шумер сына жазуы мен көне түркі және қазақ таңба, белгілері арасындағы ұқсастықты салыстыра көрсете келіп: «Наука пока не установила ни подлинного возраста тюркского рунического письма, ни его непосредственного источника», – деген тоқтамға келеді (Бахти: 2002, 29). А. Аманжолов пен А. Бахтидің осы саланы зерттеуде түпкі тұжырымдарын білдірмесе де, ілгері ұмтылыс жасағаны ғылымға қозғау салғандықтың нышаны.

Көне түркі руна жазуының туып, қалыптасуын, дәуірін білмей сол руна алфавитімен бірнеше ғасырлар бойы жазылған енапат, құнды шығармаларға талдау жасап, ғылыми тұрғыда баға беру мүмкін емес. Ондай зерттеу жұмысы келте біткен іс болады. Бір ғана дәлел – көне түркі руна жазба шығармаларының айқын танылатын, өзге ел жазба мұраларына ұқсамайтын айрықша ерекшелігі барын тағы еске салу қажет-ақ. Өйткені, әрбір әріп – руна алфавитінің өзіндік құпиясы, өзіндік көтеріп тұрған мағынасы сияқты ауыр жүгі бар. Кез-келген озық жетістік оқшау тұрып өрге баспайды. Сондықтан көне түркі руна жазуының туып, дамуының түп-төркінін табу үшін әуелі шығыстағы іргесі ертеден қалыптасқан елдердің жазба мәдениеті мен көне түркі руна алфавиті арасындағы сабақтастықтың бар не жоғын анықтау қажет-ақ. Оған қоса көне түркі руна жазуы түркі және қазақ халқының таңба, белгілері әсерімен жасалғанын немесе ықпалы болмағанын білу ниетінде оларды бір-бірімен салыстырып зерттеу құнды мәселенің бірі саналады.

Көне замандағы өзге елдердің әріптік жазуы мен көне түркі руна алфавиті және көне түркі таңба, белгілерін бір-бірімен салыстырып сырын ашқанда, бұл саланы

зерттейтін семиотека тәсілін пайдаланған тиімді. Бұл термин көне грек тілінде «белгі», «таңба» деген мағынаны білдіреді. Түйіп айтқанда, семиотека – жалпы таңбалар жүйесін саралайтын ғылым саласы. Таңбаларды тіл білімі тұрғысынан зерттеуде семиотека іштей үш құрамға бөлінеді. Сонда ғана таңба, белгілердің жұмбақ құпиясы жіктеліп, талданып көрсетіледі. Бұл зерттеуге семиотеканың екінші құрамы сәйкес келеді. Онда таңбалар жүйесін, содан айқындалған сөйлем, сөздің логикалық мәнін, мағынасын танытып, байқалған таңбалар өрнегіне түсініктеме береді. Осы ережеге сүйене отырып, ең бірінші, әлем мәдениетінің алғашқы ошағы атанған Шумер сына жазба белгілері мен көне түркі руна жазуы арасындағы байланыс, сабақтастықты салыстырып зерттеу көзделді. Алдын-ала білдіріміз, Шумер сына жазуында бір белгі-таңба (логография) бір сөзді білдіреді.

Мысалға, Шумер сына жазуындағы мына “X” деген белгі–«отан», «жер» деген атауды танытады (Бахти: 2002, 29). Көне түркі руна жазуындағы сол белгіге ұқсас “X” алфавиті латынша «d» қазақша «д» деген дыбыстық мағынаны білдіреді («кириллица әрпі» деп айтпай-ақ қоялық). Шумер сына жазуындағы мына “>” деген белгі “он” деген сандық атауды білдірсе, көне түркі руна жазуында соған ұқсас “>” деген әріп латынша “O, U”, қазақша “O, U” дыбыстық мағына береді. Шумерлердегі мына белгі “☺” “түнгі аспан» деген ұғымды танытады. Түркі жазуындағы “☺ ☺ ☺” алфавиті латынша “pt”, қазақша “нт” деген дыбыстық мағынаны білдіреді. Шумер сына жазуында мына “I” деген белгі “аш”-“бір” деген сөзді білдірсе (көне түркі тілінде де сол мағынаны танытады), түркі руна жазуында “I” деген әріп латынша “S”, қазақша “C” дыбыстық мағынаны білдіреді. Шумер жазуындағы “>” деген белгі “күн” деген атауды танытса, көне түркі руна жазуындағы “>” деген әріп латынша “M” қазақша “M” деген дыбыстық мағынаны білдіреді. Шумер сына жазуы мен көне түркі руна алфавиті арасында осындай ұқсастықтар тізе берсе баршылық.

Сондай-ақ, шумерлер мен көне түркі тілдерінде де біршама ұқсастық бар. Мысалға, шумер тіліндегі “ада” қазақша “ата”, көне түркі тілінде “дада, ада” деп айтылады. Шумер тілінде “ама”-қазақша “ана”, көне түркі тілінде сол сөз “ама, аба” деп айтылады. Шумер тіліндегі “думу”-қазақша “ұрпақ”, түркі тілінде «тума» деп айтылады. Шумерлер адамды «Ши» деп атаса түркі тілінде сол сөз «Ши, Чи» деп айтылады. Шумерлер шопанды «Шуба, Сипа» десе, түркі тілінде шопан сөзі «Чупан» деп аталады. Шумер тіліндегі «Емек» қазақша «тіл» деп аталса, түркі тілінде «емек, емук» деп айтылады. Шумердегі «Уш»–үш сан атауы түркі тілінде де “уш” деп аталады. Шумер тіліндегі “кен” –қазақша “кең” сөзі көне түркі тілінде де “кен” деп аталады. “От” сөзі шумерше “уд” деп аталса, түркі тілінде де солай «уд» деп айтылады. Бұл келтірген дәлелдерімізге шумер және көне түркі тілін салыстырып зерттеген ғалымдардың бірі А. Бахтидің: «Мы рассмотрели 46 слов, из них 33 слова полностью схожи, т. е. более 72%, 13 слов схожи по корню т. е 28 % », – деп жазғаны негіз (Бахти: 2002, 21).

Көне түркі руна жазуы мен Шумер сына жазуы және олардың тілдерінің арасындағы ұқсастықтар көне түркі мәдениеті дүние жүзінде алғашқылардың қатарында қалыптасқанын тағы нақтылай түседі. Сонымен, көне түркілер бағзы заманнан мекендеген Орта Азия, соның ішінде Амудария мен Сырдарияның Арал теңізіне құяр төменгі ағысының аралығындағы Хорезм өңірі – әлемдік мәдениеттің алғашқы бастау алған орталығының бірі болып табылады. Орта Азиядан Месопотамиядағы екі өзен аралығында қоныс аударған шумерлер өздерімен бірге көшпелілер мәдениетінің озық үлгілерін ала келгені, шумерлерге қатысты кез-келген мәселелер төңірегінде салыстырып қарағанда шындыққа сай келіп тұрғандығы

танылады. Мысалға, көне түркілердің кәсібі – мал шаруашылығы болса шумерлерде де тап солай. Атап айтқанда, көне түркілерде қой түлігіне қатысты 100 сөз болса, шумерлерде де қой тұқымына қатысты екі жүзге жуық сөз бар екен.

Көне түркілер күнге, отқа, жерге, суға табынса, шумерлер де солай жасап, күн құдайын “Тамуз” деген, қазақта ең ыстық ай “тамыз” деп аталады. Шумерлер Жер, Су құдайын “Энлил”, перзентті қорғайтын құдайын “Иштар” деп атаған. Бұрын шыққан кітапта біз арнайы зерттеп тұжырымдағандай, көне түркілер көктегі жалғыз жаратушы Тәңірге табынса, шумерлер де сол нанымды иеленген. Осы мәселе жайлы А. Бахтидің: «Шумеры поэтому верховным богом считали древнешумерского бога неба Ану-дингир, что значит бог неба. Интересно, что шумеры свое небесное божество Ану назвали также Дингир. Шумерские звонкие согласные соответствуют тюркским глухим. Например: шумерские “Д” и тюркские “Т”, “Дингир-тенгир”, – деп дәлелдегені біздің пікірімізді нақтылай түседі (Бахти: 2002, 22, 92).

Қысқасы, шумер сына жазуы мен көне түркі руна алфавиті арасындағы ұқсастықтар және де бұл екі ел тұрмысындағы ежелден қалыптасқан сабақтастықтар көне түркі жазба мәдениетінің түп-төркіні тіпті тереңде жатқандығын айғақтап тұр. Тіл білімі саласының мамандары бұл мәселені арнайы тереңдете зерттесе ғылымға тың серпіліс туғызатыны байқалады. Көне түркі және қазақ халқының таңба, белгілерінің осы көне түркі руна жазуының жасалуына қатысы бүгінгі кезге дейін ауызға алына қоймаған күрделі де құнды салалардың бірі. Өзгесін айтпағанда, тек ғана аталар жасаған бір таңбаның өзі бір ру, тайпаның бүкіл тұрмыс-тірлігін, кәсібін, наным, сенімін ашып беріп, мәдениет деңгейін танытады. Егер қазақ таңба-белгілерін ретімен түгел жинап сыр-сипатын ашса, ең бірінші, қазақ тарихын шынайы түрде толымды етіп жасауға жол басталар еді. Бұл әуелі тарих пен тіл мамандарын ірі жетістікке апаратын өте асыл қазына. Әрине, бұл қасиетті мұраның кілтін тауып, құпиясын ашуға қара басының, қарнының қамын ойлап, айламен жұлқып-тартып қорғап, өз мүддесін орындаған соң тояттап қалатын пенделердің бейшара қарекеті емес, бұған халқының қамын, арын ойлаған, бойында ұлттық намыс оты лаулаған адамдардың құлшынысы керек. Зерттеп отырған тақырыптағы кейбір соған қатысты мәселелердің мәнін түсінікті етіп жеткізуге себепші болатын бабалар қалыптастырған таңба-белгі жөнінде қысқаша сөз қозғау қажеттілігі байқалады.

Таңба – бағзы заманнан әлемнің бірсыпыра елдерінде пайда болып, ру-тайпалардың ерекше белгі, айғағы, кейде мөрі ретінде қолданылды. Әсіресе, көне түркі және монғол халықтарында белгі, таңба ежелден кең түрде өмірге еніп, сол ру-тайпалардың елтаңбасы, хан жарлығын білдіретін құжат, жазу есебінде қолданылды. Көне түркі және қазақ белгі-таңбалары – көне түркі руна жазу алфавитін жасауға себепші болды ма? Бұл күрделі сұраққа нақты дәлелдермен және орнықты тұжырымдармен түйіндеп жауап бермекпіз. Бұл орайда әуелі М. Қашқари кітабындағы көне түркі таңбаларын алып, оны көне түркі руна жазуы алфавитімен өзара салыстырып зерттеу қолға алынды.

Мысалға, оғыз ұлысына қарайтын қайық руының таңбасы «» деп белгіленіпті. Бұл таңба қосағындағы “” деген белгі көне түркі руна жазуындағы – “” әрпінің нақ өзі. Осы “” алфавит латынша “S”, қазақша “C” деген дыбыстық мағынаны білдіреді. Сол таңба қосағындағы “” деген белгі руна жазуындағы “” әрпінің көшірмесі. Осы әріп латынша “L”, қазақша “Л” деген дыбыстық мағынаны танытады. Әсіресе, мұндағы “” таңбасы Енисей жазуындағы “” (Л) әрпінің өзі деуге болады, яғни, екі руна алфавитін қосып бір ру атауын білдіреді (Қашқари: 1985,

85.). Осыны руна әрпінен құралған таңба-белгі деуге мүмкіндік бар. Оғыздардың Салғұр руының таңбасы “i ↑” деп белгіленіпті. Осы таңбаның сол жағындағы бөлігі көне түркі руна жазуындағы “j” –қазақша “С” деген әріпті танытады. Сондай-ақ, Ігдір руының таңбасы “S” деген Енисей жазуындағы– “S”, латынша “R”, қазақша “P” дыбыстық мағына білдіретін әріпке етене ұқсайды.

Бұған қарап оғыздар руларының таңбасының бірталайы көне түркі руна жазуынан алынған деген ой туары анық. Оған негіз де бар. Оғыздар ұлысы шамамен біздің дәуіріміздегі сегізінші-тоғызыншы ғасырларда құрылып, оған 24 ру қарады. Басқасын ескермегеннің өзінде, одан бір ғасырдан астам уақыт бұрын көне түркі руна жазуымен Орхон, Онгин өзендері бойында дәу тастарға қашап түсірілген тарихи дастандар дүниеге келді. Бұл көне түркі руна жазуының қолданысқа ежелгі дәуірден еркін енгендігін байқатады.

Осы дерек, пікірлерге сүйеніп түркі таңба-белгілерінің бәрі руна жазуынан кейін туған екен деген тұжырым жасауға болмайды. Бұл уақыт әкелген ерекшелік, жаңалыққа және халықтың өз жазуының маңыздылығына ықылас білдіргеніне байланысты өрбіген өзгерістер. Осындайда күні бұрын айтарымыз, көне түркі таңба-белгілеріне араб жазуының ықпалы мүлде болған емес. Оған бірнеше себептер бар, біріншіден, ислам дінін көне түркілер бірнеше ғасырлар бойы толықтай қабылдай қоймады, бұрынғыша Тәңірге табыну нанымын сақтады. Екіншіден, көне түркілер таңба-белгілерді тау шатқалына, үлкен тастарға ойып жазуды бағзы заманнан дәстүрге айналдырған.

Айтулы ақын, ойшыл Ш. Құдайбердіұлы жинаған таңба-белгілерде “Дулат таңбасы–“O”, Албан таңбасы–“O”, Суандікі – “Q”, Ботбайдікі – “O”, Сайымдікі– “O”, Қоңырат таңбасы–“П”, Арғын–“O O”, Қаңлы таңбасы–“Г”, Қыпшақтікі–“П”, Керейдікі– “+”, Наймандікі– “V” –деп көрсетіп жазған (Құдайбердіұлы: 1991, 11). Бұл таңбаларды ретіне қарай топтап, өзіндік ұсынар ұғымына және көне түркі руна жазба алфавитіне ұқсастығына орай өз тұжырымымызды білдіруге болады. Біріншіден, осында келтірілген Дулат, Албан, Суан, Ботбай, Сайым, Арғын таңбалары көне түркілердің Тәңірге табыну нанымындағы жалғыз жаратушы мекендеген көкке, аспанға тағзым ету, соны құдірет тұтудан туындаған. Көкке табынған шумерлер, түркілер дөңгелек “O” шеңберді – көк аспанды танытатын белгі етіп алған. Әрі сол дөңгелек шеңберді өздеріне жазу әрпі есебінде енгізген.

Мысалға, Дулат руының таңбасы “O” деп белгіленген, осы таңба Енисей жазуындағы “OO” – латынша “У”, қазақша “йе” дыбыстық мағына беретін әріптің нақ өзі. Жоғарыда аты тізіп айтылған рулар таңбасы да негізінен осындай дөңгелек шеңбер, бірақ сол дөңгелек шеңберге қосымша бір немесе екі сызық енгізілген. Бұл қосымша сызық енгізілген таңба сол рулардың түбі өзара туыстас, ағайындас екенін танытады. Мәселен, негізінен дөңгелек шеңберді сақтап, соған сызық енгізіп, өзіндік таңба еткен Дулат, Албан, Суан, Ботбай, Сайым рулары Ұлы жүз құрамына енеді.

Орта жүзде Қоңырат таңбасы – “П” қазақ халқының дәстүрінде “қасиетті, киелі босаға” деген ұғымды білдіреді. Бұл наным түркілердің Тәңірге табыну қағидасында сақталып, бізге жеткен. Сол “П” деген белгі Енисей жазуында латынша “в”, қазақша “б” дыбыстық ұғымды танытады. Ш. Құдайбердіұлы жинаған таңба-белгілерде қаңлы таңбасы “Г” деп белгіленген. Бұл ілгеріде айтқанымыздай, көне түркі руна жазуындағы “Г” қазақша “С” дыбыстық ұғымды білдіреді. Найман руының таңбасы “V” деген белгі көне түркі руна жазуындағы “V” (Л) әрпінен айнымайды. Керей руының таңбасы

“+” деп, немесе Зайсан, Өр Алтайды қоныстанған ашамайлы керейлер таңбасы “X” деп белгіленген. Бұл таңбалар көне түркі руна жазуындағы “X” деген – латынша “d”, қазақша “д” дыбыстық мағына танытатын әріптің өзі.

Академик Ө. Марғұлан жинаған көне түркі және қазақ халқының белгі-таңбалары саны жағынан алдыңғы тұлғалар жинаған белгі-таңбалардан біршама көбірек. Мұнда сонда айтылған таңба-белгілердің бірсыпырасы қайтадан кездеседі. Соған орай Ө. Марғұлан жинаған, тау шатқалынан өзі қағазға түсірген белгі-таңбалардың ішінен әлі сөз етпегендерін ғана алып, көне түркі руна жазба алфавитімен салыстырып, өзара ұқсастықтарын көрсетейік.

Ө. Марғұлан еңбегінде келтірілген Баят ұлысының таңбасы “” деп белгіленген (Марғұлан: 132-б.). Осы таңбалардың бірінші тұрғаны қазақ еліндегі Албан руының таңбасынан айнымайды () , ойландыратын көрініс. Баят таңбасындағы екінші тұрған мына белгі көне түркі руна жазуындағы – - латынша “b”, қазақша “б” деген дыбыстық ұғымды білдіретін әріпке біршама ұқсас. Ал Баяттың үшінші таңбасы «» көне түркі руна жазуындағы – «» латынша “t”, қазақша “т” деген дыбыстық мағынаны білдіретін әріптен ешқандай айырмасы байқалмайды.

Бетпақдаладағы Салор Қазан таңбасы – көне түркі руна жазуындағы – - латынша “ic”, қазақша “ич” деген дыбыстық мағынаны танытатын әріптің көшірмесі десе келеді. Ө. Марғұланның айтуынша Ноин-Ұла (ғұндар) таңбасы – көне түркі руна жазуындағы – латынша “s”, қазақша “ш” деген дыбыстық мағына беретін әріпке едәуір ұқсайды. Сондай-ақ Кіші жүздегі шекті (Әлім) таңбасы көне түркі руна жазуындағы латынша “n және z”, қазақша “н және з” деген дыбыстық ұғымдарды білдіретін әріпке айрықша ұқсайды. Тізе берсе мұндай бір-бірінен айнымайтын, ұқсайтын таңбалар мен көне түркі руна алфавиті жетерлік. Қытайдағы қазақ тарихшысы Н. Мыңжан қазақ таңбалары жайлы сөз қозғау барысында: “Төртқара таңбасы - ”; Шекті таңбасы – , Әлім таңбасы – , -деп жазады (Мыңжан: 54). Осындағы шекті таңбасындағы алдыңғы белгі Енисей жазуындағы – , латынша “R”, қазақша “P” деген дыбыстық мағынаны танытатын алфавитке ұқсайды. Әлім таңбасы руна жазуындағы – , латынша, «PC», қазақша деген дыбыстық ұғымды білдіретін әріпке сәйкес келеді.

Таңба жайлы сөз қозғаған бірсыпыра мамандардың ұйғарымынша «Түрік-Орхон жазба алфавитінің 38 белгісінің 29 белгісі түркі руларының таңбасына ұқсас, бірақ бұлар әр қырынан көрсетіледі», – деп пікір білдіріпті (Қазақ Совет энциклопедиясы, 1977, 548). Бұл, біріншіден, нақты дерек жинамай, бабалар жасаған таңба-белгілерге жете үңілмей, жобалап айта салған сөз. Мәселен, осы жазып отырған жұмысқа қайта зер салайықшы. Мұнда тек ұқсас ғана емес, бір-бірінен айырмасы ешқандай байқалмайтын, көне түркі руна алфавитіне айналған көптеген таңбаларды келтіріп салыстырып көрсеттік. Бұл мәселені арнайы зерттемей, қолға алып отырған тақырыптың қажетті тұстарына орай сөз арасында айтып отырғандықтан көне түркі руна алфавитінің дәл өзіндей бірталай таңбаларды тізбектеп келтіре беруді қажет деп таппадық. Сонда да тағы, көз жеткізу ниетінде солардың бір, екеуін атап көрсетейік.

Мысалға Кіші жүздегі Таз руының таңбасы – көне түркі руна жазуындағы – латынша “O, u”, қазақша “O, У” деген дыбыстық мағынаны білдіреді.

Алаша руының таңбасы – “ҮҮ” руна жазуындағы “У”“(Л)” және “Ұ”“(Ш)” деген дыбыстық мағынаны танытады.

Адай руының таңбасы – “Э” көне түркі руна жазуындағы “С” латынша “g”, қазақша “F” деген дыбыстық мағынаны көрсетеді. Осы таңбалар көне түркі руна алфавитіне өзгеріссіз еніп тұр. Айрықша білдіреріміз, осылай салыстыра зерттеу барысында байқалғаны – қазақ халқының ру таңбаларының бірталайы сол қалпында руна алфавиті болып қалыптасыпты. Оған мына тек Кіші жүз тайпасынан ғана алған Таз, Алаша, Адай руларының таңбасы айғақ. Екіншіден, Қазақ Совет энциклопедиясында қазақ халқының ру, тайпаларының атын атап және таңбасын келтіріп, арнайы кесте жасап жариялаған. Осы кестеде әр ру таңбасына сол белгінің сыртқы түріне қарап атау берген. Мысалға Жалайыр руының таңбасы мынау “Л”, осы таңбаға «Тарақ» деп атау беріпті. Дулат таңбасы – “О”, мұны “Дөңгелек таңба”деп атаған, сол сияқты, Найман таңбасы – “У” “Бақан”, Қыпшақ таңбасы – “П” – “Қос әліп”, Алаша таңбасы – “УҮ” – “Бақан” деп атапты (Қазақ Совет энциклопедиясы, 1977, 549). Бұл қазақ халқының ру, тайпалары таңбаларының өзіндік ерекшелігіне, маңызына мән бермегендік, тіпті білімсіздіктен сайқымазаққа айналдырғанға ұқсайды.

Осы таңбалар түркі–қазақ халқының дүниетанымының кеңдігін, тереңдігін танытады. Мәселен, Жалайыр руының таңбасы – Тәңірге табыну наным қағидасы бойынша үш қатпарлы дүние – Көк, Жер, екеуінің ортасын жалғаған Кісіұлы. Үштіктің де өздерінше жолы бар. Бірақ еркі Тәңірге барып қосылған. Дулат таңбасы – Тәңір мекендеген көк аспанның символы. Найман және Алаша таңбалары нұрлы көкті, Қыпшақ таңбасы Тәңірге тартар, мақсатқа жетелер жолды білдіреді. Бұрын айтқанымыздай, көне түркілердің тарихы, мәдениеті, наным, сенімі, жазуы, кәсібі, бәрі-бәрі осы таңба белгілерде шоғырланып жатыр, тек таңба-белгілерді білімділікпен сөйлете білу керек.

Үшіншіден, таңба-белгілердің сол күйінде бәрі бірдей көне түркі руна алфавиті болып қалыптасуын талап ету көңілге қонбайды. Таңба-белгілер өмір қажеттілігіне, мәдениеттің ілгері дамуына, көрші елдермен қарым-қатынасқа, тағы басқа әсер ететін себептерге байланысты біршама толықтыруға, өзгеріске ұшырауы сөзсіз. Мысалға, әлем мәдениетінің алғашқы бастауы атанған Шумер жазуы бірінші кезде өмірдегі зат, болмыстың тура суреті – пиктография арқылы немесе жобалау, таңбалау арқылы жасалыныпты. Осы саланы зерттеген ғалым А.Бахтидің еңбегінде көрсетілгендей, шумерлердің б.з. бұрынғы 3300 жылғы жазуында өздері табынған көк пен жаратушыны – “*” -жұлдызша суретпен, жерді “” – жолақ сызықтар тартылған көлденең салынған сопақ шеңбермен, тауды “” үш шың өркешімен, дәнді – “” қылқанды егіс басын салумен, өгізді, адамды солардың бас суреті арқылы, балық, құсты – солардың суретін тұтастай салумен, суды қосарланған екі толқын сызықпен көрсеткен (Бахти А, 2002, 25-б.). Шумерлер жазуында бір белгі тура мағынасында бір сөзді білдіреді. Шумерлердің осы алғашқы жазу белгілері кейін біртіндеп өзгеріске түсті.

Төртіншіден, біздің пайымдауымызша, көне түркі және қазақ халқының ру, тайпа таңба-белгілері айғақтап жария ету және өшірілместей етіп сақталуы үшін көрнекті жердегі жақпар тастарға қашап ойып түсірілген, әсіресе, қазақ халқында бірнеше тайпалар бірлесіп, бір ыңғайлы мекенді таңдап, сондағы жақпар тастарға өз таңбаларын ойып салып қалдырған. Еліміздегі кейбір тау қойнауларының «Тамғалы тас» атануы соған байланысты. Қысқасы, көне түркі руна алфавиті де сондай, «руна жазуы» деп аталынады. Тайпа, ру таңбалары мен көне түркі руна жазуының алғаш тас

бетіне түсуінде де назар аударарлық бірыңғай ыңғайластық бар. Бесіншіден, тайпа, ру таңбалары көне түркі руна алфавитіне айналғанда бұрынғы бір ұғымды, яғни, ру атауын білдіретін міндетін сақтап қалатынын есте ұстап, руна әрпі орнына жүргізуге кедергі ретінде санау – үстірт айтылған, ойсыз пікір ретінде танылады. Кез-келген таңба көне түркі руна алфавиті міндетін атқарғанда жазу әрпіне қойылатын талап – бір дыбыстық мағынаны білдіретінін есте ұстау керек. Еуропа ғалымдарының кейбірі көне түркі руна жазуы дамыған елдердің алфавитінің ықпалында жасалған деген болжамы жете зерттемей айтылған даңғазалық сөз ретінде есте ұстау орынды. Осы ғылыми тұжырымдарды түйіндеп білдірсек, **көне түркі руна жазуының бірталайы көне түркі және қазақ халқының таңба, белгілерінің негізінде жасалынды.**

Заман ағымына орай, кейін пайда болған түркі ру, тайпаларының бірнешеуі көне түркі руна алфавитінің кейбірін өздеріне ру таңбасы ретінде пайдаланды. Бұл көне түркі руна алфавиті ежелден жасалынып, қалыптасып, халық арасына кең тарағанын байқатады. Құнды мәселенің бірі – көне түркі руна жазуының туып қалыптасқан дәуірі жөнінде де осы кезге дейін ғылыми тұрғыда орынды тұжырым жасалынбады. Бұл іс жайлы қазір ой білдіріп, зерттеу жасап жүргендер онша байқалмайды. Себебі, XIX ғасырдың аяғында біраз аймақтардағы самсаған тастарға арнайы түсірілген көлемді руна жазулары көне түркі мұрасы екенін білгеннен кейін Еуропа шығыстанушылары бұл жазбаларды әрі қарай зерттеуге онша ықылас білдірмеді. Өйткені, олар осы жазба ескерткіштер өз халқының жәдігері емес екеніне көзі жетті. Бірақ, көне түркі руна жазба ескерткіштерін оқу кілті табылған тұста Еуропа шығыстанушылары Э. Добльхофер, В.А. Истрин және басқалар: руна жазуы – өте ескі жазу түрлері. Бұл жазуды ең алғаш көне Герман тайпалары қолданған, сосын скандинавтықтар да пайдаланған, әрі қарай славяндықтарға тараған деген жорамал жасады. Олардың ұйғарымынша руна жазуының туып, қалыптасуы Батыс Еуропа жақтан басталған болып шығады. Бірақ, осы руна жазуының пайда болған дәуір, кезеңі жөнінде олар тұжырымды ештеңе айтпады.

Еуропа шығыстанушыларының өзгелері бұл мәселе жөнінде үндемей қалғаны – алғашқы жазба мәдениеті шығыста пайда болғанын олар жақсы біледі. Соған сәйкес, біріншіден, Шумер мен қытайлықтардың пиктографиялық, яғни сурет жазуы және идеографиялық ұғымды білдіретін әрпі көне түркі руна жазуымен тамырлас. Өйткені, көне түркілер ежелден мекендеген Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі жазудың алғашқы түрлері пиктография және идеографиялық жазу екеніне көне түркі руна жазуы мен таңба, белгілерді салыстырып талдағанда айқын көз жеткізгендей болдық. Екіншіден, Шығыстағы шумер, қытай, жапондар көне түркілер сияқты бағзы заманда көкке табынды. Бұл пікірімізді Ч. Өмүралыуулуның: «Оңтүстіктегі зор қоңсымыз қытайлар Көк Тәңірге табынған. Қытайлар Көкті Тхян дейді. Жапондар Тэн дейді. Қытай тілінде “Р” дыбысы жұмсарып, жоғталып айтылады. Қалай айтқанда да «Тәңір» деген сөзбен кіндіктес», –деп жазғаны нақтылай түседі (Өміралыуулу: 1994, 30-б.). Біз көне түркілердің бас таңбасы жайлы мәлімдедік, көрсеттік, шумерлердің бас белгісі – “Дингир” Көне қытайлардың бас белгісі – “гүлденген бұтақ”. Бұл “түп бабадан (бас құдайдан) тараған ұрпақпыз” деген мағына береді.

Үшіншіден, Шығыстағы шумер, қытай және көне түркі жазбаларының туып, қалыптасу дәуірі де уақыт жағынан онша алшақ емес. Әуелі шумер жазуының дүниеге келу кезеңін қысқа ғана мәлімдесек, осы ел мәдениетін арнайы зерттеген А. Бахти: уақыттың сол кездегі практикалық талабына орай шумерлердің сына жазуы б.з.б. 2000 жылдар шамасында пайда болғанын мәлімдейді (Бахти: 2002, 45). Бірақ, ол бұл жазу пиктографиялық немесе идеографиялық жазудың қайсысына жататынын ашып

айтпайды. Ал қытай жазба мәдениетінің дәуірі жөнінде Ф. С. Быков: «Көне қытай наным мен мәдениеті туралы Инь (б.з.д XVI-XI ғғ.) және батыстағы Чжоу (б.з.д. XI-VIII ғ.ғ.) дәуіріндегі материалдарға сүйеніп айқын айтуға болады. Бұл орайда иньдердің тасбақа қалқанына, малдың сүйегіне түсірген ойлан тап жазбалары және металлға түсірген Чжоу жазбалары айрықша маңызды», –деп тұжырымдайды (Быков: 1966, 31).

Бұл ғалым да қытайдың сол аталған кезеңдердегі қолданған жазуы – сурет жазу ма әлде бір ұғымды білдіретін таңба жазу ма, қайсысы екенін жобалап та білдірмейді. Түйіндей білдірсек, шумерлер жазуы көне түркілер мекендеген Хорезм жазба мәдениетімен (б.з.б. VIII ғ.) қатарласа шыққан. Ал қытай жазуы шумерлер жазуының ізін ала көріне бастады. Қытайда бірінші шумерлерде қалыптасқан иероглиф жазуы әлі сақталып келеді, көшірмесі емес, өздерінше жасалған. Көне түркі жазуының әлемде алғашқылардың қатарында қалыптасқандығына тағы да дәлел келтіріп нақтылай түссек, танымал ғалым Ө. Бекділдаұлының: «Дала пайғамбары Зороатуштра шамамен б.з.д. үш мыңжылдықтың басында өмір сүрген. Ол сақ тайпалары біріккен кезеңде даналығымен танылып, дала мәдениетін жаңа сатыға көтерді. Ойшылдардың жасампаздық жұмыстарының нәтижесінде жазу өнері дүниеге келді. Мұндай өркениетті халық далалықтардан шыққан кенгір тайпасы еді», –деп жазғаны дәлел (Бекділдаұлы: 1998).

Бағзы заманғы бабаларымыздың сондай өркениетке бастаған озық істері дүниедегі көптеген елдерге тарап, тұрмыс тірлігіне еніп, рухани мұрасына айналғанын Ө. Марғұланның: «Ғұндар туралы әдемі хикаялар, әсіресе, Скандинавия жырларында, германның ескі эпостарында (Нибулин) кездеседі. Ғұндардың жарқын бейнесі Скандинавияның “Ұлы Эдда”, “Кіші Эдда” сияқты дүниежүзілік әдебиетінің сюжеті болып табылған”, –деп жазғаны пікірімізді бұрынғыдан да нақтылай түседі (Марғұлан: 1984, 178). Бұл келтірген деректер мен тұжырымдар көне түркі мәдениеті Скандинавия мен Германия жеріне де тарап, руна жазуы олардың өміршең шығармаларының туындауына ықпал жасаған болар деген болжам туындайды. Сонымен, көне түркі руна жазуы – бабаларымыздың көшпелілер мәдениетін, өркениетін жаңа сатыға көтеруінің әсерімен, олардың өмірге бекем енгізіп, пайдаланылған ру, тайпа таңба белгілерінің негізінде тым ерте дәуірде қалыптасып, толысып, өріс тапқан төл жазуы.

Көне түркі руна жазуының туып, қалыптасып, өркендеген тұстарын ұзақ зерттеуден кейін шамамен үш кезеңге бөліп топтауға мүмкіндік туындады. Біріншісі, сақ тайпалары бірігіп дәуірлеген, Тәңірге табыну діні қалыптасқан (б.з.б. VIII-VII ғ.ғ.) замандағы түркі руна жазуы. Екіншісі, шамамен б.з.б. VI-III ғасырлардағы Ғұн руна жазуы. Үшіншісі, қағандық дәуірдегі түркі жазуы (б.з. VI-VIII ғ.ғ.). Көне түркі руна алфавиті құрамында 38 әріп бар. Осының ішінде төрт арнайы таңба кейбір дауыссыздардың тіркесін беру үшін қолданылады. Атап көрсетсек, “” таңбасы – “нд” дыбысын; “” – “нч”; “” – “лд”; “” – “рг” дыбысын білдіреді. А. Аманжолов 35 әріпті бөліп көрсетеді. Бұл С.Е. Маловтың осы жайлы жасаған кестесіне сай келеді (Аманжолов: 40). Осы мәселеде әріп саны жөнінде зерттеушілердің айтқан ұйғарымдары шамалас. Демек, көне түркі руна жазуы шумер, қытай жазуларына қарағанда жинақы, нақтылықпен қалыптасып, өмір тәжірибесінен өтіп, маңызы артып, тозбайтын мұраға айналған. Біздің бабаларымыз көне түркі руна жазуының әрбір алфавитін терең ойлылықпен жасаған тәрізді. Көне түркі руна жазуы, философиясы, таңба, белгі, суреттері арасындағы ортақ үйлесімділіктің жұмбақ құпиясын айқындап беріп, бұл мәселелерді әрі қарай тиянақты зерттеуде нақты бағыт сілтеуді қажет ететін зәру мәселелер әлі көп. Мысалға, көне түркі руна жазбаларын зерттеудің өзіндік елеулі ерекшеліктерін білмегендіктен әр елдің саяхатшы, археологтары түркілердің руна

жазба шығармалары мен таңба, белгілері төңірегінде ойына келгенді жасауды жалғастырып, бабалар сан ғасырлар бойы жақпар тастарға ойып түсірген жазба мұраларды бұлдіріп, қиратып, опат қылуы мүмкін.

Бұған көңілі ояу адамға аян нақты деректерді келтірейік. Дәу тасқа қашап түсірілген түркі жазба мәдени ескерткіштеріне археологиялық жұмыс жүргізу, түркілердің Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған, Күлі-чор сияқты атақты батыр, қолбасшы, даналарына арналған мәдени ескерткіштердің астын қазу, олардың қабірлерін іздеп өзге жазба ескерткіштерді бұлдіру сияқты әрекеттер Еуропа шығыстанушылары тарапынан екі жарым ғасырдан бері жалғасып келеді. Бабалардан қалған аса құнды мәдени ескерткіштердің бірталайы жойылып, орнында үйілген топырақ қалды. Бірсыпыра мәдени мұралар тонауға түсті. Бір ғана Орхон жазбасы жөнінде түркітанушы ғалым Қ. Сартқожаұлы: «В.В. Радлов Ресейдің Алтай жерінен сегіз нысанды қазды. Оны «қабір» деп таныды. 1911 жылы А.В. Адрионов Шығыс Қазақстанның Қарақабә деген жерінен үш шарбақ тас қазып, оны да «қабір» деді. Кошо-Цайдам кешенін қазған О. Гейкель 1891 жылы қысқаша есебін жариялады. Ал В.В. Радлов Кошо-Цайдамдағы бір шарбақтас тұрған орын мен Күлтегін, Білге қаған кешендері орналасқан үйіндіні қазып, қабір орнын іздейді. Алайда, қабір табылмайды», – деп қынжыла баяндайды (Сартқожаұлы: 2003).

Одан кейін де көне түркі мәдени ескерткіштеріне археологиялық жұмыстар жүргізу жалғаса берді. Әсіресе, есімі әлемге әйгілі қолбасшы, даналардың жазба ескерткіштерін, сол маңдағы әр түрлі мәдени жәдігерлерді, тас шарбақтарды қазу, құлату, сындыру орын алды. Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған және басқа тұлғалардың қабірін табу үшін оларға арналған мәдени жазба ескерткіштерді қазу халықаралық дәрежеде жүргізілді. Мысалға 1957-1958 жылы Моңғол-Чех біріккен экспедициясы осы ескерткіштердің астын қазумен арнайы айналысты. Атап айтсақ, олар 1957 жылы Күлтегін ескерткішінің астына қазба жұмыстарын жүргізді. Бірақ, қабір табылмады. Одан кейін, 2001 жылы Түркия экспедициясы Білге қаған ескерткішінің астын қазады. Бұлар да адам қабірін кездестірмеген. В.В. Радлов 1892-1899 жылдар аралығында Орхон экспедициясын басқарып барғанда қазба жұмыстарын қалай жүргізгенін ешкім білмейді, айтылған да емес.

Мұндай аса құнды жазба ескерткіштерді қазып, солардың астынан Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған мүрдесін іздеп, қымбат рухани мұраларды бұлдірудің себебі неде? Ондай әрекетке бару, біріншіден, көне түркілердің ежелден қалыптасқан мәдениетін, дәстүр-салтын, нанымын, дінін, тарихын, жазуын білмегендіктің салдарынан туындаған. Түркілердің көктегі жалғыз жаратушы Тәңірге табыну нанымы, діні қағидасында өлген адам мүрдесін өртеп жібереді, күлін желге ұшырады. Екіншіден, Тәңірлік дін қағидасы бойынша дүниеден өткен адам аруаққа айналып, көктегі жаратушының қасына барады. Түркілердің, қазақ халқының “Аруаққа тапсырдым” деп айтуы содан туған. Көне түркі дәстүрі бойынша аруаққа айналған адамның денесі От – жарылқаушы құдіретке тапсырылады. Мәселен, Күлтегінге арналған тастағы жырдың соңында, сол ескерткіштің оңтүстік-шығыс жағындағы жазу «Қазір қайтыс болды, көкке ұшты. Тәңірі тірі еткізді» деп жазылған ғой (Труды Орхонской экспедици, 1892-1899, 19).

Көне түркі нанымын, дәстүрін білмесек, профессор Л. Гумилев: «Күлтегін мәйітінің өртелген күлі император Сюаньзун жіберген қытай шеберлері тұрғызған тамаша ескерткішпен көмкерілді. Осы құрылыстың қираған орнын 1889 жылы Н.М. Ядринцев ашқан болатын», –деп жазды ғой (Гумилев: 328). Үшіншіден, Еуроорталық Шығыс және көне түркі мәдениеті турасында теріс пікір, болжам қалыптастырып,

үнемі қырын қарауда. Олар көне түркі мәдениетіне деген өз көзқарасын сақтау үшін, әрі бұл жазба мұраларды түркілерге қимай, арнайы зерттеу жұмысын жүргізген болар. Сосын, олар ел байлығы болып табылатын алтын, күмісті қаған басқарушыларына арналған ескерткіштер астына қоса көмген болуы мүмкін деген ойда болған. Ірі империялар әр түрлі саясатпен қаржы бөліп, ақша берсе экспедиция мүшелері ескерткіштердің астан-кестенін шығарып қазуға ықыласпен барады.

Сонымен, маңызды тұжырымдарды топтап айтсақ, көне түркі және қазақ таңба-бейне өнері мен философиясы және руна жазба шығармалары арасындағы үйлесімділік – көне түркілердің Тәңірге табыну нанымның қағидаларынан туындаған. Сосын, түркілердің наным-сенімі, дәстүрі, түркілік рух, намыс, психологиясы көне түркі руна жазба шығармаларына және түркі таңба, белгі, суреттеріне басты өзек болып тартылған, соған орай өзара үйлесімділік тауып тұр. Бұл түркі наным, дәстүрінің құнды, маңызды екенін танытады. Сондай-ақ, көне түркі руна жазба шығармаларының және таңба, белгілерінің кең ұғымды білдіретіні – көне түркілердің дүниетанымының биіктігіне байланысты. Түркілердің наным-танымынан терең философиялық тұжырымдар туындауы – бабалар табиғатқа табынып, жаратылыс заңдылықтарын түсініп отырып, соған негіздеп өздерінің нанымын, дәстүрін қалыптастырды. Табиғат заңы өзгермейтін мәңгілік болса, содан өрістеген көне түркі тәңірлік философиясы да тозбайтын рухани мұра.

Сол сияқты, көне түркі таңба, белгі, сурет-бейне өнері ежелден қалыптасып кең көлемде дамуына орай әрі терең мағыналығына сәйкес арнайы зерттеуді қажет етеді. Көне түркі және қазақ халқының таңба, белгі, сурет өнері ежелден қалыптасқаны айқындалды. Көне түркі руна алфавиті әлемде алғаш жасалған жазба алфавиттердің бірі екені тұжырымдалды.

Айрықша айтар нәрсе, көне түркі руна алфавиті шығыстағы мәдениеті ежелден қалыптасқан Шумер және қытайлардың жазба әрпімен сабақтастықта, бір-біріне ықпал етуі арқылы бекем қалыптасты. Көне түркі және қазақ халқының таңба, белгілері руна жазуының туып жасалуына әсер етті. Көптеген таңбалар руна жазуына айналғаны зерттеу барысында салыстырып талдау арқылы мәлімденді. Көне түркі руна жазуының ежелгі дәуірде жасалынып, ел- жұрт арасына кең тарауына байланысты түркілердің кейін өмірге келген бірсыпыра рулардың жеке таңбасы болып қалыптасты. Ең бастысы – көне түркі наным, дәстүрін, салтын, тәңірге табыну дінінің қағидаларын білмей көне түркі руна жазба шығармаларына зерттеу жасау мүмкін емес. Осы талапты қатаң ескеріп, көне түркі руна жазба шығармаларының өзіндік ерекшелігін білу, игеру қажет.

ӘДЕБИЕТ

Аманжолов А. (1996), *Түркі филологиясы және жазу тарихы*. Алматы: Санат, 127б.

Бахти А. (2002), *Шумеры, скифы, казахи*. Алматы: «Кочевники», , 215 с.

Бекділдаұлы Ә. *Зороатуштра // Қазақ батырлары* 1998, № 1.

Быков Ф.С.(1966), *Зорождение общественно-политической и философской мысли в Китае*. М: Наука, 240 с.

Гумилев Л.Н. (1994), *Көне түріктер*. Алматы, Білім, 502 б.

Құдайбердіұлы Ш. *Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі*. Алматы: Қазақстан, 1991, 200 б.

Қазақ Совет энциклопедиясы. (1977), Алматы: 10-том, , 650 б.

- Қашқари М. (1985), *Түрік сөздігі*. III-том. Алматы: Жазушы, 340 б.
- Малов С.Е. (1952), *Енисейская письменность тюрков*. М.-Л. АН СССР., 370 с.
- Мыңжан Н. (1994). *Қазақтың қысқаша тарихы*. Алматы: Жалын,
- Марғұлан Ә. (1984). «Тамгалы тас» жазуы». // Жұлдыз №1.
- Өмүрәлиұлы Ч. (1994), *Теңирчилик*. Б. Крон, 286 б.
- Сартқожаұлы Қ. (2003), «Тасқа түскен тарихтың тарқатылмаған түйіні көп» // «Қазақ әдебиеті» 14. 11.
- Түркістан халықаралық энциклопедия*. (2000), Алматы:, 502 б.
- Труды Орхонской экспедиции*. Санкт-Петербург. 1892~1899, 210 с.

**DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ KIPÇAK SÖZ VARLIĞININ KAZAK
TÜRKÇESİNDEKİ GÖRÜNÜMÜ / KIPCHAK VOCABULARY WRITTEN IN DIVAN
LUGAT AT TURK IN KAZAKH LANGUAGE**

Muhammed KARASU*

Özet

Tarih boyunca farklı coğrafyalarda birçok devlet kuran Türkler, gittikleri yerlerde, kurdukları devletlerde Türk dilinin de gelişmesi için çaba harcamışlardır. Bu çabaların sonucunda Türk dili farklı kültürlerin etkisiyle sürekli gelişmiş ve birbirinden farklı kollar halinde yaşamıştır. Farklı kollar halinde varlığını gösteren Türk dilindeki bu gelişme, lehçeler arasında farklı yapıların, özellikle farklı kelimelerin, kullanılmasına da sebep olmuştur. Tarihî lehçelerin doğal varisi olarak devam eden çağdaş lehçelerde ise, tarih içindeki içtimaî, siyasî ve iktisadî etkenlerin de etkisiyle tarihî lehçelerle ilgili olmayan birçok yapı ve kelime çağdaş lehçelerde yer almıştır. Türk dilinin ilk lehçeler sözlüğü olduğu kabul edilen Divânu Lugâti't-Türk'te tarihî lehçeler arasındaki morfolojik, leksikolojik farklılıklar belirtilmiştir. Divânu Lugâti't-Türk'te Kıpçak Türkçesine ait olduğu bildirilen kelimelerden yola çıkarak, bu lehçenin doğal varislerinden birisi olan Kazak Türkçesinde, Kıpçak Türkçesi kaydıyla verilen kelimeler incelenmiştir. Çok uzak yerlerde varlık göstermiş olan Kıpçak Türklerinin dil yadigârları sadece Divânu Lugâti't-Türk'te yer alan kelimeler ile sınırlı değildir. Özellikle on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde ve Mısır'da devlet kuran Kıpçaklar, bu coğrafyalarda da kendi dillerini, dolayısıyla kendi lehçelerini geliştirerek devam ettirmişlerdir. Divânu Lugâti't-Türk'te saptanan Kıpçak Türkçesi kelimeleri, sonraki dönemlerde yazılan Kıpçak dil yadigârları ile tanımlanmaya çalışılmıştır. Son kertede çağdaş Kıpçak lehçelerinden birisi olan Kazak Türkçesinde, bu dil yadigârlarının yaşayıp yaşamadığı belirlenmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divânu Lugâti't-Türk, Kıpçak Türkçesi, Kazak Türkçesi Söz varlığı, Türk tarihi.

Abstract

Turks, throughout their history created several empires in various regions of the world and made great efforts to preserve and develop the Turkic language in the conquered territories. As a result, under the influence of local cultures Turkic language has received a new round of development, continued to exist and divided into many dialects. This article deals with the linguistic features of Kipchak Turks in various regions and the presence of these features in the Kazakh language, belonging to the Kipchak language.

Different boughs indicating the presence of these developments of Turkic language, caused to the use of different structures, especially different words between dialects. A lot of different structures and vocabulary unrelated to historical dialects influenced with social, political and economic factors occur in modern Turkic dialects as the natural continuation of the ongoing contemporary dialects. Morphological and lexicological differences between historical dialects are noted in Divan Lugat at Turk, accepted as the first dictionary of Turkic dialects.

* Türk Dili okutmanı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Dil Öğretim Merkezi, Türkistan, Kazakistan / International kazakh-turkish university, the teacher of Turkish language, preparatory department, Turkistan/KAZAKHSTAN. muhammedkarasu@hotmail.com.

Beginning from the vocabulary relevant to Kipchak dialect written in *Divan Lugat at Turk*, vocabulary of Kazakh language noted as Kipchak language was analyzed. Linguistic treasures of Kipchak Turks found in many places are not limited with vocabulary from *Divan Lugat at Turk*. Kipchaks, who created their empires in the northern Black Sea and Egypt between 13-14th centuries, affected conquered territories with introduction and development of their language, especially their dialects in these regions. Vocabulary of Kipchak language detected in *Divan Lugat at Turk* written in later periods is showed with Kipchak linguistic heritage. In last stage it is aimed to determine the presence of these features in Kazakh language, belonging to Kipchak language.

Key words: *Divan Lugat at Turk*, Kipchak language, Kazakh language, Vocabulary, Turkish history.

I-GİRİŞ

Geniş bir alana yayılmış olan Kıpçak Türkleri, Asya ve Avrupa tarihinde etkin olmalarına rağmen kökenleri ile ilgili bazı sorunlar günümüzde halâ devam etmektedir. Kıpçak Türklerinin geçmişlerine yönelik bilgilerin eksikliğinden hangi Türk boyunun devamı olduğu tartışmaya açıktır (Golden, 1997: 99). Kıpçak Türklerinin kökeni sorularla dolu olmasına rağmen, Avrasya bozkırlarında ve Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklerde XIII. yüzyıla kadar toplum ve siyaset hayatında çok etkin oldukları gözden kaçmamaktadır (Golden: 1997, 99).

Kaşgarlı Mahmut “Kıpçak” adını *Divânu Lugâti't-Türk'te* “□ifça□” olarak vermektedir. Geniş bir alan yayıldıkları için Kıpçak Türklerinin yurdu Kaşgarlı Mahmut tarafından tam olarak belirtilmemiştir. Tek dilli Türk topluluklarından olan Kıpçak Türklerinin, yalın bir Türkçe konuştukları söylenebilir (Dankoff/Kelly, 2005: 23). Zaman içerisinde toplum ve siyaset sebeplerinden Kıpçak Türkleri, birçok devletin egemenliğinde yaşadıkları gibi kendilerine ait devletler de kurarak tarih sahnesinde varlıklarını korumuşlardır. Mısır'dan Karadeniz'in kuzeyine ve Avrasya bozkırlarına dağılan bu topluluğun yazı dili, değişerek ve gelişerek yaşamıştır. Çağdaş Kıpçak Türkçesi günümüzde on lehçeye ayrılmaktadır (Öner: 1998, XXIII). Bu makalede söz konusu lehçelerin en kalabalık temsilcilerinden biri olan Kazak Türkçesi üzerine yapılan bu araştırmada *Divânu Lugâti't-Türk'te* Kıpçak Türkçesi kaydıyla verilen kelimelerin Kazak Türkçesindeki anlam ve biçim görünümleri incelenmiştir.

II-DIVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE KIPÇAK TÜRKÇESİ KAYDIYLA VERİLEN KELİMELER

Araştırmada *Divânu Lugâti't-Türk'te* Kıpçak Türkçesi kaydıyla geçen kelimeler yazı çevrimleri ile verilmiştir. Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde bu kelimelerin tarihî kaynaklarda - varsa- anlamı ve biçimi belirtilerek Kazak Türkçesinde tanımlanmaya çalışılmıştır. *Divânu Lugâti't-Türk'te* bulunan kelimeler, Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde ve Kazak Türkçesinde tanımlanmaya çalışılmıştır. Bazı kelimeler Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde tanımlanmasına rağmen Kazak Türkçesinde tanımlanamamıştır. Bazı kelimeler ise Kazak Türkçesinde tanımlanmasına rağmen Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde tanımlanamamıştır. Bütün bunların dışında ise Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde ve Kazak Türkçesinde tanımlanamayan kelimeler de vardır. Her kelime ayrı ayrı incelenerek geçtiği döneme ait bilgiler verilmiştir. Taranan eserler ve sözlükler ise kelimelerin yanında kısaltmalar ile belirtilmiştir.

alığ “her şeyin kötüsü” (DLT, 139)

< *al + ıĝ* (Önad). EDPT: 135b; ESTY (1974): 145

“Korkak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde “alıĝ” biçiminde geçmektedir (KıpTS, 7). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

aruĝ “sıska, zayıf, cılız” (DLT, 153)

< *aru + ĝ* (Önad). EDPT: 214a; ESTY (1974): 187

“Zayıf, cılız” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *arıĝ*, *aruĝ*, *arĝ*, *arıĥ* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 11). Kazak Türkçesinde *arık (II)* “arık, zayıf” (KazTS, 21b), *arıĝ* “arık, zayıf, sıska” (KTTS, 51b) biçiminde tanıklanmıştır.

ayıĝ “ayı” (DLT, 162)

< *ayıĝ* (Ad). EDPT: 5b; TDES: 28a

“Ayı” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *ayu* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 19). Kazak Türkçesinde *ayuv* “ayı” (KazTS, 25b), *ayu* “1. ayı, 2. müthiş, korkunç, dehşet” (KTTS, 58b) biçimlerinde tanıklanmıştır.

azaĝ “ayak” (DLT, 131)

< *ad + aĝ* (Ad). EDPT: 45a; ESTY (1974): 104; TDES: 26a

“Ayak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *azaĝ*, *adaĝ*, *ayaĝ*, *ayaĝ* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 19). Kazak Türkçesinde *ayaq (I)* “ayak” (KazTS, 25b), *ayaĝ* “1. ayak, 2. sandalye ve benzeri şeylerin ayaĝı, 3. son, sonu” (KTTS, 58b) biçiminde tanıklanmıştır.

bāl “bal” (DLT, 168)

< *bāl* (Ad). EDPT: 330a; ESTY (1978): 47; TDES 34b

“Bal” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *bal* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 22). Kazak Türkçesinde *bal (I)* “bal” (KazTS, 35b), *bal I* “1. bal, 2. tatlı, lezzetli” (KTTS, 76a) biçiminde tanıklanmıştır.

bulān “vahşi bir hayvan” (DLT, 204)

< *bu + lān* (Ad). EDPT: 343a; ESTY (1978): 260

“Vahşi bir hayvan” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

büt- “gelişmek, doğmak, yaratılmak” (DLT, 215)

< *büt-* (Geçişli Eylem). EDPT: 298b; ESTY (1978): 150

“Doğmak, yaratılmak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde “inanmak, kabul etmek” anlamında *büt-* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 40). Kazak Türkçesinde *bitüv* “bitmek, tükenmek” (KazTS, 59b), *bit-* “1. bitmek, tükenmek, 2. hazır hâle gelmek, 3. iyileşmek, 4. yetişmek, büyümek, bitmek, 5. ortaya çıkmak” (KTTS, 105a) biçiminde tanıklanmıştır.

cigi “sağlam” (DLT, 216)

< cig + i (Ad). EDPT: 911a

“Sağlam” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde tanıklanamamıştır. Kazak Türkçesinde *jiyi* “1. sık, gür, 2. sıkça, tekrar tekrar” (KTTS, 179a) biçiminde tanıklanmıştır.

cinçü “inci” (DLT, 216)

< cinçü (Ad). EDPT: 944b; 190b

“İnci” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *inçi, inçü, yençü, yinçi* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 111). Kazak Türkçesinde *incüv* “inci” (KazTS, 326), *inju* “inci, mercan” (KTTS, 671a) biçimlerinde tanıklanmıştır.

çuwğa “keşif yapan kimse, kılavuz” (DLT, 244)

< çuw + ğa (Ad). EDPT: 395b

“Kılavuz” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

epmek “ekmek” (DLT, 260)

< ep + mek (Ad). EDPT: 12a; ESTY (1974): 254

“Ekmek” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *etmek, itmek, ötmek* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 77). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

ewet “evet; pekiyi, tamam” (DLT, 273)

< ewet (İlgeç). EDPT: 935a

“Evet, pekiyi, tamam” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *ewet* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 77). Kazak Türkçesinde *iyæ* “1. evet, 2. ne, ne de, ya, 3. peki, tamam, olur” (KTTS, 205a) biçiminde tanıklanmıştır.

ılığ “ılık” (DLT, 280), (DLT, 691)

< yılı + ğ (Ad). EDPT: 925a

“Ilık” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *ılı, yılı, yılı* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 101). Kazak Türkçesinde *cılı* “ılık” (KazTS, 112a), *jılı* “1. ılık, 2. merhametli, şefkatli” (KTTS, 192a) biçimlerinde tanıklanmıştır.

kāt “herhangi bir ağacın meyvesi” (DLT, 412)

< kāt (Ad). EDPT: 593b; ESTY (1997): 333

“Herhangi bir ağacın meyvesi” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

kātlan- “(ağaç) meyvelenmek” (DLT, 413)

< kāt + la + n (Eylem). EDPT: 602a

“Ağacın meyve vermesi” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

kayu “hangi, hani” (DLT, 418)

< kay + u (İlgeç). EDPT: 632b; ESTY (1997): 191

“Hangi” soru ilgecinin eski biçimi olan bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *qayı*, *qayın*, *qayu* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 133). Kazak Türkçesinde *qaysı* “hangi” (KazTS, 155b), *kaysı* “hangi, hangisi” (KTTS, 275a) biçimlerinde tanıklanmıştır.

qazın “kayın; evlilik sonucu edinilen akrabalar” (DLT, 389), (DLT, 420)

< qadın (Ad). EDPT: 602a; ESTY (1997): 213; TDES: 222a

“Evlilik sonucu edinilen akrabalar” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *qayın* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 133). Kazak Türkçesinde *qayın* “hanımın veya kocasının akrabaları” (KazTS, 156a), □ *ayın* “kayın” (KTTS, 276a) biçiminde tanıklanmıştır.

kemi “gemi, sandal” (DLT, 302)

< kemi (Ad). EDPT: 721b; ESTY (1997): 36; TDES: 153b

“Gemi” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *keme*, *kemi*, *kime*, *kimi* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 137). Kazak Türkçesinde *keme* “gemi” (KazTS, 128a), *keme* “gemi” (KTTS, 227b) biçiminde tanıklanmıştır.

ketü “çolak” (DLT, 310)

< ket + ü (?) (Ad).

“Çolak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

qırnâk “(köle-) kız; cariye” (DLT, 427)

< qırnâk (Ad). EDPT: 661b; ESTY (1997-2): 245; TDES: 239a

“Cariye” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *qırnaq* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 145). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

qoru “dikenli çit” (DLT, 443)

< qor + u (Ad). EDPT: 645a; ESTY (1997-2): 76; TDES: 253a

“Dikenli çit” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde tanıklanamamıştır. Kazak Türkçesinde *qora* “evin avlusu, ahır” (KazTS, 172b) biçiminde tanıklanmıştır.

kök “kök, köken” (DLT, 319)

< kök (Ad). EDPT: 708a; ESTY (1997): 92

“Köken” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

qumlâk “şerbetçi otu” (DLT, 449)

< qum + lâk (?) (Ad). EDPT: 628a; ESTY (1997-2): 141

“Şerbetçi otu” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde “şarap” anlamında *ķumlaķ* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 162). Kazak Türkçesinde *qulmaq* “bir nevi bitki. İnce ve bir şeye sarmaş dolaş olarak büyür” (KazTS, 180a) biçiminde tanıklanmıştır.

ķurmān “yay kılıfı, yaylık” (DLT, 452)

< ķur + mān (?) (Ad). EDPT: 660a; ESTY (1997-2): 167

“Yay kılıfı” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *ķurman* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 164). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

ķuzgır- “fırtına çıkmak” (DLT, 458)

< ķuz + gır (Eylem). EDPT: 683b;

“Şiddetli biçimde kar fırtınası çıkması” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

özle “öğle vakti” (DLT, 383), (DLT, 384)

< öy + le (?) (Ad). EDPT: 55b; TDES: 314a

“Öğle vakti” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *evle, eylen, öyle, öylen* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 77). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

sēn “sen” (DLT, 482)

< sēn (Adıl). EDPT: 831b

“İkinci tekil şahıs, sen” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *sen, sin* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 231). Kazak Türkçesinde *sen* “sen” (KazTS, 239b), *sen* “ikinci teklik şahıs, sen” (KTTS, 479a) biçiminde tanıklanmıştır.

solāķ “dalak” (DLT, 499)

< sola + ķ (?) (Ad). EDPT: 826a; TDES: 103a

“Dalak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

susgāķ “kepçe” (DLT, 510)

< susgāķ (Ad). EDPT: 856a; TDES: 378a

“Kepçe” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde “su kabı, kova” anlamında *susaķ* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 243). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

töz- “soğuktan acıkmak; acıya katlanmak” (DLT, 588)

< töz- (Eylem). EDPT: 572b

“Soğuktan acıkmak, acıya katlanmak, dayanmak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *döz-, düz-, töz-* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 65). Kazak Türkçesinde *tözüv* “dayanmak, alışmak” (KazTS, 275b), *töz-* “dayanmak, direnmek, sabretmek” (KTTS, 547a) biçiminde tanıklanmıştır.

uçān “iki yelkenli tekne” (DLT, 613)

< uç + ān (Ad). EDPT: 28b

“Yelkenli tekne, küçük gemi” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *uçan* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 291). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

ükil “çok” (DLT, 635)

< ük + il (Belirteç). EDPT: 106a

“Çok” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *öküş*, *üküş* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 210). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

yawlāk “kötü” (DLT, 676)

< yawlāk (Ad).

“Kötü” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *yavla*□ biçiminde geçmektedir (KıpTS, 315). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

yazgūq “atın meme ucu” (DLT, 677)

< yaz + gūq (?) (Ad).

“Meme ucu” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

yeŋ- “yenmek, alt etmek” (DLT, 685)

< yeŋ- (Eylem). EDPT: 942b; ESTY (1989): 187

“Yenmek, mağlup etmek” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *yen-*, *yeñ-*, *yin-* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 318). Kazak Türkçesinde *cenüv* “1. yenmek, 2. idare etmek, yönetmek” (KazTS, 100a), *jen-* “yenmek, üstün gelmek, zafer kazanmak” (KTTS, 174b) biçimlerinde tanıklanmıştır.

yopīlā- “aldatmak” (DLT, 702)

< yop + ī + lā (Eylem).

“Hileyle aldatmak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

yut- “yutmak” (DLT, 713)

< yut- (Eylem).

“Yutmak” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *yovut-*, *yud-*, *yuf-* biçimlerinde geçmektedir (KıpTS, 327). Kazak Türkçesinde *cutuv* “yutmak, sindirmek” (KazTS, 108b), *jut-* “1. yutmak, 2. hazmetmek, sindirmek, 3. yok etmek, ortadan kaldırmak” (KTTS, 188a) biçimlerinde tanıklanmıştır.

yükünç “namaz” (DLT, 717)

< yükün + ç (Ad). EDPT: 913a

“Namaz” anlamına gelen bu kelime Tarihî Kıpçak Türkçesinde *yükünç* biçiminde geçmektedir (KıpTS, 332). Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır.

III-SONUÇ

Divânu Lugâti't-Türk'te Kıpçak Türkçesi kaydıyla verilen kelimelerden otuz sekiz tanesi bu çalışmaya konu edilmiştir. Bu otuz sekiz kelimedenden yirmi beş tanesi Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde belirlenmiştir. On sekiz kelime ise Kazak Türkçesinde tanıklanmıştır. Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde ve Kazak Türkçesinde tanıklanan kelime sayısı on altıdır. Dokuz kelime yalnızca Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde, iki kelime yalnızca Kazak Türkçesinde tanıklanmıştır. Yirmi üç kelime Divânu Lugâti't-Türk'te ve Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde aynı anlamda geçmektedir. Üç kelimenin ise Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde anlamının değiştiği görülmektedir. Kazak Türkçesinde tanıklanan on altı kelimenin anlamı ile Divânu Lugâti't-Türk'teki anlamı aynıdır. İki kelimenin anlamının değiştiği görülmektedir. Hem Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde hem de Kazak Türkçesinde aynı anlama sahip kelime sayısı ise on dördür. On kelime ise ne Tarihî Kıpçak söz varlığı içinde ne de Kazak Türkçesinde tanıklanamamıştır. Bu sayısal veriler sayesinde Divânu Lugâti't-Türk'te Kıpçak Türkçesi kaydıyla verilip bu çalışmaya dâhil edilen otuz sekiz kelimenin zaman içerisinde kullanımının devam edip etmediği, anlam bakımından değişip değişmediği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish*; Clarendon Press; Oxford. (EDPT)
- Dankoff, Robert - Kelly, James (2005), (çev.: Seçkin Erdi/Serap Tuğba Yurteser); *Kaşgârlı Mahmûd Dîvânü Lugâti 'i-Türk*; Kabalcı Yayınları, İstanbul. (DLT)
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*; Ankara. (TDES)
- Golden, Peter B. (2002), (çev.: Osman Karatay); *Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*; Karam Yayınları; Ankara.
- Koç, Kenan - Bayniyazov, Ayabek - Başkapan, Vehbi (2003); *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*; Akçağ Yayınları; Ankara. (KTTS)
- Öner, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*; Türk Dil Kurumu Yayınları: 703; Ankara.
- Sevortyan, E. V. (1989); *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (C. I-III)*; Moskova. (ESTY)
- Toparli, Recep - Vural, Hanifi - Karaatli, Recep (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*; Türk Dil Kurumu Yayınları: 835; Ankara. (KıpTS)
- Yüce, Nuri - Oraltay, Hasan - Pinar, Saadet (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*; Türk Dünyası Araştırmaları Yayını:8; İstanbul. (KazTS)

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТ ДӘСТҮРІ – ЖҮСІП ЕШНИАЗҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДА/ DIDACTICAL-PHILOSOPHICAL LITERATURE BY TRADITION IN THE POETRY OF ZHUSSIP YESHNI AZULY

Құдайбергелен МӨМБЕТОВ*

Түйіндеме

Түркі халықтарының ерте дәуірден дәстүрін, ұлттық бірлігін, мәдени өркениетін, әдебиетін дамытып, сақтап келе жатқан дидактикалық әдебиет дәстүрі, қазақ әдебиетінің тарихындағы көрнекті тұлғалардың мұралары халықтың өз ортасында жайылып, ұрпақтардың жүректерінде сақталды. Халықтың арасындағы адамгершілік, эстетикалық тәлім-тәрбие құралы болған сөз өнері мұраларының көркемдік тағылымы барлық уақытта да жоғалмайды. Түркі халықтарының дидактикалық-философиялық әдебиет дәстүрінің сақталып дамуы бүгінгі тәуелсіздікке қол жеткізген түркі халықтарының қайта жаңғырып, мәдени, рухани өркендеп дамуына, Қазақ елінің «Мәңгілік Ел» идеясын дамытуына мол септігін тигізеді. Дидактикалық-философиялық әдебиет дәстүрінің сақталуы, дамуы – ежелгі түркі, араб, парсы, үнді, жалпы Шығыс әдебиетіндегі жазба әдеби дәстүрдің сақталып, жаңғыра жалғасып дамуы. Дидактикалық-философиялық әдебиет дәстүрінің дамуына Еуропалық мәдениеттің мазмұнындағы көркемдік-эстетикалық сапалардың да ықпалы болғандығы жоққа шығарылмайды.

Мақалада қазақ ақын-жыраулары мұраларында осындай сапалық қасиеттердің тоғысы қатарлас дамуының дәстүрі мен жалғастық заңдылықтары тұрғысында танылатын табиғаты сараланады.

Түркі халықтарының дидактикалық-философиялық әдебиет дәстүрі және қазақ әдебиетінің көп ғасырлық дамуы мазмұнында ұлттық және әлемдік әдебиет дәстүрінің сабақтасуының әдеби-тарихи, мәдени құндылықтары, ұлттық әдебиет тарихының көрнекті өкілі – Жүсіп Ешніазұлының әдеби мұрасы қазақ фольклорымен, жыраулар поэзиясымен және сонау Тоныкөк, Күлтегін, Білге қағандар армандаған «Мәңгілік Ел» болу мен ел бірлігі, Қазақ хандығының тұтастығы үшін арпалысқан Сыпыра, Асанқайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Бұхар т.б. жыраулар шығармаларымен сабақтастыра қарастырылады.

Кілт сөздер: Насихат, Түркі қағанаты, дидактикалық-философиялық әдебиет, поэтикалық сұхбат, нақыл сөздер.

Abstract

Tradition of didactic poetry which serves to save tradition, national unity, cultural values, and literature of Turkic people from the early periods causes to spread heritages by well-known persons of Kazakh literature history and to save them in youth memories. Artistic education of oratory the means of human and esthetic upbringing between people will be never lost. The existence and development of Turkic tradition of didactic and philosophical poetry facilitates the great contribution to its development and to the national Kazakh idea “Mangilik El”. The development of didactic and philosophical poetry means the continuation

* филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері Түркістан-Қазақстан/Candidate of philological sciences, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkology Scientific Research Institute, senior scientist, Turkestan-Kazakhstan.

of literary written tradition of Turkic, Arabian, Persian, Hindi, in general East literature. It is undoubted that the artistic-esthetic tradition from European culture content also contributed the tradition of didactic-philosophical poetry.

The nature between tradition and continuation rules of such kind qualitative approach and its parallel development of Kazakh poetry heritage is deeply analyzed.

The tradition of didactic-philosophical poetry of Turkic people, Zhussip Yeshniazuly's literary heritage and its long-period development is comparatively considered together with Assan Kaigy, Shal Kiiz, Dospambet, Bukhar zhyrau etc. who struggled for unity of people and desired peaceful idea of "Mangilik El", the idea of earlier Tonykok, Kultigin, Bilge etc.

Key words: Edification (Propaganda), Turkic Khanate, Didactic-philosophic literature, Poetic Talking, Aphorisms.

Түркі дәуірінен дәстүрлігін сақтап дамып келе жатқан дидактикалық-философиялық әдебиет XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында өз құндылығымен ерекшеленді.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы көрнекті тұлғалардың мұралары халықтың өз ортасында жайылып, ұрпақтардың жүректерінде сақталды. Халықтың ортасындағы адамгершілік, эстетикалық тәлім-тәрбие құралы болған сөз өнері мұраларының көркемдік тағылымы барлық уақытта да жоғалмайды. Қазақ әдебиетінің тарихында талай-талай ақындардың шығармалары әлі де танылмай алыс жатқаны – тарихтың ақиқаты.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдебиеті дамуында бірнеше ерекшеліктері сараланып көрінеді: біріншісі – ауызша дәстүрлі ақындық-жыраулық дәстүрдің сақталуы, дамуы; екіншісі – ежелгі түркі, араб, парсы, үнді, жалпы Шығыс әдебиетіндегі жазба әдеби дәстүрдің сақталып, жаңғыра жалғасып дамуы. Осындай екі арналы әдеби даму жолындағы ақындық-жыраулық өнер мазмұнына, әрине, Еуропалық мәдениеттің мазмұнындағы көркемдік-эстетикалық сапалардың да ықпалы болғандығы жоққа шығарылмайды. Қазақтың ақын-жыраулары мұраларында осындай сапалық қасиеттердің тоғысы қатарлас дамуының дәстүрі мен жалғастық заңдылықтары тұрғысында танылатын табиғаты саралана байқалады.

Қазақ әдебиетінің көп ғасырлық дамуы мазмұнында ұлттық және әлемдік әдеби дәстүрлердің сабақтасуы айрықша байқалады. Жеке тұлғалардың шығармашылық қалыптасуы, даралана танылуы халықтық өнердің ежелден келе жатқан әдет-ғұрыптың тұрмыстық дәстүрлеріне сәйкес болды. Әдет-ғұрыптың тұрмыстық дәстүрлеріне поэзияның насихаттық арқауы болды. Яғни, ақындар барлық шығармаларында да халықтардың тарихымен, тұрмыс-салтымен тығыз байланысты мәселелерді жырлады. Ақындар халық тұрмысының аса өзекті мәселелерін жырлауда реалистік, танымдық тұрпатты көркем шығармаларды халыққа ұсына білді.

Қазақ сөз өнері тарихында жазбаша және ауызша ақындық дәстүрді ұштастырған шығармашылық тұлғалардың ұлттық мәдениетке қосылған мұраларын талдау, бағалау жалғаса беретін жұмыс. Бұл орайда, біз ұлттық әдебиет тарихының көрнекті тұлғаларының бірі – Ешниязұлы Жүсіп (1871-1927) ақынның әдеби мұрасын қазақ фольклорымен, жыраулар поэзиясымен сабақтастыра қарастырамыз.

Ақынның лирикалық, дидактикалық-фольклорлық өлеңдері, айтыстар, дастандары – халық ортасындағы жыршы-термешілердің, әншілердің орындалуы

арқылы сақталды. Кейіннен арнаулы жинақтарда да жарияланды, жеке кітаптары да жарық көрді.

Ақындар – ел тарихының елеулі тұлғалары. Ақын жырлары, әдетте, жырау поэзиясындағыдай нақыл, афоризм түрінде келмейді. Бұл тұрғыдан келгенде ақын туындылары мейлінше қарапайым. Алайда ақын поэзиясы жырау поэзиясына қарағанда әлдеқайда елгезек, сол себепті де ақын жырларының тақырыбы сан алуан. Өмірде күнделікті болып жатқан оқиғалар, тұрмысқа, салтқа байланысты жырлар, көңіл-күй міне, осының бәрі ақын назарына ілінуі мүмкін. Ақындар тіпті жырау өлеңге қосуды айып көрген «ұсақ-түйек» мәселелерді де жыр ете берген (Мағауин: 1968, 131).

М.Әуезов: «Қазақтар бөгеліссіз экспроматпен өлең шығара білген адамдарды ғана ақын деп таныған», – десе, ал И.Безверхов: «Қазақтардың түсінігінше ақын дегеніміз бойына ерекше қабілет дарыған, аңғарымпаз да тапқыр, табан аузында кез келген тақырыпқа өлең шығара алатын адам» (Мағауин: 1968), – дейді (И.Безверхов. Степные уленчи и акыны. – «Особое приспособление к «Акмоленским обл. Ведомостям», 1893, № 16).

Ақындар шығармалары мен қоғамдық-әлеуметтік қызметтерін ұштастырған олар халықтың құрметіне ие болған. Өмірдегі адамгершілік іс-әрекеттері мен шығармаларындағы ойлары ұштасқан. Сондай абзал жандар – ұлттық мақтанышымыз. Жүсіп Ешниязұлының ақындығы – қазақ және әлем әдебиетіндегі дидактикалық-философиялық поэзияның жалғасы.

Жүсіп Ешниязұлының ақындығы қалыптасқан өлкеде жалпы қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдеріне ортақ ерекшеліктер байқалады. VIII–XIV ғасырлардағы ежелгі түркілік ортақ әдеби дамуының, оның ішінде Түркістан атырабындағы суфизм ақындарының (Қожа Ахмет Иассауи, Сүлеймен Бақырғани (Шорахан), Ахмет Иүгінеки т.б.) сарындарының жалғасуы аңғарылады.

Сонымен бірге Шығыстың классикалық әдебиеті және фольклорлық мұралары негізінде дамыған шайырлық (жазба ақындық) дәстүр де кең өрістеді. Бұл әдеби үрдістің жалғасуында VIII–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы тұсындағы жыраулар поэзиясындағы дидактикалық-философиялық сарынмен жырлау дәстүрі де кеңейтіле дамытылды.

Синкретикалық өнер тұтастығына құрылған әнші-ақындық дәстүр де сақталды. Сөз тұтастығы аясындағы орындаушылық (әншілік, жыршылық) өнерді (термешілік, жыршылық) дамытқан шеберлер ақындар мұраларының сақталуын қамтамасыз етті.

Дидактикалық поэзия дәстүріндегі шайыр (жазба ақындар) мен суырып салма төкпе ақындардың шығармашылығында ауызша және жазбаша шығарылған дидактикалық-философиялық поэзия дәстүрінің эстетикалық ықпалы дамыды.

Жүсіп Ешниязұлы – Сыр бойындағы түркілік дәуірден дамып, дәстүрлігін сақтап келе жатқан дидактикалық-философиялық ақындық өнерді дамытушы тұлға. Осындай арнасы кең, терең мазмұнды дәстүрден тәлім алған Жүсіп Ешниязұлының мұрасы Сыр өлкесіндегі ақындық өнер сипаттарының сан қырлылығын көрсетеді. Ол – Сырдария жағалауларының маңайында халық арасында хат арқылы айтысатын («Үш шайырдың айтысы», «Бес шайырдың айтысы», «Сегіз шайырдың айтысы», «Он алты шайырдың айтысы») шығармашылық топтың өнер сайысы дәстүрін қалыптастырушылардың бірі.

Сыр сүлейлерінің бірі – Омар Шораяқов 1894 жылы жазған «Сөйле, тілім, жосылып» деген өлеңінде:

Шайырлық жолы шартарап,
Болғаным жоқ түсініп.
«Адасқанның алды жөн»
Ортаңа түстім шешіліп.
«Пәлі, жорғам, дұрыс!» деп,
Көңілімді қойдың өсіріп.
Көңіліңді, халқым, аулайын,
Сөз саумалап ішіріп (Шораяқов: 1984, 8].

«Шайырлық жолы шартарап», «Болғаным жоқ түсініп» деген өлең жолдары арқылы ақын поэзияның ауыр жүгімен қоса қаншалықты азаматтық міндет жүктейтінін тұспалдап жеткізіп отыр. Демек, «Шайырлық» халық тарихының шындығына үнемі көз тігуі, адам өмірінің қалыптасу жолдарын шынайылықпен бейнелеуі, адамзат армандарын азаматтық парызым деп өлең өрнегімен паш етуі, соның нәтижесінде шайыр шығармаларының көптің көкейіне жету сыры көбінесе оның елге етене жақын жүріп, қайнаған өмірдің қақ ортасында болуына байланысты.

Сыр өңіріндегі ақындардың өзіне дейінгі және өзімен тұстас жыр сүлейлерін дәріптеп жырлайтын дәстүрі бар. Мысалы, Базардың «Сөйле, тілім, жалпылдап», Тұрмағамбеттің «Әр елдің бар бұлбұлы», Омардың «Ұстаздарым», Нартайдың «Мен кімін», Қуаныштың «Сымбатты Сырдың сұлу сүлейлері» деген терме-толғаулары бар. Жүсіп Ешниязұлы да «Ұстаз» атты толғауында, сонау Фердоуси, Сәйхалиден бастап берідегі Абай, Бұдабай, Өзілкеш, Ерімбет, Шәді, Тұрмағамбет, Омар, Есенжол, Қаңлы Жүсіп, Шегебайларды өзіне ұстаз тұта жырлайды. Бұлайша жырлау дәстүрін кейін Салқынбаев Тұрымбет, Құлмырзаев Кенжеқожа, Молдахмет Дабылұлы, Баймағамбетов Қуаныш, Үркімбаев Төлеубай, Көкенов Манап және т.б. жалғастырды.

Сыр өңіріндегі айтыс ақындарының шығармашылығында қазақтың әнші ақындары айтыскерлік өнері ізіндегі шеберлік үлгісі де өрістеді. Атақты Біржан салдың, Шашубайдың, Исаның айтыстары – бүкіл әнші ақындар мектебіндегі өзекті желі болып келеді. Бұл желі XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап қалыптаса бастаған әнші ақындар поэзиясының ақындық даусын шығарған құралы болып келеді.

Әншілік-композиторлық пен ақындық атты арқалы шабытты екі өнердің туын көтерген Сырдың әнші ақындары Ешнияз, Нартай, Мұзарап, Күндебай және Мольбаев Нұғыман, Құлмырзаев Молдағали, Жүргенбаев Әбділда, Дүрбаев Құтбай, Аралбаев Жалғасбайлар Сыр өлкесіндегі айтыс өнерінде өздеріне лайық із қалдырды. Жүсіп Ешниязұлының ақындығы қалыптасқан Сыр өңіріндегі шығармашылық ортаның ерекшелігі халық ақындары әдебиетінің жазбаша және ауызша дәстүрін қатар ұстануы. Сыр бойы ақындары ортасында шығармашылық жазба әдеби дәстүрдің орын тебуінде Шығыстық жазба әдебиетпен аралас-құралас болуының ықпалы болды. Сыр бойының ақындарын «Шайыр», «Сүлей» деп атаудың да түпкі төркіні осыған байланысты.

Осы Шығыстың жазба әдебиетінің әсерінен Сырдағы айтыс ақындары жырлаған айтыс өнерінің тек осы өңірге тән түрлері даралана қалыптасқан. Ол – бірінші екі-үш ақын бір тақырыпқа байланысты өздерінің ақындық өнерлерін ортаға төгеді және мұны көзбе-көз отырып емес, хат арқылы жазысатын болған. Сыр ақындары айтыстарындағы өнер тілімен пікір жарыстыру поэзияның шынайы халықтық сипатын күшейте түсті. Ақындар поэзияның көсем сөздік, дидактикалық-философиялық қызметін дамыта түседі.

Қармақшы өңірі Сыр өлкесіндегі жыр жүйріктерінің үлкен шоғырын құрайтын қасиетімен, олардың ұрпақтарымен бірге жыр керуенінің алдыңғы сапында келеді. Халықтық сөз өнерінің ауызша (импровизация) әрі жазбаша үлгілері қатар дамыған бұл

өңірде қазақ әдебиеті тарихына «Сыр сүлейлері», «Сыр шайырлары» деген атаулармен енген сөз шеберлері артына мол әдеби мұра қалдырды.

Орта Азиядағы көршілес елдердегі медреселерден тәлім алған Қармақшы өңірінің ақындық өнері табиғатында Шығыс әдебиетінің байырғы дәстүрімен дамыған жазбаша әдеби мұра толық қалыптасты. Базар Оңдасұлы Жиенбай Дүзбенбайұлы, Ешнияз Жөнелдікұлы, Ерімбет Қалдыбекұлы, Даңмұрын Кенжебекұлы, Оңғар Дырқайұлы, Тұрымбет Салқынбайұлы, Молдахмет Дабылұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Омар Шораяқов, Жүсіп Ешниязұлы мен Жүсіп Кәдірбекұлы, Үбісұлтан Аяпұлы, Мұзарап Жүсіпов тағы басқа ақындар мұрасы халық арасынан жазып алу және ауызша айтысу арқылы таратылып отырылды. Солардың мұрасын ауызша таратып айтудағы қалыптасқан дәстүр – сол ақындардың атымен айтылатын әуен-мақамды сақтап жырлау. Жырлаушылардың өмір сүрген өз тұстарында және кейінгі бірнеше буын термешілер сол ақындардың өлеңдерін жаттап жырлауда ақын-жыраулардың авторлық әуен-мақамдарын қатаң сақтап келеді.

Сыр өлкесіндегі мақам-әуен сазы бір Қармақшы өңіріндегі «Жиенбай сазы», «Сәрсенбай сазы», «Кете Жүсіп сазы», «Мұзарап сазы» деп аталатын мақам-әуендердің үлес салмағы айрықша маңызды. 60-жылдардың аяғынан бастап талантты жас жырау Көшеней Рүстембекұлының термешілік-жыршылық мектебі танымал болды. Тіпті қазіргі уақытта «Көшеней сазы» деп тұрақты атауға болатын мақам-әуеннің де негізі бар.

Терме, дастан, жыр орындау өнерінің кіндік ортасы – Тұрмағамбет ауылындағы Зайыр Рахметов, Берман Бейсенбаев, Қуандық Бүрлібаев, Сүйімбай Ақбаев, Жаппар Тұңғышбаев, Қасарбек Кәрібаев сынды жыршы-термешілердің өнері табиғатында өзіндік ерекшеліктері байқалады, яғни бұлар қысқа әрі ұзақ көлемді шығармаларды жырлайды, екіншіден қысқа көлемді терме-жырды да ұзақ көлемді дастанды да «Жиенбай сазы» секілді әуен-мақаммен орындайды.

Қармақшы өңіріндегі Базар Оңдасұлы, Жиенбай Дүзбенбайұлы, Ешнияз Жөнелдікұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Омар Шораяқұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Тұрымбет Салқынбайұлы ізіндегі ақындық мектеп өнегесі дидактикалық-философиялық өсиет-нақылға толы адамгершілік тақырыбындағы мазмұнды поэзияның негізін салды. Осы аталған ақындардың кейбірі және оның төңірегіндегілер орындаушылық өнерді дамытып, поэзиялық мұралардағы сөз күшінің тәрбиелік мәнін, күдіретін әйгілеп отырады.

Жүсіп Ешниязұлының шығармашылығы қалыптасқан ақындық, жыршылық өнер иелері табиғатында мынандай ерекшеліктер қалыптасты. Біріншісі – авторы белгілі қысқа нақыл, өсиет өлеңдерді термелеп жырлау, екіншісі – Шығыстың, көне әдебиет стилімен қиссаларды, назирагөйлік тәсілмен жазылған ұсақ қисса-дастандарды орындайтын эпик-жыршылық.

Жүсіп Ешниязұлы және оның ақындық ортасы - ақындық айрықша дараланған мекен. XV-XVII ғасырларда қалыптасқан қазақ елінің тарихындағы Сыпыра, Марғасқа, Қазтуған, Шалкиіз секілді жыраулардың XVIII ғасырдағы Бұқар, Ақтамберді, Тәттіқараларға жалғасқан дәстүр ізіне қамшының егіз өріміндей Сыр өлкесіндегі жаңа бір бағыт қосылып еді. Ол – сонау Өл-Фараби заманынан бері желісі үзілмей қалыптасқан жолы бар ақындықтың жазба әрі ауызша, әнші-орындаушылық формасын қатар тұтынған, композиторлық дастанның, жыршы-термешілік өнер түрлерін тұтастай меңгерген өнер иелері. Бұлар XIX ғасырда өнер аспанына көтерілген әнші лирик ақындар мектебінің осы өлкедегі үлкен бір салалы тұлғалары еді. Өнер табиғаты жағынан бұлар Скандинавия елдеріндегі скальдтермен, Батыс Еуропадағы

мейстензингерлермен, трубадурлермен, труверлермен, Түркиядағы, Кавказдағы ашугтермен үндес келеді.

Жүсіп Ешниязұлы бұрынғы Түркістан аймағына қарасты Сырдария облысы, Қазалы уезі, Қуандария болыстығының аулында дүниеге келген. Бұл жер қазіргі Қызылорда болысының Қармақшы ауданы, Тұрмағамбет ауылы.

Әкесі – Ешнияз сал Жөнелдікұлы (1834-1902) қазақтың мәдениеті тарихындағы Біржан сал, Ақан сері, Мәди, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ және т.б. өнер тұтастығын меңгерген өнерпаздық дәстүрдің өкілі. Бала Жүсіп осы өз әкесінен, сонымен қатар Сырдария мен Әмудария аралығы аймағындағы, Қаратау атырабындағы, Арал, Атырау теңіздері алқаптарындағы қазақ өнері дәстүрлерінен өнеге алып өседі. Әкесінің және өзі туып өскен ауыл ортасының мұсылмандық білім алу дәстүрімен оқу, жазу сауаты мықты болады. Шығыстың араб, парсы тілдерінде жазуды, оқуды меңгереді.

Әсіресе, Ташкент, Бұхара, Самархан, Түркістан, Ақмешіт, Қоқан, Хиуа қалаларындағы медреседен білім алған ахуын-ұстаздардың әсерімен бұл өлкеде Шығыс әдебиетінің классикалық үлгілерінің сюжеттері көп тарайды. Себебі мұсылмандық білім беру ордасы мектеп-медреселердің кітапханаларындағы араб, парсы, үнді әдебиеттерінің үлгілері халық арасына кеңінен тарады. Жыраулар, сауатты ақындар ахун-ұстаздар таныстырған сюжеттерді ел ортасында термешілерге, жыршыларға жырлатып таратты.

Сырдарияның орта және төменгі ағыстары аймағындағы Шығыстың классикалық әдебиеті үлгілерін оқымысты молдалардың оқып-таратуы ақын-жыраулардың репертуар байлығын молайтты. «Құран» сюжеттерінен бастап, «Мың бір түн», «Тотынама», «Кәлилә мен Димнә» және т.б. алуан-түрлі тарихи аңыздар, ертегілер сюжеттері ақындардың нәзирағөйлік пен жырлау арқылы кеңінен таралды.

Жүсіп ақын да өзі өмір сүрген ортадағы осындай мәдени дәстүрмен қаруланып, сусындап өседі. Бұл дәстүрмен қанығып өсу нәтижесінде оның шығармашылық қалыптасуына, өзінің де сондай туындыларды жазуына негіз қаланды. Әкесі Ешнияз сал Жөнелдікұлы - ел ішіндегі билік, ақсақалдық төрелік істерді атқарған кісі. Кейіннен Жүсіп те ақындығымен таныла келе ел ортасының билік істеріне қатысады, біраз жыл болыс болады.

Жүсіп Ешниязұлының шығармашылығы – қазақ әдебиетіндегі дидактикалық-философиялық әдеби дәстүр аясында танылады. Ақынның лирикалық-дидактикалық өлеңдері, айтыстары, дастандары – бәрі де фольклордағы, жыраулар поэзиясындағы көркемдік үрдістердің жалғасы. Ақынның әдеби мұрасын классикалық мәдени дәстүрлерімен жалғастық поэтикалық үндестік тұрғысында бағалаймыз.

Ақын-тірлік қозғалыстарын жан дүниесімен қабылдайтын, айрықша тіршілік иесі. Жаратылыс құбылыстарының өзара үндескен ұқсас қасиеттерін, сырларын өлең жолдарына айналдырады. Туған халқының психологиялық болмысын терең сезіне білген ақын жұртының қуанышын да, қайғысын да өзіне алады, жыр өзегіне айналдырады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде – қазақ әдебиетінің сөз өнеріндегі жанрлары өркениеттің озық дәстүрлерінен үндесе өркендеді.

Зерттеуші Ш.Сәтбаеваның осы кезең хақындағы пікірі Жүсіп Ешниязұлы тектес ақындар шығармашылығын тануға жаңаша бағдар береді: «Бұл кезеңдегі әдебиет қайраткерлері өткен ғасырларда қалыптасып орныққан рухани ақыл-ой ізденістерінің тәжірибесін, жетістіктерін пайдалана отырып, идеялық-көркемдік деңгейіе биік асыл мұралар жасады, жаңа тарихи жағдайларда оларды жалғастыра дамытты. Сөйтіп, заман

қажет – мүдделеріне ілесе алды, қоғам қалпын реалистік әрі романтикалық әдіспен бейнелеп, келелі де салмақты ой-тұжырымдар айтты» (Сәтбаева: 1998, 3).

Жүсіп ақынның өлеңдері – өзі ұстанған әдеби дәстүрдің аясында танылатын дидактикалық-философиялық туындылар. Ақын – халық әдебиетінің насихатшысы. Жүсіптің дидактикалық-философиялық өлеңдерінде қазақ халқының ата-бабалар қалыптастырған ұлағат жолы насихатталады. Адамзаттың бәріне ортақ асыл қасиеттерді ғана мұрат тұту басты назарға алынады. Адамның балалық шағынан бастап бозбала, жігіт, жігіт ағасы, ересек, егде болған кезеңдерде ұстанған қасиеттерінің маңындағы адамдарға кейінгі ұрпақтарға үлгі болатын ұлағатты, ғибрат уағыздалады. Жүсіптің «Әлеумет келді жиналып», «Адамдық пен надандық», «Өмір сырлары», «Жақсыдан есте қалған бір ауыз сөз», «Тіл ал!» атты насихат өлеңдері бар. Академик З.Ахметов: «Насихат өлеңнің таңдаулылары өнеге боларлық, тағлым аларлық, ғибраттылық, дидактикалық мәнімен ойды көркемдеп нақышты сөздермен жеткізетін бейнелілігі, тартымдылығымен құнды болған. Насихат өлеңнен сол замандағы қоғамдық көзқарастар, арман-мұраттар, халықтың адамгершілікке, ерлікке, әділдікке ұмтылысы, жақсы мен жаманды қалай түсінетіні айқын танылады» (Әдебиеттану терминдерінің сөздігі: 1996, 147).

Жүсіп – ойшыл ақын. Барлық адамзат үшін дүниеге келгенде бесікке тиген арқасымен ертең-ақ табытқа жататын заңдылығы үнемі еске алу арқылы қысқа ғұмырда имандылықпен өмір сүру ұлағаты ұғындырылады. Насихат өлеңдерінің негізгі идеялық түйіндері – осы фәнидегі адамгершілік, жақсылықты жарқырата таныту, оны бақидағы имандылық игілігіне ұластыру. Бұл – қазақ поэзиясында сонау ежелгі түркілік дәуір әдебиетінен үзілмей жеткен сопылық дүниетаным дәстүрінің жалғасы. «Өлең сырлары» насихат өлеңінде осыны айта отырып, ақын түркілік дүниетаным аясында, фәниді мағыналы өткізуді насихаттайды:

Көңілім – гүл, өмірім – бақша, тілім – бұлбұл,
Адамзат осы үшеумен жайнайды гүл.
Өмірі адамзаттың жаз бен қыстай,
Гүлденіп тұрады ол жасап жыл-жыл...
Қызықты қызық көрер нағыз осы,
Ертерек, есің болса, мұны бір біл!
«Темірді қызған кезде соқ», – деген бар,
Жастарым, ойна да күл, ойлай да біл! (Бес ғасыр жырлайды, 1989, 379).

Жүсіп ақынның аталған өлеңдерінен айтылған теориялық анықтамаға сай мазмұн мен пішін тұтастығын аңғарамыз.

«Әлеумет келді жиналып» өлеңіндегі идеялық-композициялық құрылымның өзіндік ерекшелігі бар. Дидактикалық-философиялық өлеңнің желісінде ақынның психологиялық әдісі де қолданылады. Автор өлеңнің құрылымын өзімен, тыңдаушысымен (оқырманымен) сұхбат тұрғысында жазған. Ақынның өзіне қарата арнауы – әрбір адамның үнемі ұмытпайтын мінез-құлық дағдысы ретінде жырланады.

Қазақтың ақындық поэзиясы ХХ ғасырдың басында ұлы Абай шығармашылығына тән әсемдік өркениеттер тоғысуын сіңіре дамыды. Жүсіп ақынның насихат өлеңдеріндегі ағартушылық-гуманистік ойшылдық сарындары ұлттық поэзиядағы осындай поэтикалық ықпалдастық болмысын да аңғартады. Ғалым С.Қорабаев айтқандай: «Идеи и концепции произведения казахских поэтов и писателей показывают, что они дышали воздухом восточной литературы, не переставая ни на минуту быть писателем европейского образца. Мир просветительских ценностей для них был духовной Родиной, которая должна была вместить в себя и Восток и Запад, что

было свойственно и поэзии Абая» (Корабаев: 1992, 15]. Демек, поэзияның ағартушылық мұраты барлық жастағы адамдарға тәлім-тәрбие ұлағатына насихат түрінде жырланады.

Сөздің құдіреті, ақындық өнері арқылы жарыққа шығатын адамның халық қызметшісі екендігі кіріспе шумақтар арқылы түсіндіріледі:

Әлеумет келді жиналып,
Хикаят сөйле, молда Жүсіп!
Тәкаппарлық өте жаман,
Көтерме көңіліңді кеуіп-пісіп!
Халыққа адам жақпайды,
Көзіңді көріп мақтайды.
«Оздым-ақ жұрттан» деп жүрген де,
Пісентіңе палау пісіп (Кете Жүсіп; 2003, 14).

Дидактикалық өлеңнің құрылымында автордың өзіне, тыңдаушысына қарата жырлауы – поэтикалық сұхбат. Поэтикалық сұхбат – әлем әдебиеттерінде қолданылатын әдістердің бірі.

Қожа Ахмет Иассауи, Ахмет Иүгінеки, Жүсіп Баласағұн және т.б. дидактикалық-философиялық поэтикалық туындыларда да осындай көркемдік әдіс қолданылады. Сөз арқауындағы «Қабуснамада» да, қазақтың қара өлеңдерінде де, жыраулар поэзиясында да бұл құрылым сақталады. Зерттеуші А.Исмақова Абайдың «Қара сөздері» – «Ғақлиясы» құрылымындағы осы бірлік сабақтастығына баға береді: «Действительно, слушатель и герой – это постоянные участники события творчества, которое само по себе является событием живого общения между нами. Сама форма организаций прозаических «Ғақлия» Абая представляет собой активное выражение оценки и отношения как слушателю, так и самому предмету высказывания – к герою или к тому, о чем говорится. По сути, автор, герой и слушатель – это живые силы, определяющие форму и стиль и поэтому так отчетливо ощущаемые компонентным созерцателем» (Исмакова: 1998, 105].

Жүсіп ақынның «Әлеумет келді жиылып» өлеңінде автор-кейіпкер-тыңдаушы бірлігі жүйесі танылады. Өзіне қарата жырлауынан ақын атаулыға міндетті адамзаттық парасат, халық алдындағы борышы, рухани қызметі, парызы үлгі етіледі.

Өлеңнің негізгі бөлімінде ақынның насихат сөзін тыңдаушының да тұлғасы айқындалады. Ақынның жалпы ұлағатты ақылшының сөзін тыңдайтын байсалды, байыпты, маңғаз қазақ ұлты өкілінің тұрпатын елестетеміз. Қазақтың халық даналығы бойынша «Тыңдаушысы жоқ сөз жетім» деген ұлағатты тұжырым бекер айтылмаған.

Ақынның дидактикалық өлеңдері оның адамгершілік тәрбиесіне бағдарланған азаматтық парасат биігіндегі қалпын танытады. Жүсіптің мұндай өлеңдері дидактикалық-философиялық мазмұндағы азаматтық, адамгершілік тәрбиесін негіздей жырлаумен ерекшеленеді.

Өлеңнің негізгі бөлімінде он екі түрлі адамға баға беріледі. Ақын тыңдаушысын өзі бейнелеген сол он екі түрлі адамның мұраттарына баламалап бейнелейді, ондай адамдардың қоғамдық-әлеуметтік ортадағы іс-әрекеттеріне, рухани дүниетанымына баға береді. Бұл өлең – адамгершілік тәрбиенің аса жауапты салмағын ұқтыратын туынды. «Халық айтса, қалт айтпайды» деген даналықтың шындығы, тұрмыстағы реалистік таным бағалауларымен түсіндіріледі. Адамдардың әртүрлі кәсіппен айналысқаны халық ортасында түрліше бағаланатыны аталады. Мысалы: қиялшыл-тапқырды «жеңілтек», қолы ашық мырза – сахиды – «ыржандаған әжуа», елге ақылшы

– биді «тақылдаған тақпақшыл», ешкімге үндемейтін момынды – «аузын бұған өгіз», серілікті, салдықты – «жыртыған сорлы», жатып ішер жалқауды – «азып туған күшік», жұмысы өнбейтін адамды – «есек», саудагерді – «тиын көрген тілемсек алдаушы», мүләйім тақуаны – «дәрет алған мысық», өнерпаз іскерді – «қайырсыз қас өзі», жаудан қорықпаған батырды – «жаны қас жарымдау», топқа қосылмайтын жанды – «зәресі жоқ қорқақ» деп атайтыны жырланады. Сонда алуан түрлі таныммен қарайтын халықтың әлеуметтік ортасындағы әрбір жеке жолы жіңішке аса нәзік тағдырлы тұрмыстық қарым-қатынастың өлшеміне ақын өзінің насихат тілімен бағдар-бағыт, үгіт сөзін айтады:

Бұл халыққа адам жақпас,
Жамандықтан пайда таппас.
Жақсылық болса ете бер,
Қолыңнан келсе әрнешік!
Насихат сөзге құлақ сал,
Лебізің болсын шырын бал!
Тірі жанмен шатаспа,
Мүләйім бол сонша кішік.
Кімде-кімнің ұлындай бол,
Жасы үлкеннің «құлындай» бол,
Аңқауырақ қолбандау бол,
Тым жүгініп – болма пысық!
Қазынаға жетер жол қуған,
Бәлеге қалар сөз қуған... (Кете Жүсіп, 2003, 10).

Жүсіптің «Өсиет» атты туындысы – қоштасу және насихат өлеңдер жанрларының қосындысы. Ақын өзінің фәниден өтетіне байланысты халқымен қоштасып, тіршілікпен қарым-қатынастарда болған кемшіліктер үшін кешірім сұрайды.

Өткінші өмір кезеңінен өзі кетіп бара жатса да, арттағы қалып бара жатқан туған халқының адамгершілік-имандылық тазалығын сақтаған үлгілі болу туралы насихат сөзін арнайды:

Кекесін, ел ішінде дау көбейсе,
Ерлерім, түзелмейді, ойла қалпың!
Қалайда қарындасқа, қоғамды бол.
Кеңкіме, кішіктенгіл, келсе қартың!
Саламат ел иесі, аман жүрсең,
Пейілің кең болсын жұртқа, жүзің жарқын!
Жайлы бол, жанның көңілін жабырқатпай,
Сыр бермей сыпалардың ұстап салтын!
Береке татулықпен табылады,
Сақтансаң сабырлы боп, бұзбай әлпің!
Араңа араздық от тұтандырма,
Білгенге ашу – дұшпан, ақыл – алтын (Кете Жүсіп: 2003, 21).

Бұл – қазақ халқының тұтастығын ойлаған нағыз Азамат-Ақынның сөзі. Бұл – сонау Тоныкөк, Күлтегін, Білге, Істеміс қағандар армандаған бірлікті жырлаған Иоллығ Тегін, Қазақ хандығының тұтастығы үшін арпалысқан Сыпыра, Асанқайғы, Шалкиіз, Марғасқа, Доспамбет, Бұхар жыраулармен үндесетін азаматтық тәрбие насихаты. Ақын қарындас, қандас туған халқының қариясынан бөбегіне дейін қамқор болып, барша жанға жайлы, кішік, сабырлы мінезбен береке, татулық өсиетін жазып, нағыз ел иесі болу ұлағатын ұғындырады.

Ақынның бұл өлеңінде ата-бабаның тәлім-тәрбиелік жолын жалғастыру өсиет етіледі. Өлеңде жеке тұлғалардың әлеуметтік ортадағы мінез-құлық мәдениетінің үлгілі сапаларымен бағалануы уағыздалады.

Жан мен тән тазалығын сақтаған үлгілі ұрпақ қазақ ұлтының ежелден бергі ең арманды асыл мұраты. Осындай халықтық мұратқа орай ақын қарапайымдылықты, сабырлықты, дүниеге қызықпауынды, өтіріктен, ұсақтықтан аулақ болуды, жақсыларға жақын жүруді және т.б. адамгершілік қатынастарының сырларын нақтылай жырлайды, парасатты адамгершілік жолына шақырады:

Көп жүкті көтереді бүтін туған,
Ерлік іс-мүсibatқа белін буған!
Аздырма ата жолын әрқашанда,
Жоспарлы, ізгіліктің ізін қуған.
Алғаусыз айтқан сөзің көпке ұнаса,
Секілді көңіл-күйдің кірін жуған.
Айтысқан жақынмен, жатқа жем боп,
Қалады қатар шауып ұмтылудан.
Бүтіндеп өзінді-өзің, ел болмасаң,
Ерлерім ешнәрсе өнбес «жыртылудан».
«Болам-деп, бұрынғымдай!» бос жүрмеңдер,
Ауруын арамдықтың кешір, елім.
Бел байлап тіршілікке, болмай араз,
Жалынын жауыздықтың өшір, елім! (Ешниязұлы: 2003, 56, 20).

Ақынның насихат өлеңдері адамдардың туған халқы үшін азаматтық-қайраткерлік қызмет атқаруға шақырады. Ақын өзінің машықтанған әдісімен тыңдаушысының тұлғасына қарап сөз арнайды. Өлеңнің идеялық-композициялық құрылымындағы кейіпкер тыңдаушы ақынның насихатын қабылдаушы, өз тұсындағы, кейінгі ұрпақтарға таратушы ретінде елестейді. Мысалы: «Кете Жүсіптің бір оқыған жігітке айтқаны» атты насихат өлеңі – азаматтық-гуманистік ойға құрылған шығарма. Ақынның сөз нысанына алған, өзімен сұхбаттас еткен кейіпкері – жасы кіші жас адам. Осы тыңдаушы кейіпкерін ақын қазақ ұлтының қайраткері, ақын мен білімді тоғыстырған парасат иесі қалпында көргісі келеді:

Келтірмес өлімді ойға нәпсіге ерсең,
Еркінді, ер емессің, оған берсең.
Кетеді ара жолда алдандырып,
Алдыңа әуес атты қойып кірсең.
Ау, інім, ақылың ала ойлан ойды,
Тұрақсыз түсіп жүрген жолың дөңсең.
Еңбектің тұлға аспағы екі талай,
Табындап тас көшеде аттай желсең.
Міржақып арғын Мадияр Дулатовтай,
Журналға сөз беруге иінді біл, сен (Кете Жүсіп: 2003, 57, 52].

Насихат өлеңдегі Тыңдаушы – Кейіпкерінің мағыналы өмір сүруін айтуда ақын дәстүрлі ақындық поэзиядағы жас шама үлгісімен жырлауды да қолданады. Жас шамаларына арналған өлеңдерді зерттеушілер Х.Досмұхамедұлы (Досмұхамедұлы: 1991, 24), Т.Тебегенов (Тебегенов: 2001, 68-86) «Ғұмырнаманың – өмірбаяндық өлеңдер» деп атайды.

Адамның әртүрлі жас кезеңдерінің жас шамаларымен белгілене жырлануы түркі әдебиетіндегі суфизм поэзиясының алыбы Қожа Ахмет Иасауиден басталады. Мысалы: «Диуани хикметте»:

Жеті жаста Арыстан Бабқа қылдым салам,
Мұстапаның аманатын бер деп маған.
Сол мезетте мың бір зікір еттім тамам,
Нәпсім тыйып Аллаға бет бұрдым міне (Иасауи: 1993, 19).

Ақындар поэзиясында 1-100 жас аралығындағы адамның барлық жас кезеңдеріне тән физиологиялық, әлеуметтік, тұрмыстық мәселелер бейнелене жырланады.

Ақын өзінің кейіпкерлерінің өмір кезеңдерін көзіне елестете жырлайды. Қырық жастың қырқасына шыққан азаматтық жастық пен есейгендіктің қабаттасқан кезеңінде болатыны, жеңілдіктен арылып, әрбір істі жан-жақты кемелденген оймен кесіп-пішетіндігі жырланады:

... Қырық жаста қырым шаһар ақыл толар,
Елегзіп екі жаққа жақын қонар.
Бірде – үлкен, бірде – жастық қосын жегіп,
Шынында адал ерте абырой қонар.
Жеңіл іс, бойдан қайрат қайтпас күштен,
Толығар ой өркендеп ақыл-естен.
Жақсылық, жамандықтың бәрін өлшеп,
Келтірер кемеліне тондай пішкен (Кете Жүсіп: 2003, 57, 53].

Өмір кезеңіне әрбір ақынның өзіндік бағасы бар. Қазақ поэзиясының тарихында елу жасты жігіт ағасы болған байсалды, салмақты тұлғалық қалыпты елестете жырлайды. Қазақтың ақындық поэзиясында адамның жас шамасы кезеңдерін бір және жүз жас аралығында алып жырлау – тұрақты дәстүр.

Ақындар адамның жарты ғасырлық өмір белесіне көтерілген кезеңнің егделікке бет алған бағдарын реалистікпен суреттейді. Жүсіп ақын да осы өлеңінде сол дәстүрге сай өрнектейді:

... Елу жас жүз бен бірдің шекарасы,
Сырт көзге сырынды алса әркім сенер.
...Елуде ен салынар бет пен көзге,
Елеулі болар денең бұдан өзге.
Бозбала қызыл-жасыл бас қосқанда,
Толқындай тоқтау енер айтар сөзге (Кете Жүсіп: 2003, 57, 55).

Адамның жасы ұлғайған кезеңдері – өзі өмір сүріп келе жатқан әлеуметтік ортадағы лайықты орнының белгіленуі. Байсалды, байыпты көңіл-күйі, кейінгі толқын жас буынның өзіне ілтипатпен қарауы, ізгі ойларымен маңайына және кейінгі ұрпақтарға өнеге жолын қалдыруы – әрбір ізгі ниетті адамның мұраты. Жүсіп ақын алпыс, жетпіс жас кезеңдері иелерінің адамның маңындағы кішілерге қандай әсер беретініне мән береді. Тыңдаушысы –кейіпкерін жалпы адамзаттың жинақталған романтикалық тұлғаға айналдыра жырлаған ақын қарттық кезеңдерін элегиялық мұңлы-шерлі психологиялық сипатын жырлайды:

... Елуден алпыс ары қатар дейді,
Жас бала, бозбала мен ботаң дейді.
Қаймығып «қайнаға» деп келіндерін,

Көрсетіп баласына «атаң» дейді...
... Екінші елуді аттап алшыс ассаң,
Алаңсың әр мінезді доғарамыз.
Жебелеп жексұрын жас-жетпіс келсе,
Сонымен мұнан әрі жоғаламыз.
Тағдырдың міне осылар қымбаттығы,
Сымпиған небір сұлу сымбаттығы,
Дариға, өткенше өмір отыр сөйтіп.
Тамаша түс көргендей қымбаттығы (Кете Жүсіп: 2003, 53-54)].

Ақынның насихат жырының арқауы – адамдарды өмір сүргіштікке, құштарлыққа үндеу. Пәни дүниенің жалт етіп өте шығатын қас қағымдық кезеңін мағыналы да мәнді өткізу ұлағаты жас шамаға арналған өлеңдерде үнемі жыр желісінде болады. Аталған насихат өлеңдегі ақынның лирикалық серпілісінен тыңдаушысына (оқырманна) қарасты тебірене толғауы – адамдарды оптимизмге, рухани құлшынысқа шақырады:

... Атақты азаматтың өздерісіз,
Жарасқан жақсы жолға екіленсең.
Тоныңды топқа киер бос тоздырып,
Болады неге тұлға келген жеңсең.
Болғанда тағат - атаң, сайаб - анаң,
Аштық жоқ қанағатпен сүйіп емсең (Кете Жүсіп: 2003, 57, 52)].

Ақын – өзінің рухани болмысымен (қолымен тілімен, жүрегімен, бүкіл ішкі жан дүниесімен) үнемі сұхбаттаса жүретін психологиялық сыры күрделі тұлға. Жүсіп ақындығының лирикалық сыршылдығы насихат өлеңде де байқалады. Насихат жырының желісіндегі идеялық бағдар – адамның осы фәни жалған дүниені лайықты өткізуін уағыздайды.

Ақынның насихаты – ақын тұлғасының шығармашылық болмысы. Өлеңдері халқының жүрегіне ұялаған, адамзаттығы мен өнері тұтасқан нағыз ақынның шығармашылығын жарқырата таныту керектігі айтылады:

... Ал, қолым, қалам алып қиялға кел,
Мысалы, жауған қардай құйсын тер - сел.
... Сөйлеп қал, тіршілікте тіл мен жағым,
Тұрғанда дененде жан, баста бағың,
Ойнап қал, он саусағым домбыраға,
Маусымды таусылғанша гүлдер шағың.
Жайнаған дәл осы шақ жасыл күнің,
Серуендеп сандуғаштай сайра, тілім (Кете Жүсіп: 2003, 52-53)].

Ақын дарынсыз, талантсыз жандардың өнерге араласуы бәрібір ешқандай нәтиже бермейтінін дәлелдейді. Таланты жоқ құр кеуде кейбір адамдардың қанша тыраштанғандарымен ешқандай жетістікке жетпейтіні бейнелі сөздердің мағыналы астарларымен мегзеле жырланады:

... Суытып қанша баптап, баққанменен,
Шобыр ат шаба алмайды болмаса жел.
Болса егер өзі надан көңілі соқыр,
Оларда халыққа айтарлық болмайды тіл.
Жарамас түстік жерге мініп барсаң,
Атыңды астыңдағы болмаса шел.

Ақыры ол да болса бір тоқтайды,
Мысалы, ақсаң-дағы дариядай Ніл (Кете Жүсіп: 2003, 52-53).

Насихат өлеңдері – дидактикалық поэзиядағы негізгі арнаны құрайтын туындылар. Фольклор мен Шығыс әдебиеттерінде кең өрістеген халықтың тәлім-тәрбие сарындары Жүсіп және онымен дәстүрлес ақындық поэзияда осылайша кең өрістеді.

Жүсіптің нақыл өлеңдері де бар. Академик З.Ахметов: «Нақыл өлең – ғибратты, тағылым берерлік мәні бар, ойды ықшамды, ұтымды түрде жеткізетін, өткір нақышты сөздерге негізделетін терме жырлар, өлеңдер» (Әдебиеттану терминдерінің сөздігі, 1996, 146], – дейді.

«Ешниязұлы Жүсіптің термесі», «Кете Жүсіптің Тұрмағамбет пен Омарға жазғаны» атты өлеңдеріндегі ойлар жүйесі философиялық тереңдіктерімен баурады. Ақын адамзаттық ұрпақтар жалғастығы жүйесіндегі замандар бойы желісі үзілмеген мәселелерді жырлайды. Адамдардың қанағат атты көңілі байлығымен кемелденген болмысына баға беріледі. Тұрмағамбет пен Омарға жазған хатында мағыналы өмір ұлағаты, ғибраты естіледі:

... Бедеудің иман атты беріп жемін,
Жалғанда жарастық сол жалын өрсең.
Секілді тағат – атаң, сауал - анаң,
Аштық жоқ қанағатпен сүт емсең (Кете Жүсіп: 2003, 50).

«Қызығы бұл дүниенің мал менен бақ» өлеңіндегі нақыл сипатындағы өрімдер – халық әдебиетіндегі тұрақты тіркестерге айналған сөз қолданыстарымен үндеседі. Тіршілік қозғалыстарындағы адамдардың уақыт пен кеңістік жүйесіндегі қас қағымдай сәттегі игіліктерді игеру мүмкіндіктерін саралайды. Өлеңнің идеялық бағдары дәстүрлі жас шамаға мән бере жырлаумен үндеседі: «Он бес пен жиырманың арасында жігітке бір қызыл жел болады тап» (Кете Жүсіп: 2003, 25) деген кезеңдегі сән-салатанатпен жүрген бозбаланы, жігіттік шақтың қызықты дәурені суреттеледі.

Сұлу жарға («Кездесіп жазық маңдай зердей көз», «Түлкі тымақ») үйлену мұраты да айтылады. Отыз жасқа жеткеннен кейінгі молшылық тұрмысты болудың қызықты ұлттық ділге лайықты суреті үлгі етіледі.

... Тарықпай киер киім, мінер аттан,
Кетпесе ердің бойын дұшпаны сынап
Шай-шекер, ет пен палау сай боп тұрса,
Күйзелмей кетіп тұрса келген қонақ (Кете Жүсіп: 2003, 26).

Нақыл өлең – тіршіліктегі құбылыстарды, адамзат тұрмысы қайшылықтарын салыстыра шендестіре бейнелейтін шығарма. Дидактикалық поэзияның қалыптасу жолында философиядағы осы негізгі заңдылық тұрақты түрде алына жырланады.

Жүсіп ақын да тұрмыс қайшылықтарын нақыл өлең желісінде поэтикалық мағыналық астарлары қалың бейнелі өрнектермен бейнелей жырлайды:

... Жердің де бірі – биік, бірі – ылди,
Білгенге азаматқа осындай-ақ.
Ол түрлі сауық-сапа етпек түгіл,
Пүшәйман баз біреуге ішер тамақ.
... Асқарға асылғанмен қол жете ме?
Көңіліне жаңқаланып түседі дақ,
Жігіттің аз ақылын алжастырар,
Аласы тұс-тұсынан тұрса қамап.

Жұмсауға қолда қаражат болмаған соң,
Орнына келмейді екен еткен талап (Кете Жүсіп: 2003, 26).

Ақын-жыраулар – қазақ өркениетінің көп ғасырлар бойы үлгісі болып қалыптасуына, дамуына елеулі ықпал еткен қайраткерлер жыр алыптары. Қазақ елінің ежелгі замандардан бүгінге жеткен, енді «Мәңгілік ел» болашағына ұласқан мағыналы тарихының дәнекері ұлттық татулық, достық, ел бірлігі, ауызбіршілік, ынтымағы.

Қорыта айтқанда, ақын-жыраулар поэзиясында халық даналығы негіздеген дидактикалық-гуманистік ұлағат поэтикалық өрнектермен одан әрі дамытылады.

ӘДЕБИЕТ

Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (1996) (Құрастыр. З.Ахметов, Т.Шаңбаев) – Алматы: Ана тілі, – 240 б.

Бес ғасыр жырлайды (1989) 2-томдық (Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев) Алматы: Жазушы, 1-том, – 384 б.

Досмұхамедұлы Х. (1991). *Аламан*. -Алматы: Ана тілі, –240 б.

Иасауи Қожа Ахмет (1993). *Диуани хикмет (Ақыл кітабы)* (Жинақтап баспаға әзірлеген, қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи). –Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы. – 262 б.

Исмакова А.С. *Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность)* (1998). Алматы: Ғылым, – 105 стр.

Корабаев С.С. *Развитие сатиры в казахской литературе начала XX века* (1992). Автореф. канд. дис., Алматы, – 22 с.

Кете Жүсіп. *Өлең толғаулар, дастандар мен айтыстар* (2003). Алматы: «Арыс» баспасы, – 236 б.

Мағауин М. *Қобыз сарыны (XV-XVIII ғасырларда жасалған қазақ ақын-жыраулары)* (монография) (1968). –Алматы: «Жазушы» баспасы, –131-б.

Омар Шораяқов. *Шайыр*. Өлеңдер, дастандар, айтыстар (1984). Алматы: Жазушы, – 8-б.

Сәтбаева Ш.Қ. *Алғы сөз // XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті* (Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір) (1998). -Алматы: Ғылым, Б. 3-8.

Тебегенов Т. *Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі* (2001). Алматы: Білім, – 68-86-б.

552, №6 ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры.

552, №2 ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры.

552, №3 ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры.

**ЕДІГЕТАНУДА ТАНЫЛҒАН ҒАЛЫМ НЕМЕСЕ ЕРЛІК ІС ТАЛАП ЕТКЕН
ЕРЛІК/ SCIENTIST WHO BECAME FAMOUS IN EDIGETANU OR FEAT,
REQUIRING COURAGE**

Әбдісайыт ПАХРАТДИНОВ
Тұрсынай ТӨРТКҮЛБАЕВА*

Түйіндеме

Бұл мақалада белгілі қарақалпақ фольклортанушысы, профессор К.Алламбергеновтың «Едіге» дастанының ұлттық версияларын зерттеуге қосқан үлесі жайында сөз болады. К. Алламбергенов ХХ ғасырдың 90 жылдарының бірінші жартысында да «Едіге» дастаны бойынша бірқатар ғылыми-теориялық, практикалық жұмыстар атқарды. Күнделікті баспасөздерде, ғылыми-теориялық конференцияларда дастанның маңызды мәселелеріне байланысты батыл пікірлер білдірумен қатар республикалық журналдарда отызға жақын көлемді ғылыми мақалалары жариялады. 1993-1994-жылдары С.Бахадырова, Т.Ниетуллаевтармен бірге дастанның және бір варианты - «Тұлым биді» «Қарақалпақстан мұғалімі» журналында өз алғы және соңғы сөзімен бастырып шығарды.

К.Алламбергеновтың 1995 жылы «Білім» баспасынан шығарған «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге» атты көлемді монографиясы Қазақстан, Орта Азия, Таулы Алтай және Кавказдағы түркі тілдес халықтар фольклористикасында «Едіге» дастаны бойынша жасалған ең алғашқы ғылыми еңбек. Монографияда ғалым «Едіге» дастанының ұлттық версиясы, варианттарын салыстырып талдау негізінде дастанның мазмұны және көркемдік ерекшеліктерін, версиялар типологиясын, тарихи негіздерін сенімді дәлелдеп бере алған.

Мақала авторлары ғылыми шығармашылық өмірін Едіге және Едігетанудың ерлік істерімен тығыз байланыстырған үлкен жүректі ғалым К.Алламбергеновтің аталмыш еңбегіне ғылыми талдау жасаған. Және ол еңбекті тек ғана қарақалпақ фольклористикасында емес, жалпы түркі дүниесі фольклортануындағы ең алғашқы көлемді және құнды еңбек деп бағалайды.

Кілт сөздер: Едіге, Едігетану, вариант, версия, типология, ұлттық версия, түркі дүниесі фольклортануы

Abstract

In this article we are talking about the contribution of famous Karakalpak folklorist, professor K.Allambergenov in the study of national versions of the epos "Edige". K.Allambergenov and 90's carried out some scientific-theoretical and practical work on Dastan "Edige". He boldly stated his opinion on important issues Dastan in daily periodicals, scientific and theoretical conferences and published about thirty volume of scientific articles in national magazines. In 1993-1994, together with S.Bahadyrov, T.Nietullaev published in the journal "Karakalpakstan mugalimi" another option Dastan "Tulyum bi" with his preface and after word.

Substantial monograph K.Allambergenov "Karakalpak folk epos "Edige", released in 1995 with the publishing house "Bilim" is the first scientific work, created in the folklore of Kazakhstan, Central Asia, the Altai Mountains and the Turkic-speaking peoples of the Caucasus. Scientist in the monograph in a comparative analysis of national versions and

* Әжнiяз атындағы Нәкiс мемлекеттік педагогикалық институтының оқытушылары

variants Dastan "Edige" justified true content and artistic features Dastan typology versions, historical foundations of this epos.

The authors analyze this scientific work courageous teaching of his creative life with heroic acts in Edigetanu, K.Allambergenov. And also appreciate this work as the very first surround and valuable work, not only in Karakalpakstan folklore, but in the folklore of the Turkic world.

Key words: Edige, Edigetanu, Variant, Version, Typology, National version, Folklore of the Turkic world.

Белгілі фольклоршы, түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов мақаламыз тақырыбында білдірілген бағаларға бұдан сәл кем жиырма жыл бұрын-ақ жетіскен еді. Дәлірегі, ол терең теориялық біліммен бірге, аса еңбекқорлық, үлкен адами-патриоттық жүрек және батылдықты талап ететін бұл ерлік іске Едігетануда өзі пір тұтатын ұстаз ғалымдар Ш.Ш.Уәлиханов, П.М.Мелиоранский, И.А.Беляев В.М.Жирмунский, Н.Исанбетов, М.Бурангулов, Н.Хакимов, А.Шейх Али ұлы, Қ.Сәтбаев, Р.Бердібаев, Х.Т.Зарипов, Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, К.Мәмбетовтардың ізімен XX ғасырдың 80-жылдарының орталарында-ақ кірісе бастады. Дәлірегі, бұл ерлік іс оның көкірегіне бала кездерінде-ақ (өткен ғасырдың 60-жылдарында) арман құсы болып қонған еді.

К.Алламбергенов бұл арманының көркем сәулесін 1993 жылы Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықты алған «Дария тартылған жылдар» атты романында өзінің балалық прототипі Жалғас Назаров образы арқылы былайша суреттейді:

...- «Балам-ау, бұл дәрияның бойларында нелер болып өтпеді дейсің! «Кердер қала», «Едігенің қаласы», «Сатемірдің қаласы», «Дәрі қала» дегендей үлкен-үлкен қалалар, сәл әріректе – Кегейлі, Халқабат жаққа көз жіберсек, «Тоқтамыстың көз жасы» деген көл мен «Едігенің моласы» сияқты қасиетті орындар өте көп болған. Ал, Едіге бабамыздың ат ойнатып шыққан Төк тауының төбесі мен Қыран таудың үстінен жүрсең, ерте дәуірлік бес-алты күмбезді көресің. Осындай күмбездер Хайуан қалада да болған ...

Бір уақытта Хайуан қаланың айналасында «Қырық қыздың бағы» деген бақ болған. Бақ болғанда қандай - үлкен бес танаптық! Бұл негізінде ертеде Шах Темірдің жаратқан бағы екен. Оның жұрнақтары жақын уақыттарға дейін сақталып келген ...

Әне, осы баққа Жамбас қала деген жерден қырық қызымен Гүлайым батыр да келіп тұрған (Бұл дәуірде бақ Миуелі деп аталыпты).

Бұл қалаға кімдер келіп-кетпеген дейсің! Тіпті, бабамыз Едіге де Тоқтамыспен араздасқанда, Еділ-Жайық бойларынан осы бақты елге келіп түскен. «Едіге» дастанындағы «Сатемір ханның қаласы түстік жерден көрінер» деген сөздің мағынасы сол, балам. Мына «Саркоп қала»ның тұсына келген жерде Едіге бабамыздың баласы Нұратдин әкесін іздеп келе жатып, аттан түсіп бір түн дем алған деседі...» (Алламбергенов: 1992, 5).

...«Әр су тасқынынан кейін естілетін бұл аңыз-әңгімелер рухында тәрбиеленген Жалғас, қалайда не ақын, не жырау, не балуан, не болмаса тарихшы ғалым болуы керек еді.

... Иә, ол жыраулық, ақындық, балуандық деген қасиеттердің еш қайсысынан да құр алақан болған жоқ. Тарихқа да қызығушылығы жоқ емес еді. Неге екені белгісіз, ол көбірек атасы айтқан Едіге батыр жайындағы аңыз-әңгімелерге қызыға берді. Тіпті, бір жолы балалар газетасынан «Едіге Хайуан калада болған ба?», «Едіге Москваны басып алған ба?» деген бір-екі мақала да жазып жіберді. Бірақ, редакциядан дұрыс жауап болмай, еңбегі еш болды. Белгісіз себептерге байланысты жариялауға болмайтын көрінеді.

Жалғас бұл қандай себеп екен деп ұзақ уақыт тынышсызданып жүрді. Соң тарих мұғалімінен сұрап білсе, Едіге феодал болып, орыстарға қарсы күрес алып барған-мыш. Қазіргі түзім тұсында ол туралы сөз айтуға болмайды-мыш, ұлттар арасында ала ауыздық келіп шығады-мыш ...» (Алламбергенов: 1992, 10).

Кеңесбай Аллаамбергеновтің балалық арманындағы бұл сиқырлы сандық сырын ашу кілті өткен ғасырдың 70-80 жылдарында табылғандай болды. Бұл жылдарда жоғары оқу орны менен аспирантура, мамандығын жетілдіру курстарында бүкіл түркі дүниесіне белгілі, сол кездегі одақтық республикалар көлемінде танылған Қ.Айымбетов, М.Нұрмұхамедов, Қ.Мақсетов, С.Ахметов, К.Мамбетов, Ә.Қоңыратбаев, З.Қабдолов, А.Шорафутдинов, Т.Мирзаев, О.Норматов сияқты үлкен ғалымдар мектебінен тәлім алған Кеңесбай олардың лекциялары мен әңгімелерінен бұл ерлік істі амалға асыру үшін тек арман ғана жеткіліксіз екендігін, сонымен бірге терең білім, тынымсыз еңбек, үлкен жүрек керектігін анық түсінді...

Ол осы мақсатта көп жылдар бойы ғалымдыққа талапкер сипатында тынымсыз еңбек етіп, 1985 жылы Ташкенттегі Өзбекстан Ғылымдар Академиясының Әлішер Науаи атындағы Тіл және әдебиет институтының Мамандандырылған кеңесінде «Қарақалпақ әдебиетінде ақындар айтысы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, қарақалпақ фольклортануы мен әдебиеттануында алғашқылардан болып айтыс жанрының өзіне тән ерекшеліктерін, оның келіп шығу деректерін, ауызша формалардан жазба әдебиетке өсіп өту жолдарын, қарақалпақ әдебиетінің даму жолдарындағы жанрлық әр түрлі көріністерін, даму жолдары мен идеялық-көркемдік ерекшеліктерін ғылыми көзқараспен кең түрде тұжырымды дәлелдеп берді. Оның бұл арнаулы зерттеуі соң 1989 жылы «Қарақалпақ әдебиетінде айтыс» деген атпен «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына монография болып жарық көрді.

К.Аллаамбергеновтың «Едігетануға» шындап кірісуі, міне, осы жылдардан басталды.

Өкінішке орай, кешегі жақын арада өткен зобалаң (репрессия) жылдарында бұл дастан да таптық, партиялық көзқараспен бағаланып, «көшпелі үстем тап өкілдері мүддесін жақтайтын феодализм дәуір эпосы» (В.Д.Греков, А.Ю.Якубовский) сипатында қудалауға ұшырап, жеткілікті дәрежеде оқытылмай келді. Дастанның башқұрт, татар версияларын қаралаған арнаулы партиялық қарарлар да шықты.

Халық мұраларына деген осындай көзқарастардың көлеңкесі дастанның қарақалпақ версиясын да шарпып өтті. Дастанның өзі 1937 жылдан кейін жарты ғасырдан артық қайта басылмай келгенін айтпағанның өзінде, оны жырлаған кейбір жыраулар «халық дұшпаны» есебінде жаламен жазаланып, қамауда өз өмірін өткізді...

Кешегі 80-жылдардың екінші жартысында бұрынғы СССР аймағында болған демократиялық, жариялылық бағыты соның салдарынан барлық одақтық республикадардың, соның ішінде Өзбекстан Республикасының да өз алдына тәуелсіз мемлекет болып бой көтеруі көптеген ұлттық мұраларымыздың, соның ішінде «Едіге»

дастаны сияқты мұралардың да қайта бой тіктеп, халықтық көзқарастан қайта бағалануына кең мүмкіндіктер ашып берді.

Осындай мүмкіндіктердің нәтижесі болса керек, қарақалпақ халық дастаны «Едіге» 80-жылдардың соңынан бастап қарақалпақ фольклористикасында қайта бағалана бастады. Осы жылдары дастанды қайта тіктеу мәселелеріне арналған Қ.Мақсетов, Ә.Алымов, Т.Ниетуллаев, К.Алламбергеновтердің бірқатар мақалалары жарық көрді.

Дастанды халыққа қайта жеткізу, оны шынайы ғылыми көзқарастан қайта бағалау жұмыстарында жас та болса талантты ғалым-жазушы, сол уақыттардағы филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Кеңесбай Аллаамбергеновтің қызметтері айрықша болды.

«Ата-бабамыздан келе жатқан жыраулық мектебінің жанды практикасы жоқ болу алдында. Ал, олардың репертуарынан негізгі орынды иелейтін «Едіге» дастанын репрессияның қанды батпағынан тазалау жұмыстары осы күнге дейін бір жақты болған жоқ»... – деп жанашырлықпен шығып сөйледі ол, 80-жылдардың аяғында «Әмудария» журналында болып өткен бір дөңгелек столда («Әмудария», 1989, № 6. 3-б).

Көп ұзамай ол осы пікірін іс жүзінде батыл түрде дәлелдеуге көшті. «Әмудария» журналына бас редактор болып сайланған ол 1989 жылдан бастап-ақ «Едіге» дастанының қарақалпақ версиясын «қайта тірілтуге» үлкен дайындықтар көре бастады. Журналдың 1989 жылғы сандарында дастанның идеялық құндылығы, көркемдігі жайында, оны репрессия батпағынан тазалап, қарақалпақ халқының ұлттық-рухани мұрасы сипатында ақтау қажеттіктері бойынша Қ.Мақсетов, Қ.Байниязов, Т.Ниетуллаев, Ә.Алымов сияқты ғалымдардың мақалаларын жариялап, академик С.Камалов пен профессор Д.Насыровтардың «Едігені» жариялауға болады» деген сенім хаттарын алып, ғылыми-зерттеу институттары мен оқу орындары Ғылыми Кеңестерінің мақұлдаған талқылауларынан өткізіп, соңында «Әмудария» журналының 1990 жылғы №1-2-3-сандарында дастанның 1937 жылда Қ.Айымбетов Москвадан латын емлесінде бастырып шығарған Ерполат жырау вариантын оқырмандарға қайта ұсынды. Осы жылы «Қарақалпақстан» баспасына да ұсыныс білдіріп, дастанның Ерполат жырау вариантына қоса Қияс жырау вариантын да Қ.Мақсетов, Қ.Байниязов, Т.Ниетуллаев, Ә.Алымовтардың алғы сөз, соңғы сөздерімен өз алдына бір кітап етіп басып шығаруына негіз дайындап берді.

К. Аллаамбергенов сол ғасырдың 90-жылдарының бірінші жартысында да «Едіге» дастаны бойынша бірқатар ғылыми-теориялық, практикалық жұмыстар алып барды. Күнделікті баспасөздерде, радиоесітіру және телекөрсетулерде, ғылыми-теориялық конференцияларда дастанның маңызды мәселелеріне байланысты батыл пікірлер білдірумен қатар, республикалық журналдарда отызға жақын көлемді ғылыми мақалалар жариялады. 1993-1994-жылдары С.Бахадырова, Т.Ниетуллаевтармен бірге дастанның және бір варианты «Тұлым биді» «Қарақалпақстан мұғалімі» журналында өз алғы және соңғы сөзімен бастырып шығарды.

Қаһармандық дастан туралы мұндай қаһармандық істер жас ғалымнан халық мұрасының қадіріне жететін садықтықты, ғылыми-теориялық сауаттылықты ғана талап етіп қоймастан, оны қорғап білетін үлкен дәу жүректілікті, батылдықты да талап етті. К.Аллаамбергеновтің 1995 жылы «Білім» баспасынан бастырып шығарған «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге» атты көлемді (14 б.т.) монографиясы ондағы бұл қасиеттердің айқын куәсі сипатында жарыққа шыққандай болды. Мұны айтып отырғанымыздың себебі, монография Қазақстан, Орта Азия, Таулы Алтай және Кавказдағы түркі тілдес

халықтар фольклористикасында «Едіге» дастаны бойынша жасалған ең алғашқы ғылыми еңбек болып табылады. Жас ғалым бойындағы Отанға, ұлттық мұраға деген сүйіспеншілік оған осындай ерлік талап ететін сауап іске алғашқылардан болып батыл түрде кірісуге кең мүмкіндік берді.

Монографияның және бір маңызы сонда - ғалым «Едіге» дастанының ұлттық версиясы, варианттарын салыстырып талдау негізінде дастанның мазмұны және көркемдік ерекшеліктерін, версиялар типологиясын, тарихи негіздерін сенімді дәлелдеп бере алған.

Ең бастысы, монография ортаға қойған мәселелердің көкейтестілігі, өміршендігі, құрылысы және мазмұнының бір-біріне сай қосақталып келуі, ғылыми-теориялық пікір, болжау және шешім қорытындыларының тереңдігі, ғылыми мәлімет және сілтемелердің дәлдігімен ажыралып тұрады. Ғалымның көп деректері және ғылыми-теориялық, методологиялық әдебиеттерді құнтпен үйреніп шыққандығы, оларды өз еңбегінде шығармашылықпен сыни көзқарастан пайдаланғандығы, объектив қатынас жасағаны жұмыстың Кіріспе бөлімінде көзге айқын көрінеді. Ғалым «Едіге» дастанының жиналу, басылып шығу, зерттелу тарихына байланысты өзіне дейінгі Ш.Уәлиханов, В.В.Бартольд, П.М.Мелиоранский, И.А.Беляев, А.Н.Самойлович, С.А.Орлов, Б.Д.Греков, Қ.Сәтбаев, А.Ю.Якубовский, В.М.Жирмунский, Х.Т.Зорифов, В.Д.Греков, Р.Бердібаев, А.Шикалиев, Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетовтардың еңбектеріне ғылыми ар-ождан көзқарасынан үлкен құрметпен қатынас жасаса да, олардың барлық пікірлеріне бас июшілік бағытынан бөлек тұрады, кезі келгенде оларды да сынға алып, өз-пікір қорытындыларын ортаға салады. Әсіресе, ғалымның кейбір шовинист орыс ғалымдарымен ғылыми пікір тартысына түсіп, В.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийлердің дастанды, дастан кейіпкерлері Өмір Темір, Едіге, Тоқтамыстарды бір жақты бағалаған пікірлері, сынға алынған ескертпелері қолдауға тұрарлық.

Монографиядағы осындай ғылыми деректердің молшылығы және мұқият пайдаланғандығынан болса керек, ғалым жұмыстың **«Едіге» дастанының пайда болу деректері және жанрлық белгілерінің жетілу жолдары**» деп аталатын бірінші тарауында дастанның ғылыми теориялық мәселелерін біршама сәтті шешкен. Бұл тарауда ғалым дастан пайда болғанға дейінгі және пайда болған дәуірлердегі саяси-қоғамдық, тарихи-эстетикалық, мәдени факторларды терең талдай отырып, фольклористикада дастан теориясы бойынша бұрын айтылмаған қызықты қорытынды пікірлерді алға тартады. Ғалым дастанның В.М.Жирмунскийден бастап айтылып келе жатқан дәстүрлі «қаһармандық дастан» екендігін де, соңғы дәуірлерде кейбір фольклористер мен тарихшылардың «тарихи дастан» деп бұл терминге енгізген жаңалығын да бекерлемейді, керісінше бұл пікірлерді өзінше дамытып, дастанды жанрлық белгісіне орай «тарихи-қаһармандық дастан» (Алламбергенов: 1995, 54), – деп қорытындылайды.

Ғалымның бұл пікіріне қосылмау мүмкін емес, себебі, оның көрсетуінше, дастанда қаһармандық мотив пен тарихилық мотив басқа жанр тудырушы элементтерге қарағанда басым орынды иелейді. «Дастан тақырыбы сюжеттік мазмұны бойынша бұл мотивтердің екеуіне де теңдей жауап береді, тіпті бірін-бірі толықтырып отырады» (Алламбергенов: 1995, 54-55).

Ғалымның көрсетуінше, дастан бұл жанрлық белгілерді жетістіремін дегенше ұзақ жолдарды басып өтеді. Дастанның пайда болуында, әсіресе, түркі тілдес халықтардың дастан жарату дәстүрі мәлім дәрежеде алғашқы идеялық дерек қызметін атқарады. Бұл дәстүрдің шарттары бойынша бұл эпостық шығарма халық арасында

бұрыннан бар қандай да бір дайын деректер негізінде келіп шығады. «Едіге» дастаны да, міне, осы эпикалық дәстүрдің шарттарына сай ең алғаш Едігенің көзі тірісінде-ақ Едіге және оның ата-тегінің тегін еместігіне байланысты келіп шыққан миф, ертегі, аңыз-әңгімелер негізінде пайда болған. Соңғы дәуірлерде болса бұл формаларға Едігенің бектігі менен ерлігі жайындағы мақтау жырлары мен жоқтау жырлары келіп қосылған.

«Сөзсіз, дастан өзінің алғашқы келіп шығуында «жыр» жанры сипатында дүниеге келген, - деп шегелейді автор өзінің бұл пікірлерін, - Себебі, «эпос басында ертегі, аңыз шежіре түрінде айтылып, келе-келе көлемді жырға айланған» (Алламбергенов: 1995,39).

Автордың көрсетуінше, осы тарихи жыр дәуір өткен сайын эпикалық сыпаттары аз-кем толысып, көлемді эпос-дастан, эпопея дәрежесіне дейін жетілген.

Ғалымның осы тарауда және бір көңіл аударарлық тұжырымды пікірі-дастанның идеялық деректері туралы ой-пікір қорытындылары болып есептеледі. Бұл пікірлердің қорытындысына қарағанда, «Едігенің» тарихи-қаһармандық дастан, шынайы көркем шығарма сипатында пайда болуында дастан қаһарманы Едіге жасаған замандағы тарихи жағдай тудырған тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың қоғамдық қайраткерлігі ең басты идеялық түрткі қызметін атқарған. Ал, ерте дәуірдегі түркі тілдес халықтардың тасқа жазып қалдырған естеліктері мен Шығыс халықтарының ауызша және жазба эпостары - «Қорқыт ата жырлары», «Шаһнама», «Алпамыс», «Қобылан» сияқты дастандардағы әдеби-фольклорлық дәстүрлер, эпикалық мотивтер болса «Едіге» дастанында бұрыннан келе жатқан жол-қаһармандық мотивтің сақталып қалуына берік негіз дайындап берген. (Алламбергенов: 1995, 51-52).

Бұл көзқарастан автордың жоғарыда аты аталған шығармалар мен «Едіге» дастанын типологиялық талдау жасаған пікірлерін осы тараудың ең мазмұнды жерлері деп бағаласа болады.

Автор монографияның **«Қарақалпақ халық дастаны «Едіге»** деп аталатын екінші тарауында осы генезисті анықтау арқылы дастанның қарақалпақ версиясы варианттарының жалпы сипаттамасы мен варианттаралық ерекшеліктерін белгілеп береді.

Ғалым дастанның қарақалпақ версиясының Нұрабылла, Бекімбет, Ерполат, Өтенияз, Кәрім, Қияс, Есемұрат, Жұмабай, Жанназар, «Тұлым би» (Өтепов Ақбай) «Едіге» (Н.Дәуқараев), «Эдиге ибн Түкли Азиз» (Қалімбет-қыпшақ) варианттарын тұтас талдау нәтижесінде төмендегідей тұжырымды қорытындылар жасай алған.

1.Қарақалпақ халқы XIV ғасырдың соңы XV ғасырдың бастарынан көпшілік түркі тілдес (ноғай, башқұрт, татар, қазақ, көшпелі өзбек, таулы алтай) халықтары сияқты «Едіге» дастанының тең дәрежелі шығарушысы және мұрагері. Сондықтан, дастанның Бекімбет, Ерполат, Есемұрат, Өтенияз жырау варианттары өздерінің архетипке жақындығы бойынша ең ескі нұсқалар екендігінен дерек беріп тұрады;

2.Қарақалпақ версиясы варианттары басқа ұлттық версиялардан өзінің жанрлық көп түрлілігі бойынша да ажыралып тұрады. Бұл ерекшеліктері бойынша оларды төмендегідей бір неше топтарға бөлуге болады:

1) Дастанның архетипке жақын эпикалық тарихи-қаһармандық варианттары (Бекімбет, Ерполат, Есемұрат, Өтенияз т. б. жыраулар варианты).

2) Дастанның архетиптен жырақтап кеткен лиро-эпикалық: қысса және ертегілік эпос варианттары («Тұлым би», «Едіге ибн Түкті Азиз қыссасы», «Едіге» (Н.Дәуқараев варианты).

Ғалым бұл тарауда дастанның қарақалпақ версиясы мысалында идея және тақырып, образ және сюжеттік желі, көркемдік ерекшеліктер мәселесіне де кең түрде тоқтап өткен. Бұл мәселелерді талдау қорытындыларына қарағанда, дастан өз идеясы бойынша халыққа ешқандай жат шығарма емес, керісінше адамзаттың жақсылық, сұлулық, еркіндік, тәуелсіздік, достық-туысқандық жайындағы ең жақсы пікірлерін уағыздайтын аса бағалы туынды. Дастан сюжетіне негіз болған негізгі оқиғалар – Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен оның бас әмірі Едіге, Мауереннахр әкімі Әмір Темір арасындағы талас-тартыстар, Әмір Темір мен Едігенің Тоқтамысқа қарсы алып барған соғыстары, бұл соғыста Тоқтамыстың жеңіліп, Едігенің Әмір Темір жәрдемінде Еділдің жарты жағын бөліп алып, Ноғайлыны өз алдына ел қылып салтанат құрулары, бұдан кейінгі Едіге – Тоқтамыс арасындағы талас-тартыстардың тарихи шындықтың көркем сәулесі екендігін автор тарихи фактілермен сенімді дәлелдей алған. Ғалымның бұл тараудағы «Едіге - маңғыт руынан шығып, соңынан осы Ноғай (Маңғыт жұрты) мемлекетінің негізін қалаған қоғам қайраткері, тарихи тұлға өзінің этно-генетикалық шығысы жағынан көбірек ноғайлар мен қарақалпақтарға жақын тұрады», - деген пікірлері де қолдауға тұрарлық.

Жұмыстың түркі тілдес халықтар Едігетануында және бір алғашқы ашылу болып қосылатын тарауы - **«Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы сюжеттік мотивтердің жалпы белгілері және даралығы»** деп аталады. Бұл тарауда автор түркі тілдес халықтардың фольклористері арасында алғашқылардан болып Едігенің барлық версиялары бойынша тұтас типологиялық, текстологиялық талдау жасайды. Автор бұл салыстырып талдаулардың нәтижесінде дастанның барлық версиялары алдымен бір деректен келіп шыққандығын, соң уақыт өтуімен әр түрлі дәуір және жағдайларға байланысты версиялану және вариантталу құбылыстарына ие болып, ұлттық ерекшеліктерді өз бойына жинақтай бастағанын дәлелдейді. Ғалымның көрсетуінше, бұл версиялардың ішінде архетипке біршама жақыны ноғай, қарақалпақ, қазақ версиялары болып табылады. Ал, дастанның татар, башқұрт, қарақалпақ версиялары өздерінің тарихилық сипатының тереңдігімен де көзге түседі. Осылардың ішінде қарақалпақ халық дастаны «Едігенің» Қияс-жырау, Өтенияз-жырау варианттары өз мазмұндарының толықтығы және композициялық құрылысының кең қамтылғандығымен де жоғарыдағы версия варианттарынан біраз өзгеріске ие екендігімен де көңіл бөлерлік.

Қысқасы, К. Алламбергенов бұл монографияда «Едіге» дастанының біртұтас мәселелерін салыстырмалы-типологиялық-текстологиялық талдау тәсілінде ғылыми-теориялық тереңдікте жоғары дәрежеде сапалылық және саналылықпен шешіп бере алған. Сондықтан да бұл монография тек ғана қарақалпақ фольклористикасында емес, жалпы түркі дүниесі фольклортануындағы ең алғашқы көлемді және құнды еңбек болып табылады.

К.Алламбергеновтың «Едіге» дастаны, Едіге батыр туралы бұл зерттеулері 90-жылдардың екінші жартысында өзінің ең биік шыңына жетті десек қателеспеген болар едік. 1996 жылы «Қарақалпақстан мұғалімі» журналының № 3-4 сандарында «Едіге» дастанының 1903 жылы И.А.Беляев жазып алған Бекімбет жырау вариантын қайта бастырып шығарған К.Алламбергенов 1996 жылдың декабрь айында Ташкенттегі Өзбекстан Ғылымдар Академиясының Науаи атындағы Әдебиет институтының Мамандандырылған кеңесіне «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге» (Генезисі. Жанрлық

белгілері. Ұлттық версиядар типологиясы және поэтикасы) тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғауға ұсынды (Алламбергенов: 1996). Қорғау мәжілісінде өздерінің қызығушылықпен қардай боратып берген сұрақтарына қанағаттанушылық жауап алған Кеңес мүшелері - А.Хайтметов, А.Қаюмов, М.Саидов, Т.Мирзаев, Б.Назаров, Б.Саримсоқов, С.Мирвалиев, Н.Каримов сияқты белгілі ғалымдар оған риза болып, бәрі бірдей тілектестік білдіріп, түгел дауыс берді.

- Бағаңыз «айрықша»! - деді жас ғалымның жауаптарына толық қанағаттанған Мамандандырылған кеңес бастығы, көрнекті теоретик ғалым, академик И.А.Сұлтанов. - Рахмет, ұлым! Едіге бабаңыздың рухын шат қылдыңыз! ...

Болашағынан үлкен үміт күтуге тұрарлық қажымас ғалым К.Алламбергеновқа болған бұл баға және тілектестік, бір жағынан, Кеңес өкіметі тұсында жарты ғасырдан көп уақыттан бері «феодал тұлға» деп қудалауда болып келген бабамыз Едіге батыр мен ол жайында жырлануы және басылуы қадаған етілген бағасыз рухани байлығымыз «Едіге» дастанына деген тілектестік еді. Себебі, болашақ ғылым докторы К.Алламбергенов қорғау уақытында берілген көп сұрақтардың бірі - дастан қаһарманы - тарихи Едігенің түркі халықтар тарихындағы орны туралы олардың көңіліндегі сөзді дәл тауып айтып, былайша жауап берген еді:

- Едіге XIV-XV ғасырларда көпшілік түркі халқы Алтын Орда құрамында бір рулық-қауымдық бірлікте күн көрісі, тұрмыс жағдайы, мұңы, арманы, алға қойған жақсы ниет, рухани дүниесі бір түркі халқы болып жасап, біртұтас түркі мемлекетін түзу үшін сырт ел басқыншыларына қарсы бір тән, бір жан болып үздіксіз күрестер алып барған қиян-кескі бір дәуірлерде тарихи қажеттіліктерге бола осы аймақтағы халықтардың күрескер көсемі, батыры сипатында тарих сахнасына шыққан тарихи тұлға.

Солай екен, XIV ғасырдың 90-жылдарында Ноғай-Маңғыт жұртын Алтын Ордан өз алдына мемлекет есебінде бөліп алған ақ маңғыттардан шыққан Едіге XV ғасырдың бірінші ширегінде өзінің Алтын Орданың ыдырау бағытын тоқтатуға, солай етіп, оны бұрынғы монғол-түрік мемлекеті жағдайынан жаңа түркі мемлекетке айналдыруға және берік етуге ұмтылған ұнамды әрекеттерімен енді ол бір этникалық топ, этнос маңғыт көсемі, батыры сипатындағы ұлттық қабығынан шығып, Алтын Орда, Еділ-Жайық, Дешті Қыпшақ далаларындағы бүкіл біртұтас түркі халықтардың ұлы әміршісіне айналды. Сондықтан бабамыз Едіге тек қарақалпақ, яки ноғай халқының емес, осы дәуірлерде Алтын Орда құрамында жасаған қарақалпақ, қазақ, ноғай, башқұрт, татар, көшпелі өзбектер сияқты бүкіл түркі халықтардың ұлы көсемі, батыры, жол бастаушысы, қамқоры және әмірі сипатында бағалануы керек!

К.Алламбергенов Едіге бабамыздың тарихымызда тұтқан осы орнын әлі де кеңірек және анығырақ ашып беру үшін бұдан кейінгі жылдарда да барынша ат салысып күресті. Дастан бойынша ұйымдастырылған әр түрлі конференциялар мен шаралардың басы-қасында болып, ғылымға деген жанашырлығын және бір рет дәлелдеді.

2001 жылы дастанның қарақалпақ версиясы бойынша «Қарақалпақ халық дастаны «Едігені» зерттеу мәселелері» атты Халықаралық конференцияның Қарақалпақстанда, Нөкісте өткізілуі үлкен саяси маңызы бар тарихи-мәдени оқиға болды. Конференцияға қатынасқан ғалымдар, әсіресе Бонн университеті профессоры Карл Райхл, Жапониялық профессор Сакай Хироки, Түркиялық профессорлар Яшар Калафат, Бедат Ұйғыр, Ташкенттік ғалымдар, профессорлар: Т.Мирзаев, Т.Ширинов, М.Исхаковтар, Қазақстандық академик Р.Бердібаев, Башқұртстандық профессор А.Г.Салихов, Нөкістен академик С.Камалов пен профессорлар Қ.Мақсетов,

С.Бахадырова, К.Алламбергеновтар «Едіге» дастанының қарақалпақ версиясына үлкен мән беріп, оны түркі халықтар версиялары ішіндегі «эпостық биік шыңға жеткен, идеялық-көркемдік жақтан ең жетіскен версия»¹ деп тапты.

Конференциядан соң қонақтармен дөңгелек стол айналасында кішкене сұхбат, пікір алысу өткізілді.

- «Елдің атын ер, ердің атын ел шығарады» деген, - деп салмақпен сөз бастап айналадағыларға сүйсіне қарап қойды Қазақстандық жасы үлкен, көрнекті фольклоршы, академик Рахманқұл аға Бердібаев. - Едіге бабамыздың даңқын және бір рет көкке көтеріп, ел екендігіңізді көрсеттіңіз!...

- Асылы, ерлік істі жарыққа шығару үшін ерлік те керек-ау деймін... - деп сөзін жалғастырды біраздан кейін жүзін шетіректе отырған Кеңесбайға бұрып. - Едіге жайындағы еңбегіңді оқып шықтым. Ерлік іс істеген екенсің, бауырым! ...

Бұл сөзге осы сұхбатқа қатысқан біздер де куә болдық. Сұхбатта сол уақыттағы Өзбекстан Ғылымдар Академиясы вице-президенті, академик Т.М.Мирзаев пен осы академияның Қарақалпақстан бөлімі президиумы бастығы, академик Т.Б.Ешпановтар төрағасы болып отыр еді.

Әлбетте, К.Алламбергенов және басқа да фольклоршы ғалымдар «Едіге» эпосына зерттеу және насихаттау жұмыстарын бұл конференциядан кейін де тоқтатып қалған жоқ. Конференцияға байланысты осы 2001 жылы «Едігенің» көлемі жағынан ең үлкен, мазмұны бойынша ең бай варианттарының бірі Өтенияз жырау вариантын баспаға даярлаған профессор С.Бахадырова 2004 жылы «Әмудария» журналының алғашқы сандарында «Едіге» дастанының Жұмабай жырау Базаров вариантын өзі жазған алғы сөзбен бірге бастырып шығарды (Дастанның осы жырау жырлаған варианты 1995 жылы профессор К.Алламбергенов тарапынан видеотаспаға түсірілген еді). Бұл вариант 2008 жылы Бонн университетінің профессоры Карл Райхл тарапынан Хельсинкиде (жырау жырлаған видеотаспасы дискімен бірге) ағылшын тілінде өз алдына кітап болып жарияланды. 2008 жылдың жазында «Қарақалпақфильм» киностудиясы Д.Абдуллаев режиссёрлығында, К.Алламбергеновтің ғылыми кеңесінде «Едіге» атты қысқа метражды тарихи-құжатты фильмді суретке түсірді және кино, телеэкран арқылы халыққа тамашалауға ұсынды.

Міне, осындай Едігені және «Едіге» дастанын насихаттаушы шара-конференциялардың бірін 2011 жылдың 24-26 қараша күндері көпшілік түркі халықтарының ерте дәуірлердегі ата жұрты есептелген Түркістандағы Түркістан (бұрынғы Яссы) қаласында Х.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті өткізді¹. Қазақстан Республикасы егемендігінің 20 жылдығына байланысты өткізілген бұл конференция «Ер Едіге және Алтын Орда мемлекеті тұсындағы билер институтының маңызы» деп аталып, оған Қытай, Түркия, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркістан, Башқұртстан сияқты көп мемлекеттерден көптеген тілші, фольклоршы, әдебиетші, тарихшы, археолог, этнолог, дінтанушы, философ ғалымдар

¹ Қарақалпақ мәмлекетлик радиоеситтириў хәм телекөрсетиў компаниясы архиви: *«Қарақалпақ халық дастаны «Едиге»ни изертлеў мәселелери»* Халық аралық конференциясы видео тасмалары. -Нөкис, 5-6-сентябрь, 2001-жыл.

¹ «Ер Едиге және Алтын Орда мәмлекеті тусындағы бийлер институтының маңызы» атлы халық аралық илимий-теориялық конференцияның бағдарламасы. - Түркстан, 2011. Осы конференцияда академиктер Р.Бердібаев, Т.Мирзаевтардан алынған экспресс-интервьюлер. / «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 6 сентябрь, 2001 жыл, № 105 (17542).

қатысты және осы тарауларға байланысты секцияларда қызықты ғылыми баяндамалар жасалды.

Бұл орында айрықша айта кететін бір нәрсе - конференцияда баяндама жасаған және шығып сөйлеген көпшілік ғалымдар Озгул Чабанұғлы (Түркия), Б.Каримов (Өзбекстан), Құлбек Ергөбек және Жұбаназар Асанұлы (Қазақстан), С.Бахадырова, К.Алламбергенов (Қарақалпақстан), Г.С.Кунафиннің (Башқұртстан) пікірлері жалпылық мәселелерде бір нүктеде түйісіп, олар Едігенің шығу тегі маңғыттардың ақ маңғыт руынан екендігін, оның XIV ғасырдың соңы XV ғасыр басында, әсіресе Алтын Орданың құлдырау басқышына жеткен соңғы дәуірлерінде бір түркі мемлекетін түзу, азаттық, тәуелсіздік үшін күрескен түркі халықтардың баршасына да ортақ тарихи тұлға екендігін астын сызып айтып өтті. Конференция осындай достық, туысқандық ұраны рухында жалғасып отырды.

Конференцияның пленарлық жиналысында «Выражение идей национальной независимости в эпосе «Едиге» тақырыбындағы профессор К.Алламбергеновтің, секциялық жиналыстардағы «Едіге» жырының қарақалпақ нұсқалары» атты профессор С.Бахадырованың, «Қарақалпақ халық дастаны «Едіге»: пайда болу және қалыптасу жолдары, жанрлық белгілері» атты профессор К.Алламбергеновтың баяндамалары, К.Алламбергенов баяндамаларындағы пікірлерді бекітуші слайдтар сипатында берілген «Қарақалпақ» фильм жемісі «Едіге» қысқа метражды тарихи-құжатты кинофильм, 2008 жылда Карл Райхл тарапынан ағылшын тілінде басылып шығарылған «Едіге» дастанының Жұмабай жырау репертуарының Хельсинки видеотаспасы ленталары, сондай-ақ конференция Концерт бағдарламасында Қарақалпақстан халық жырауы Бақберген Сырымбетов орынған «Едіге» жырының жанды үзіндісі, анығырақ айтқанда, қарақалпақ жыры, қобызы және жырауының жанды үйлесімділігі конференция қатынасушыларында үлкен қызығушылық оятты және оларда «Едіге» дастанының қарақалпақ версиясы көлемі жағынан көп қамтылған сюжеттік мотивтерге ие, мазмұны бай, көркемдігі күшті шынайы ұлы эпос дәрежесіне жеткен, архетипке - туу дерегіне жақын ең ескі нұсқалардың бірі екендігімен ажыралып тұратындығына күшті сенім пайда етті.

Қорыта айтқанда, К.Алламбергенов өзінің ғылыми шығармашылық өмірін Едіге және Едігетанудың ерлік істерімен тығыз байланыстырып жіберген елі сүйген ер жүрек ғалым болып табылады. Оның жоғарыда біз сипаттама берген ғылымдағы басып өткен жолдары - бұл ерліктің анық куәсі.

ӘДЕБИЕТТЕР

Алламбергенов К. (1992), *Дәрья тартылған жыллар*. Романлар. - Нөкіс: «Қарақалпақстан».

Алламбергенов К. (1995), *Қарақалпақ халық дастаны Едиге*. - Нөкіс: «Билим».

Алламбергенов К. (1996), *Каракалпакский народный эпос «Едиге» (Генезис. Жанровые признаки. Типология национальных версий)*. / Автореферат диссертаций на соиск. уч. ст. доктора филол. наук. - Ташкент.

Түйіндеме

Батыс Моңғолияның Яман-ус (Ешкі суы) атты жеріндегі бұл жазуды 1973 жылы москвалық археолог Э.А.Новоградова тауып, 1983 жылы Э.Р. Тенишевпен бірге мақала жазып жариялаған еді.

Содан кейінгі жылдары бұл жазуға ешкім көңіл бөлмеген. 2009 жылы автор осы жазуды арнайы іздеп барып, жерін тауып, жаңа көшірме жасаған. Бұл жерде (Яман-уста) бір ғана мәтін емес 4 мәтін болғанын анықтаған. Автор мәтіннің орнын анықтап, түпнұсқасын, сипаттамасын, оқылымын және аудармасын ғылыми айналымға ұсынып отыр.

Кілт сөздер: Яман-ус (Ешкі суы), Моңғолия экспедициясы, жазу графикасы, петроглиф, граффито.

Abstract

These writings were found in Yaman-us (goat's water), West Mongolia by archeologist from Moscow E.A. Novogradova in 1973 and in 1983 E.A. Novogradova with cooperation with E.R. Tenishev published article about these writings.

After that these writings were not studied by anybody. But in 2009 the author went to the place and to find these writings and he was able to make copies of them. As it was soon discover these writings from Yaman-us consisted of four manuscripts instead of one as it was stated. The author of this article presents for all scientists and researchers original writings of Yaman-us with description, transcripts for reading and translation.

Key words: Yaman-us (goat's water), Mongolian expedition, Written schedule, Petroglyph, Graffito.

Орны

Алтай тау жотасының солтүстік жағын Моңғол Алтайы деп атайды. Осы Моңғол Алтайының солтүстік бетіндегі Ховда аймағының Алтай, Үенч сұмындарының шекара қиылысында оңтүстік батысынан солтүстік шығысқа бағыттталып ағып жатқан бұлақ суын Яман-ус (Ешкі суы) деп атайды екен. Бұлақ қыпшал тар сайдың ішін қуалап ағады. Аспан тіреген ұлы таулардың арасынан құлап аққан бұлақтан таудың тауешкі, арқарлары су ішеді. Осыған орай «Ешкі суы» аталса керек. Осы бұлақтың батыс солтүстік жағындағы 30 метрге жуық биік жартас бұлаққа төніп орналасқан. Мұны жергілікті тұрғын халық «Ханан хад» (Кереге жартас) деп атайды. Жартас бетіне темір дәуірінен бастап б.з. X ғасырына дейін суреттер және байырғы түрік бітіг жазу,

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана/Қазақстан / Doctor of Philology science Professor kharjaubay@mail.ru

таңбалар, ою-өрнектер сызылған. Координаты: N 46 01'24,7"; E 092°01,8" (GPS өлшемі бойынша).

Зерттелуі

Бұл құндылықтарды алғаш рет Моңғолия мен Кеңестер Одағының Тарихи-мәдени мұраларды зерттеу экспедициясы (құрамында археолог ханым Э.А. Новоградова болған) 1973 жылы тапқан.

Э.А. Новоградова осы жартастағы петроглифтерді арнайы зерттеп бірнеше мәрте жариялаған. Ол екі жол байырғы түрік бітіг жазуын көшіріп алып түріктанушы Э.Р. Тенишевке берген. Кейін Э.А. Новоградова мен Э.Р.Тенишевтің авторлығымен «Новые рунические надписи в горах Монгольского Алтая» деген атпен мақала жарияланды (Тенишев 1983. 205-208). Э.А.Новоградовадан кейін бұл жерге бірде-бір зерттеуші барып қайта қарамаған.

2009 жылдың жазғы маусымында Қазақстан Республикасының Л.Н.Гумилев атындағы ұлттық университетінің «Моңғолия экспедициясы» Моңғолияның Баянхонгор, Говьалтай, Ховд аймақтарында жұмыс жасаған еді (экспедиция жетекшісі Қ. Сартқожаұлы, құрамында археолог Ж. Қаржаубайұлы бар-тын). Біздің экспедиция Яман-уста байырғы түркілік екі жазу емес 5 жазу бар екенін анықтады.

Сипаттамасы

Яман-устың алғашқы екі жазуының ортасындағы таңба Э.А.Новоградованың сызғанындай деген “орақ” таңба емес байырғы түріктердің үшінші қағанаты – Біріккен түрік қағанаты (уйғур) дәуіріндегі тайпалардың деген таңбасы екені анықталды.

Жартас бетінде темір дәуірінің петроглифтерімен қатар хунну (сюнну), түрік дәуірінің суреттері сызылған. Онда: түйелер, жылқылар, тауешкі, арқарлар бейнеленген.

Тас бетіндегі суреттердің ішіндегі назар аудартар бір көрініс (сюжет) – атқа жеккен күйме. Күймені үш атқа жеккен. Оның артында бір, алдында бір салт атты бейнеленген. Бұл көріністегі бейнені Э.А.Новоградова сюнну (хунну) дәуіріне жатқызған.

Жартас бетінде сияқты таңбалар және ою-өрнектер қашалған.

Жазу:

 таңбаның астыңғы және үстіңгі жағына екі жол жазу жазылған. Бұл екі жазудың графикасының кескіні екі түрлі. Жазуды бір адам жазбаған. Жазған уақыты (хронологиясы) да әр түрлі болуы мүмкін. Жартас бетіндегі жазулардың өзі әр түрлі. Бірі қоңырқай болса, екіншісі сарғыш, енді бірі ақшыл өнді. Қоңырқай, сарғыш өнді жазулар көнелігін дәлелдейді. Жазулар үшкір ұшты сайманмен жартас бетіне сызып жазылған (граффито).

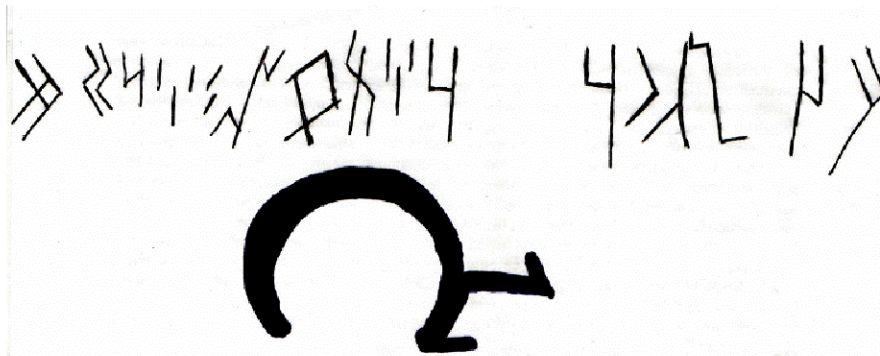
Жазу №1.

Оңнан солға қарай үшкір ұшты құралмен жырып жазған. таңбаның төменгі жағына орналасқан бір жол жазуды “Жазу №1” деп белгіледік. Байырғы түріктерде

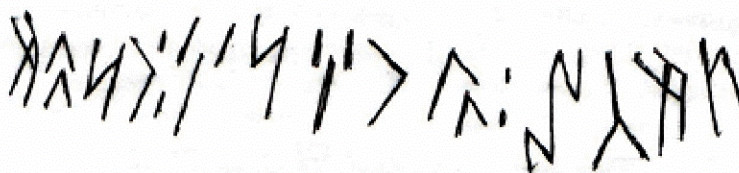
мәтін жолдарын төменнен жоғары қарай бағыттап жіктейтін (номерлейтін) дәстүр бар. Біз сол дәстүрді ұстандық. Таңба, жазу №1-нің үстіне қашалған. Таңбаның үстіндегі мәтінді “Жазу №2” деп белгіледік.

Жартаc бетіндегі №1, 2 жазудың түпнұсқасы:

Түпнұсқа жазу №2

Түпнұсқа жазу №1

Жазу №1. Компьютерлік нұсқасы.

LΛpu:||||>Λ:NXμoT

Транскрипциясы: Temčin tuɣraɣ urtu.

Аудармасы: Темчін тұғраны (таңбаны) қашады.

Түсініктеме: Бұл сөйлемді Э.Р. Тенишев, А.Э. Новоградовалар «Темчина ханскую печать я выбил» деп қате аударған (Тенишев: 1983, 207). Мәтінде «Хан таңбасы», «мен» деген жекелеген лексикалар, ұғымдар жоқ. Аудармашылар «tuɣraɣ» атауын «Хан таңбасы» деп қате түсінген. «Туғрау» атауы Орталық Моңғолиядан табылған б.з. VIII ғ. мұрасы Тэвш жазуында (Сартқожаұлы: 2012, 247) сақталған.

М. Қашқари «tuɣraɣ» атауы туралы «Түріктер бұл сөзді білмейді. Мен де білмеймін» - дей келе тек қана оғуз тайпасы қолданатыны туралы жазып қалдырған (Atalay: 1986 т.I. 462).

Э.Р. Тенишев, Э.А. Новоградовалардың түсінгеніндей, б.з. VIII ғасырда «Хан мөрі (печать)» емес тайпа таңбасы аталған. Оның нақты куәсі Тэвш мәтініндегі ақпарат. Онда: «tuɣɣu buɣuɣu žaɣuz-čor tuɣraɣu=Тушы (ту ұстаушы) кернайшы Жағыз (Иағыз) - чор таңбасы (тұғрасы)» деп анықтама бере отырып, аяқ жағына ↑ таңба қашап қалдырған (Сартқожа: 2012, 270-267).

Рашид-ад-диннің «Жамиғ ат-таварих» шежіресінің Британ музейіндегі қолжазбасында «Оқ туға оғузбуз» (Оқ таңбалы оғызбыз) деген ақпарат сақталған. Бұл ақпарат XII ғасыр дерегі (Рашид-ад-дин: И.Ф.В-242, 410-412).

Осы атау туралы В.В. Бартольд: «Автор Монгольской эпохи Ибн аль-Муханна приводит в месте на одной и той же странице, слово ярлыктугра, не известно, что слово тугра и потом употреблялось только сельджукскими и, после них, османскими турками и совершенно не было известна в Средней Азии. Вопрос о происхождении этого культурного слова, принесенного огузами в Западную Азию и совершенно неизвестного другим туркам, представлял бы большой интерес для историка (Бартольдт: 1968. т.V. с. 102)» деген тұжырым жасаған. Моңғол дәуірінде «туғау» (таңба) атауы «мөр» деген мағынаға ауысқанын В. Бартольд сөз етіп отыр. «Ярлык» - бұл рұқсат қағаз немесе бүгінгі біздің түсінікте лицензия. Осы лицензияға мөр басылған. XIII ғасырда осылайша «туғау» лексикасы уақыт өте келе «мөр» деген мағынаға ауысқан.

Ал, бүгінгі Түркия түрікшесінде «туға» формамен сақталған.

«Тұғрағ» атауына байланысты жоғарыдағы тарихи деректерде оғыздар ғана қолданатындығы айтылған. Отыз-оғуз ба, әлде бүгінгі моңғол жерінде болған ертеорта ғасырлық тоғыз-оғыздардың қайсысы екенін В.Бартольд анық көрсетпеген. Тэвш. I, Яман-ус мәтіндері Кіндік Азияның Тоғыз-оғыздар ортасында бұл атау сақталып үлкен қолданыста болғанын дәлелдеді. «Тұғрағ» атауы сонау Сақ (Скиф), Хунну (Сюнну) дәуірінен жалғасқан құндылық. Байырғы түрік бітігі (руна) жазуының логограмма дәуірінен бермен қарай Көк Түрік қағанаты дәуіріне дейін сабақтастығы үзілмей жалғасқан мәдени ұғым екеніне көз жеткіземіз. Б.з. VII-IX ғасырларында Кіндік Азияда (Бүгінгі Моңғолия Республикасының жерінде) мекендеген Орхон түріктері бұл атауды күнделікті қолданыста пайдаланған, өздерінің тарихи лексиконы. «Тұғрағ» атауы уақыт өте келе Моңғол империясының дәуірінде ақшаның атауына айналған. Бүгінгі моңғолдар «tögrög» деп ұлттық ақшасын атайды (Цэвэл: 1966. 548).

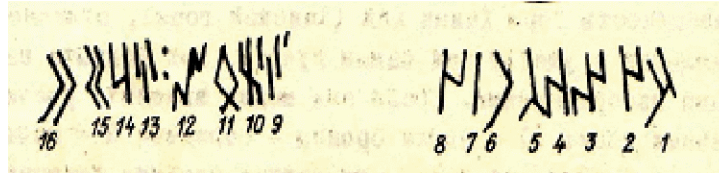
Жазу №2

Жазу таңбасының үстіңгі жағына үшкір ұшты құралмен сызып (граффито) жазылған. Оңнан солға қарай 6-әріп кескінінен кейін 10 см ашық қалдырып барып 7, 8, 9, 10, 11-әріп кескіндерін сызып жазған. Алғашқы 6 әріп кескінімен соңғы 7-11 әріп кескіндерінің биіктігі шамалас, шрифтісінде де айырым аз болғандықтан бір жолға қарастырдық. Мәтін қашалған жолдың ұзындығы 31 см-ге созылған. Онымен қатар осы бір жол жазудың алғашқы 1-4 кескіндерінің биіктігі 4,8-4,5 см болса, 5, 6 кескіндер 4,2 см кішірейе бастаған. Сөйтіп 7-15 әріп кескіндерінің биіктігі 4,5-2,5 см-ге дейін кішірейіп барып аяқталған. Алғашқы 1-6-әріп кескіндерін бірнеше қайта қабаттап сызып жазған болса, соңғы 7-15-әріп кескіндерін бір-ақ мәрте сызып жазған. Бұл арада алғаш тас бетіне жазу жазғанда тастың қаттылығын есепке алмаған. Тәжірибесі жетіспеген. Содан кейін барып әбден тәжірибеленіп, тастың қаттылығын сезгеннен кейін өткір ұшты құрал пайдаланып, бір ғана сызып әріп кескіндеп тас бетіне түсірген.

Тас бетінен Э.А.Новоградова 4, 5, 6, кескіндерді теріс көшіріп 7-әріп кескінін тастап кеткен. Сондықтан транскрипция, аудармасы сын көтермейді.

Эр. Тенишев, Э.А. Новоградовалардың жарияланымы төмендегідей. Онда:

Түпнұсқасы:

Транскрипциясы: kün qaču sü aγız ben aγırdım.

Аудармасы: Как скроется солнце, веду войско, я захворал (Тенишев, 207).

Компьютерлік нұсқасы:

μδρ^{||}; NB^{||}ρ ρoXNOK

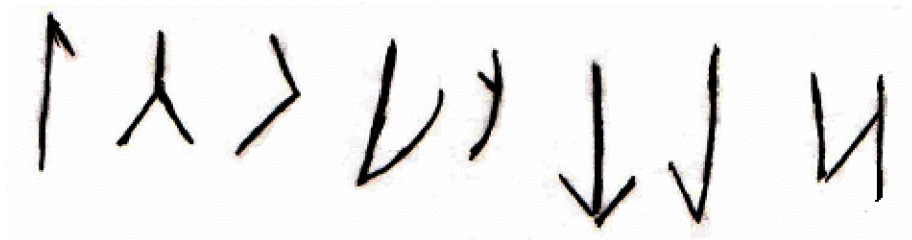
Транскрипциясы: Kün-čur Arγuz ben aγurdym.

Аудармасы: Күн-чур Арғыз мен ауырдым.

Жазу №3

№2 жазуының шығыс жағына 20 см-дей алыс жазылған. Жазу жазылған жолдың ұзындығы 17 см, әріп кескіндерінің орташа биіктігі 3,0-3,5 см.

Жазудың түпнұсқасы:

Компьютерлік нұсқасы:

LXυφ^γθλρ

Транскрипциясы: Ar aluq eγ žoču.

Аудармасы: Табиғи (жабайы) күлгін сұр түсті жоса.

Түсініктемесі:

- «Ar»-күлгін сұры (Rach. I₁₂; МК. I. 79, 80; ДТС.50)
- «aluq»-табиғи, қатқыл, қатаң (ДТС. 41; МК.I.67)
- «žoča (joča)»-жоса (охра) қазақ, қырғыз «yosa», турк диал DD 3,1541 «yuša»; MA 211; жожо Вер (тел); jžožo p III. 444 (тел); соho якут;

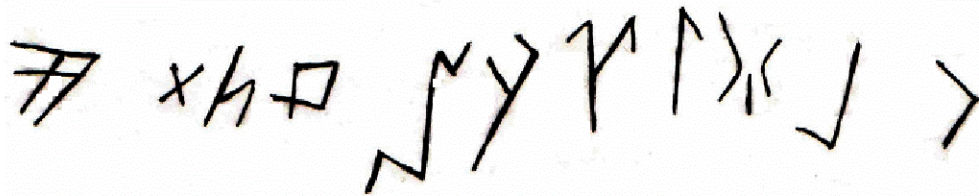
Žosa Bäs. VEWT. 128a. [ЭСТИЯ. 1989. 31] бұл деректер түркі-моңғол тілдерінде žoču (žoča)-охра лексиконының кеңінен қолданыста болғанын көрсетеді.

- «eŋ~öŋ»-өң (цвет). Кир., каз., ккал., алт., хак., тув., як., Р I. 710; осман турк Р I. 1202; саг., коиб. Р I. 1814;

Жазу №4

Бұл жазу №3-тің шығыс жағында орналасқан. Жазудың жолының ұзындығы 15 см, әріп кескіндерінің биіктігі 2,4-3 см.

Түпнұсқасы:

Компьютерлік нұсқасы:

μΔΤΒΝΚΡγλo

Транскрипциясы: Uluγ irkin bitidim.

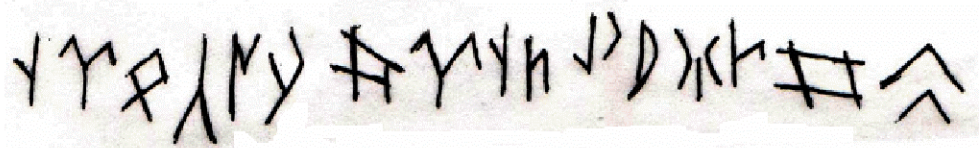
Аудармасы: Улы іркін мен жаздым.

- irkin=erkin тоғыз оғыз тайпа басшыларының лауазымы.

Жазу №5

Мәтін №3 жазудың шығыс жағына орналасқан. Жазу жолының ұзындығы 40 см, әріп кескіндерінің биіктігі 20-3,5 см. Жазу үшкір ұшты құралмен сызып (граффито) жазылған.

Жазудың түпнұсқасы:

Компьютерлік нұсқасы:

ηРВХQКμРηТλφγТμΛ

Транскрипциясы: Atym aqyγ. Ž(j)ol teŋrim küč berij:

Аудармасы: Атым Ақығ. Жол Тәңірі күш бергейсің!

Түсініктеме:

1. Түпнұсқадағы 3-әріп кескінін **h** деп белгілеген. Осы кескіндегі «q» дыбысын белгілейтін кескін таңбасының екінші аяғы жартылай өшіп қалған. Ту баста тастың бетіне сызып жазғанда шала түскен болуы мүмкін.

2. jol teŋri (žol teŋri) байырғы түріктердің дүниетанымында кең түрде орныққан ұғым.

Яман-ус (Ешкі суы) сайдың жартас бетіндегі бұл 5 жазуды әр кезде, әртүрлі адамдар жазған. Жазуда байырғы түріктердің әлеуметтік тарихына, көне дәстүр-салтына, дүниетанымына байланысты сирек кездесетін ақпараттар сақталған.

ӘДЕБИЕТТЕР

Atalay B. (1986). *Divanü Lugat-it Türk terşemesi*. т.I-IV. Ankara.

Древнетюркский словарь (1969). –Л.

Бартольдт В.В. (1968). *Сочинения*. т. V.

Рашид-ад-дин И.Ф.В. *Жамих ат-тауарих* // Британ музейіндегі қолжазбаның фотокөшірмесі. СССР. ҒА. Шығыстану институты. И.Ф.В. -242, 410-412

Сартқожаұлы Қ., Қаржаубайұлы Ж. (2009), *2009 жылғы Моңғолия экспедициясының есебі*. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Түркітану, алтайтану орталығы. Қолжазба қоры. ТБ. 09.31.

Сартқожаұлы Қ. (2012), *Орхон мұралары*. II кітап. Алматы, 2012.

Тенишев Э.Р., Новоградова Э.А. (1983), *Новые рунические надписи в горах Монгольского Алтая* // История и культура Центральной Азии. М., с. 205-208.

Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1989.

Цэвэл Я. (1966), *Монгол хэлний тайлбар толь*. УБ., 1966.

Қысқарған атаулар

МК-Махмұд Қашғари

ДТС- Древнетюркский словарь

ЭСТЯ- Этимологический словарь тюркских языков

İLK TÜRKMEN GENERAL VE KATILDIĞI TARİHİ OLAYLAR / HISTORICAL EVENTS OF THE FIRST TURKMEN GENERAL

Muratgeldi SÖYEGOV*

Özet

Makalede 1918-1920 yıllarında Türkmenistanda gerçekleşen tarihî olaylardan söz edilerek o dönemdeki İç savaşlarda Türkmenler ve İngilizler münasebetinin bazı özellikleri ortaya koyuluyor.

Anahtar kelimeler: Dram, Baş kahraman, Sosyal çevre, Askerî misyon.

Abstract

In article against the historical events occurring in Turkmenistan in 1918-1920, it is told about some parties of Turkmen-English relations during Civil war.

Key words: Drama, The protagonist, Social environment, Military mission.

Geç dönem Türkmen edebiyatında ilk romancılarından biri olarak tanıtan *Ata Govşudov*'un (Kauşutov, 1900 – 1953) 1922 yılında “Zakaspi Cephesi veya Oraz Serdar” adıyla kaleme aldığı dram aynı senede Aşkabat'ta sahnelenmiş ve uzun süre değişik tiyatrolarda oynanmıştır. Eserin baş kahramanı Serdar ve dönemin sosyal çevresi ele alınmaktadır.

Başkent San-Petersburg ve Moskova'da gerçekleşen 1917 yılı Şubat ve Ekim Devrimleri'nin etkisiyle uçsuz bucaksız Rusya topraklarında, Birinci Dünya Savaşı (Büyük Savaş) biter bitmez iç Savaşlar yani halk hareketleri başlamıştır. O dönemde Rusya'nın Türkistan Ülkesi'ni *Hazar Ötesi Bölgesi* (Zakaspi Oblastı daha sonra Türkmen Oblastı) adını taşıyan Türkmenistan'da Rusların yönetiminde oluşan yerli Hükümet hızla değişiyordu. Çarlık Rusya gerçekten çökmüştü ama yerine sürekli bir sürele idare etmek imkanı olan tek bir hükümet Zakaspi'de hiç kurulamamıştı.

Ruslar, tüm yurtda olduğu gibi Hazar Ötesi Bölgesi'nde de genellikle ‘*Aklar*’ ve ‘*Kızıllar*’ olarak ikiye ayrılmıştı. Türkmenlerin o dönemde önde gelen temsilcileri – ‘Aklar’ın veya ‘Kızıllar’ın tarafında savaşmış olmalarına rağmen- kendi başlarına millî bir hükümet ve ardından millî devlet kurmak istiyorlardı. Merkez olarak Aşkabat'ta ve Büzmeyin (şimdiki Abadan), Kızıllarbat (şimdiki Serdar), Krasnovodsk (şimdiki Türkmenbaşı) gibi şehirlerde Hükümetin hızlı bir şekilde elden ele geçmiş olmasına rağmen Çarcov (şimdiki Türkmenabat), Kerki (şimdiki Atamurat), Kuşku (şimdiki Serhedabat) gibi şehirlerde Bolşeviklerden oluşan Sovyet Hükümeti hiç çökmeyecek şekilde devam ediyordu. Turkmenistan tarihinde 1917-1920 yılları “İki ve /veya Çok Hükümet Dönemi’ olarak vasıflandırmak daha doğru gibi görünmektedir .

* Akad. (Ord.) Prof. Dr. Muratgeldi Söyegov, Türkmenistan İlimler Akademisi'ne bağlı Millî Elyazmalar Enstitüsü'nün Baş Araştırmacısı. Aşkabat / Türkmenistan. msoyegov@gmail.com

Emperyalist devletler arasında Büyük Britanya (İngiltere) Rusya’da özellikle Hazar Ötesi Bölgesi’nde (Aşkabat merkez olarak Türkmenistan’ın şimdiki Ahal, Balkan ve Marı vilayetlerinde) gerçekleşen bu çok karmaşık olaylara özellikle Bolşeviklerin (Kızılılar’ın) hakimiyetine sessiz bir tanık olarak bakamıyordu. Çünkü Türkmenistan, İngiltere’nin o dönemde sömürgesi olan Afganistan ve Hindistan’a daha yakın bir coğrafyada yer almaktadı. İngilizleri, Rusya’da özellikle Türkmenistan’da gerçekleşen olayların etkisiyle benzer olayların Afganistan ve Hindistan’da meydana gelebilme olasılığı korkutuyordu. İkincisi ise tüm İtilaf devletleriyle beraber Almanya’ya karşı savaşlarda Rusya ile müttefik olan Birleşik Krallığı (Büyük Britanya ve İngiltere’yi), Osmanlı-Alman kuvvetlerinin – eğer Bakü’yü (Azerbaycan) tamamıyla ele geçirirlerse Hazar Denizi’nin üstüyle gelerek– ilk Türkmenistan’ı ardından ise Afganistan ve Hindistan’ı işgal edebilmesi endişeye düşürüyordu.

Bu ve bazı diğer nedenlerden dolayı Türkmenistan’ın yakın komşusu İran’ın Meşhet şehrinde Major-General (Tümgeneral) Sir Wilfred Malleon’un (1866 – 1946). Rusça kaynaklarda şahsî ismi Kirilce Генерал Сэр Улфред Маллесон olarak geçer) kumandanlığında [Foto.] çalışan Britanya Askerî Misyonu faaliyete başlamıştı. Rusların, *Funtikov*’un baş bakanlığındaki Hükümetinin resmî davetiyle İç Savaşlarda ‘Aklar’ı desteklemek için 12 Ağustos 1918 yılında Artık demir yol istasyonunun yanında İran sınırından Türkmenistan’a geçen İngiliz Kuvvetlerine General Wilfred Malleon’un kendisi kumandanlık yapıyordu. Yurda gelen, 700 civarındaki İngiliz Ordusu’nun sadece subayları askerleri tamamıyla Hindistanlı idi. İngiliz Kuvvetlerinin Karargâhı, Türkmenistan’da kazandığı günahlardan korkarak daha sonra, 1922 yılında kendi ad ve soyadını *Ronald Sinclair* (Рональд Синклер) olarak değiştiren Captain (Yüzbaşı) *Reginald Teague-Jonles*’in (Kirilce: Рэджинальд Тиг-Джонс, 1890–1988) başkanlığında Aşkabat’ta yerleşmişti. (Parantez arasında bunu da belirtelim ki 98 ise yıl yaşamış olan bu İngiliz casusun, önceki gerçek ad ve soyadı *Reginald Teague-Jonles* olarak kendisi öldükten sonra basılan ‘Hatıralar’ında yazılmıştır).

Evet o kısa dönemde yapılan resmî ve resmî olmayan görüşmelerde Britanya Krallığının Askerî Kuvvetlerine Türkmenistan’da çoğunlukla *Captain Reginald Teague-Jones* (Ronald Sinclair) temsilcilik ediyordu. Aşkabat’taki Britanya Askerî Misyonu için çalışanlar olarak değişik kaynaklarda *Captain Earnest D. Preston* (E. D. Престон), *Captain J.B. Haines* (Дж. Б. Хейнс), *Captain Sydney Jarvice* (С. Джарвис), Major (Binbaşı) *F. M. Baily* (Ф.М. Бэйли), *Captain L.V. Blacker* (Л.В. Блэкер), *Captain D. McCartney* (Д. Маккартни), *Captain C.H. Ellis* (К. Эллис), *Captain Gordon* (Гордон) gibi İngiliz subaylarının adı geçmektedir. Bazı tarihçiler bu dönemde ‘Kızılılar’ın (Bolşeviklerin), Türkmenistan’da 26 tane Bakü komiseri ve 9 tane Aşkabat komiseri gibi önde gelen rehberlerinin ‘Aklar’ tarafından kurşunlanarak öldürülmesinde Britanya Askerî Misyonu’nun da suçlusu olarak tesbit edildiğini de bilmek gerekir.

Hazar Ötesi Bölgesi Türkmenleri, 1879 ve 1881 yılları Göktepe savaşlarının kahraman kumandanı *Tıkma Serdar*’ın oğlu Birinci Dünya Savaşı’na (Büyük Savaş) albay olarak katılan General *Oraz Serdar*’ın (Uraz Han Serdar, 1871 – 1929) Başbakanlığı sırasında [foto. 1] 1918 yılı güzünde Aşkabat yakınları Büzmeyin’de (şimdiki Abadan) ‘Müslüman Komitesi’ adıyla bir Millî Türkmen Hükümeti kurdular. Bu Hükümet 1918 yılı Eylül – Aralık aylarında resmî yayın organı olarak Türkmençe ve Azerice ‘Dan Yıldızı’ adıyla bir gazete çıkarttı. Türkmen bakanların arasında *Nikolay Karaşhanoğlu Yomudsky*, övey kardeşler *Bekgi* ve *Kakacan Berdiyevler*, *Seyitmurat Övezbayev*, *Hocageldi Hacimuradov* gibi tanınmış kişiler de vardı. *Funtikov*, *Drujkin*, *Lazerev* gibi Rusların Aşkabat’ta kendi başına kurdukları hükümetlerde de bazı Türkmenler yerli halkın temsilcileri olarak görevlendiriliyorlardı. Ancak bu hükümetler ister istemez İngilizlerin etkisi altında kalmışlardı.

Yerli halkın, bölgede 'Ak Ordu'ya baş kumandanlık yapan ilk Türkmen General Oraz Serdar gibi ünlü temsilcileri (1920 yılında Türkmenistan'da İç Savaşlar'ın başarısız geçmesinden sonra Oraz Serdar dış ülkelere gitti ve 1929 yılında Belgrad'da öldü) kendi maksatlarına erişmek yolunda İngilizlerden büyük yardımlar beklemiştiler. 'Türkmen Sovyet Ansiklopedisi'nin 6. cildinde verilen bilgiye göre General Oraz Serdar, 19 Kasım 1918'de Rus Çarı'nın önceki Murgab Malikanesi'nin Bayramali'deki idare binasında (Foto. 3) General *Wilfred Malleson*'la karşılaşarak sözleşme yapmış ve Buhara Emiri'nin adına, O'nu Buhara devletinin 'Nişan-i Dar-üs-Saltan-i Buhara-i Şerif' (Foto. 4) adlı nişanıyla ödüllendirmiştir. Ama Türkmenlerin, İngilizlerden istedikleri olmamıştı: Britanya Askerî Misyonu verdiği sözde sonuna kadar durmadı.

İngilizler 'Ak Ordu'ya ve Türkmen Cüneyit Han'ın Basmacılarına sadece silah veriyorlardı. Yerine ise üç ayda ödemeyi vatandaşa vadederek yurttan çıkardığı mallar için bölgede dağıttığı 15 milyon rublelik tahvili de bu güne kadar ödememiştir (Foto. 5).

'Kızıllar', 'Aklar'ı yenmeye başlayınca İngiliz Ordusu'su çoğunlukla Nisan 1919 yılında Türkmenistan'ı terk etti. En son yabancı askerî birlikler bir yıl geçer geçmez tamamıyla 1920 yılında Krasnovodsk'den Hazar Denizi'nden gemiyle Rusya ve İran'a çekildiler.

Ne yazık ki Ata Govşudov'un "Zakaspi Cephesi veya Oraz Serdar" dramının metni, 1920'li yıllarda kaybolarak günümüze kadar korunmamıştır. Ondan dolayı yazımızda sadece o dönemde meydana gelerek baş kahramanın sosyal çevresini oluşturan tarihî olaylardan bahsetmek zorunda kaldık. O bir yandan ise dram aslında bu olayların edebî yansıması olarak gerçekleştirilmiştir.

FOTOĞRAFLAR

Foto. 1- Türkmen General Oraz Serdar
(Fotograf, Belgrad'da hayatının son yıllarında çekilmiş olabilir)

Foto. 2- İngiliz General Wilfred Malleon

Foto. 3- Eski Çar Malikanesi'nin Bayramali'deki idare binasının bugünkü görünüşü

Foto. 4- Nişan-i Dar-üs-Saltan-i Buhara-i Şerif

Foto. 5- Britanya Askerî Misyonu'nun, Hazar Ötesi Bölgesi'nde ele geçirdiği mallar için dağıttığı tahvilin 500 rublelik bir tanesi

ÖZBEK-KONGIRATLAR'IN ÇOCUK EĞİTİMİYLE İLGİLİ GELENEK VE GÖRENEKLERİNDE ŞAMANLIK VE TOTEMİSTİK GELENEKLERİN İZLERİ/THE IMPRINTS OF SHAMANIC AND TOTEMIC VIEWS IN RITUALS AND CUSTOMS RELATING WITH CHILD NURSING IN THE UZBEK-KONGIRATS

Barna UBAYDULLAEVA*

Özet

Kongıratlar birçok Türk topluluklarının etnik oluşumunda ayrı bir yere sahip olarak, Özbeklerin de etno-geneşinde bilinen eski Türk boylarından biri olarak bilinir. 19. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başlarında daha çok Güney Özbekistan'da kalabalık bir boy halinde görülen Özbek-Kongıratlar dağ ve dağ yamaçları gibi izole bir hudutta yaşayan topluluk olarak eski gelenek ve göreneklerini diğerlerine nazaran daha iyi korumuşlardır. Onların bu özellikleri çocuk doğum ve eğitimiyle ilişkili merasimlerde daha fazla kendini hissettirir. Özellikle, Şamanlık ve Totemcilik gibi Eski Türk inançlarına özgü ritüeller çok iyi korunmuştur.

Anahtar kelimeler: Özbek, Kongırat, Etnoğrafya, Çocuk doğumu, Çocuk eğitimi, Merasimler, Şamanlık, Totemcilik, Gelenekler, Örf ve Adetler, Koyun ve Kurt Totemleri.

Abstract

The Kongrats are known as one of the ancient Turkic tribes which played active role in ethnogenesis of the Uzbeks and also had their own place in ethnic structure of most of the Turkic peoples. At the end of the 19th century – the beginning of the 20th century, the Uzbek-Kongrats were acquainted mainly as crowded tribe in Southern Uzbekistan living in an isolated area that have saved their traditions and rituals in comparison to others. These peculiarities mostly found their attraction in rituals relating with child birth and it's education. Especially, this also is proved with specific rituals of the Uzbek-Kongrats concerning with old Turkic beliefs such as Shamanism and Totemism.

Key words: The Uzbeks, the Kongrats, Ethnography, Child birth, Child education and training, Traditions, Shamanism, Totemism, Rituals, Customs, the Sheep and Wolf Related Totemism.

1- GİRİŞ

Kongıratlar çok eski tarihlerden beri, en azından 12.-13. yüzyıllarda Orta Asya'nın bazı toplulukları, özellikle, Türk toplulukları arasında lider boylardan biri haline dönüşerek, sonradan Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatarları vb. etnik oluşumunda önemli bir yer tutmuşlardır. Nitekim, bugünlerde bile Özbek nüfusunun büyük boylarından birini oluşturan Kongıratlar başta Surhanderya (Güney Özbekistan), Kaşkaderya, Semerkant, Cizzah gibi il'lerde (vilayet) onlarca köy ve kasaba nüfusunu oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, komşu Tacikistan, Türkmenistan ve Kuzey Afganistan nüfusunun belirgin bir kısmını Özbek-Kongıratlar teşkil etmektedir. Daha çok dağ ve dağ etekleri gibi nispeten izole bölgeleri iskan tutan Özbek-Kongıratlar'ın kendine özgü yanlarından biri onların diğer Özbek boylarına nazaran eski gelenek ve görenekleri daha sağlam koruması ve bugünlere dek onları belirgin bir biçimde yaşatmasıdır. Özbek-Kongıratlar'ın göze çarpan etnoğrafik

* Dr. Özbekistan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü Etnoloji Bölümü araştırmacısı.

özelliklerinden biri de daha çok çocuk eğitiminde görülmektedir. Özellikle, bu konuda onların Orta Asya topluluklarına, bu cümleden, Eski Türkler'e özgü ananeleri olan Şamanlık ayinlerini ve Totemciliği yaşattığı bilinmektedir.

2-ÖZBEK KONGURATLARI HAKKINDA KISA BİLGİ

Yazılı kaynaklara göre, 16. yüzyılın ilk yarısında esas olarak şimdiki Özbekistan topraklarının oluşturduğu Maverâünnehir ve Harezmi'e ard arda *Deşt-i Kıpçak Özbekleri* göç etmeye başlamışlardır. Onların arasında kalabalık bir boy olarak bilinen Konguratların mezkur hudutlarda yerleşmesi bir kaç yüzyıl sürmüştür. Ancak, onların tam olarak buraya ilk geldikleri tarih konusu şimdiye dek yeterince aydınlatılmış değildir.

Bazı araştırmacılara göre, Konguratların Maverâünnehir'e ilk ayak basmaları doğrudan doğruya Cengiz Han dönemiyle ilişkilidir: Cengiz Han'a ilk olarak destek veren Konguratlar zamanla onun en saygın boylarından biri *haline gelmiş* ve onlar Moğol istilalarında ayrı bir yer tutmuşlardır. Pek çok askeri seferlerde Konguratlara dayanan Cengiz Han onların önderi **Day Noyon**'un kızı **Bürte Fujin**'le evlenmiştir. Artık bu dönemden başlayarak Cengiz Han'ın mensup bulunduğu *Kıyat Boyu* ile Konguratlar Moğolların arasında en nüfuzlu ve saygılı boylardan biri haline dönüşmüştür. Böylece, onların nikahla bağlanan akrabalık bağları ta orta çağ sonlarına kadar sürmüştür. Bu olayın tarihî eserlerin yanı sıra edebî eserlerde de sık sık dile getirilmesi bunu tasdik eder. Örneğin, *Alişir Nevai* meşhur "Çar Divan"ında Kongurat ve Kıyatları pek çok yerde müttelik boylar olarak tanıtır ve onların adını yan yana dizerek, şiirlerinde yer verir (*Алишер Навоий, 59*).

Özbek Türklerinin etnik oluşumunda ayrıca bir dönem olarak bilinen 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyıl balarına kadar Maverâünnehir'e *Mangit, Kongurat, Nayman, Uygur, Saray, Katagan, Kuşçı, Dürmen, Keneges, Kırk, Yüz, Ming, Bahrin* gibi Moğol ve Türk asıllı *Deşt-i Kıpçaklı* etnik grupların yerleştirilmesi hız kazanır. *Deşt-i Kıpçak*'daki bir kısım esas olarak Türk asıllı ve kısmen Moğol veya Türkleşmiş Moğol boylarını içeren etnik topluluğun "Özbek" adı altında Amuderya ve Sirderya arası ile buralara yakın topraklara yerleştirilmesi sonucunda buralardaki yerlilerin etnik çeşitliliği artar. İşte bu mitolojik anlatımlar o zamana kadar da esas olarak Türk toplulukları çekirdeğinde oluşmuş olan yerli topluluklara sonradan katılan yeni bir etnik birleşmeyi oluşturmuşlardır.

Maverâünnehir'e gelip yerleşen Konguratlar buranın yerli halkının yaşam biçimine, gelenek ve göreneklerine, kültürüne hatta ekonomik hayatına belirgin bir biçimde etki yapmış, böylece buralarda yeni bir kültür katmanı oluşmuştur. Özellikle, Özbekistan'ın güney bölgelerinin halkı ve Zereşan Vadisi (Semerkan-Buhara ve civarları) sakinleri arasında bunun çok etkili olduğu görülür. Kongurat ve onlarla aynı soydan gelen diğer *Deşt-i Kıpçak* Türk ve Türkleşmiş Moğol boylarının beraberinde getirdikleri "Özbek" etnonimi sonradan yerli ahalinin büyük bir kısmı için etnik tanımlayıcı bir ad olarak ortaya çıkmasında Konguratların büyük bir payı olmuştur. Yani, miladi 16. yüzyıldan başlayarak şimdiki Özbekistan ve ona komşu bölgeler (örneğin Kuzey Afganistan) ahali için bu ad asırlar geçtikçe, git gide birleştirici ad olmaya başladığı görülmektedir. Gene de Kongurat ve diğer göçebe Özbek boylarının Amuderya ve Sirderya arasına gelmesinden önce de, özellikle, Timurlular döneminde bu topraklarda sözkonusu etnonimin iyi bilindiği kaynaklardaki ifadelerden belli olmaktadır. Örneğin, "Özbek" etnonimi Alişir Nevai'nin eserlerinde sıkça görülür. Böyle olmasına rağmen, bu dönemde Özbek etnik adı *titul* (ana) *etnos* adı olarak kesinlik kazanmadığı ve daha çok *Deşt-i Kıpçak*'taki göçebe boyları tanımladığı bilinmektedir.

3-ÖZBEK KONGURATLARIN KISACA SİYASİ TARİHİ

15. yüzyılın 30-60.'lı yıllarında *Deşt-i Kıpçak* Konguratları “Özbek ulusu”nun çekirdek boylarından birini oluşturmaktaydı. Onlar *Burkut, Dürmen, İycan, Keneges, Kiyat, Kuşçı, Kurlaut, Mesit, Tubayı* ve *Uyşun* gibi Türk-Moğol boylarıyla beraber Abul Hayır Han ordusunun sol kanadında yer almışlardır (Ахмедов, 1974. 443). *Abul Hayır Han*'ın kadınlarından biri *Şeyh Heyder Han* ile Sencer Sultan ve İbrahim Sultan'ın anası Kongurat boyuna mensuptular (Хафиз-и Таныш Бухари, 1983. 79).

16. yüzyılın ikinci yarısında Konguratlar Şeybanî hükümdarlarından *II. Abdullah Han*'ın askerleri safında bulunarak savaşlara katıldıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Büyük bir ihtimalle Buhara Vahası ve çevresinde yaşamakta olan Konguratlar *Abdullah Han* döneminde onun ordusuna katılan Konguratların nesilleridir (Хафиз-и Таныш Бухари, 2000, 260).

Aştarhanîler (Canîler) döneminde Kongurat boyunun temsilcileri hanın sol tarafında *Dürmen, Kuşçı* ve *Nayman* boyları temsilcileri ile beraber oturmuşlar ve Hanlıkta büyük bir mevki edinmişlerdir (Бартольд, 1964, 394). Örneğin, *İmamkuli Han*'ın (1611-1642) yakınlarından biri *Dauça Bay* Kongurat boyuna mensup idi (Материалы по истории... 1988, 248).

1690'lı yıllarda Kongurat menşeli *Muhammed Biy Atalık Belh*'i yönetmiştir. 1702 yılında *Subhankuli Han* vefatından sonra Buhara'da iki grup – yukarıda sözü edilen *Muhammed Biy Atalık* önderliğindeki Konguratlar ve *Muhammed Rahim Biy* önderliğindeki Mangıtlar grubu karşı karşıya gelmişlerdir. Sonuçta Mangıt boyu mensupları üstünlük sağlamışlar ve böylece Buhara'da sonradan *Buhara Hanlığı* veya *Buhara Emirliği* olarak adlandırılmaya başlayan Mangıtlar hanedanı kurulmuştur. Yenik düşen Konguratlar Şarki Buhara (bugünün Tacikistanı), Ürgenç (Harezmi) ve Aşağı Sırderya Havzaları'nda bulunan Kazaklara iltica etmişlerdir (Тынышпаев М. 1991, 27).

Maveraünnehir'in siyasi hayatında çok etkili olmağa başlayan Konguratlar özellikle Harezmi Bölgesinde başarılı olmuşlar ve 14. yüzyılın ilk yarısında buranın yönetimini ele geçirmişlerdir; Kongurat emirlerinden biri olan, aslen Altın Orda'nın nüfuzlu komutanlarından *Nangeday* 1361 yılına kadar Harezmi'de hüküm sürmüştür. O, 1359 yılında Altın Ordu hanı *Berdibek Han*'ın ölümünden sonra saltanatta baş gösteren iç anlaşmazlıklar sırasında Keldibek tarafından öldürülmüşse de, çok geçmeden yine bir Kongurat asıllı *Hüseyin Sofi Harezmi* yönetimini ele geçirmeyi başarmıştır. İranlı tarihçi *Müiniddin Netenzi*'nin kayıtlarına göre, *Hüseyin Sofi* adı geçen *Nangeday*'ın oğluydu (Ахмедов, 1994, 163-164). Buna benzer Altın Ordu'nun tanınmış siyasi şahsiyetlerinden biri olan Harezmi'deki Ürgenç şehrinin valisi *Kutluğ Timur*'un da menşei Konguratlara dayanmaktaydı (Фасих Ахмад ибн Джалалиддин Мухаммад ал-Хавафи, 1980, 59; Задыхина, 1952, 326). 14. yüzyılın 60'lı yıllarında Kongurat boyuna mensup soylular Harezmi'de ayrı bir hanedan kurmuşlardır. Emir Timur da başlangıçta bu Kongurat hanedanı ile karşılıklı ilişkileri artırmaya çaba göstermiştir (Шарафуддин Али Йаздий, 1997, 75). Böylece, Maveraünnehir ve ona yakın bölgelere topluca geldikleri 16. yüzyıldan epey önce de buralardaki etnik ve siyasi hayatta Konguratların oldukça aktif rol oynadıkları bilinmektedir.

4-ÖZBEK KONGURATLARINDA ÇOCUK EĞİTİMİ VE ONUNLA İLİŞKİLİ GELENEKLER

Bilindiği gibi, toplum gelişiminin tüm etaplarında bütün halklar için genç nesil eğitimi en önemli görevlerden biridir. O yüzden kadının gebelik döneminden başlayarak, bebek doğumu ve çocukluğunun daha ilk yıllarında çeşitli gelenek-görenekler ve merasimlerin

gerçekleştirilmesi dünya toplumlarının hemen hemen tümünde görülür. Bu gibi gelenek ve merasimlerde Animistik, Fetişistik, Totemcilik, Şamanlık gibi kadim dinî düşüncelerin etkilerini bulması insanlığın çok eskilerden çocuk eğitimine büyük çapta değer verdiğine delalet eder. Biz buna Özbek-Kongıratları arasında saha çalışmaları sürdürürken tanık olmuş bulunmaktayız¹. Yeri gelmişken şunu vurgulamak gerekir, saha çalışmaları yaptığımız yıllar – geçen yüzyılın son yıllarında Şamanlık ve Totemcilikle ilgili düşüncelerin neredeyse dünyanın hiç bir yerinde tam olarak korunduğunu söyleyemeyiz. Çoğunlukla bu düşünceler başka inanç sistemlerine özgü düşüncelerle uyum sağlayan (sinkretik) bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, Orta Asya toplumlarında bu gibi düşüncelerin İslam diniyle karışmış bir hal aldığı görülmektedir.

Orta Asya'nın diğer toplulukları gibi Özbek-Kongıratların'da da bebek doğumuna olan ilgi ve onunla ilişkili gelenek-görenekler daha nikah-düğünü merasiminde gerçekleşmeye başlar. Mesela, Özbekistan'ın güney bölgelerinde, özellikle, Surhanderya iline bağlı Şorçı Bölgesi'nde yaşayan Kongıratlar'da gelin damadın evine götürülürken “çocukları bol olsun” amacıyla gelinle beraber kuzulu koyun gönderilir. Burada bir çok Özbek toplumlarına has gelenekle ilişkin *kuzulap yürsin* (“kuzulu/çocuklu olsun, çocuklu olarak yaşasın”) deyiimi kullanıldığı da görülür.

Bununla beraber, Orta Asya'nın pek çok göçebe toplumlarına, özellikle, Türk topluluklarının hayvancılıkla uğraşan göçebe toplumlarına özgü koyunun kutsal sayılmasıyla ilgili düşüncelerin magik (sihirselsel) düşüncelerle karıştığı görülmektedir. Kongıratlar'da buna benzer koyun totemiyle bağlantılı düşünceler diğer geleneklerde de kendini hissettirir yani gebe kadının gebelik dönemi ve doğumdan sonraki kırk günlük “çille” (çile) döneminde (kırkı çıkma) gene koyun kesme merasimi yapılır. Kesilen koyun etini esas olarak gebe kadının kendisi yemesi öngörülür ve böylece ona “güç-kuvvet” (medar) olacağına inanılır². Buna benzer biçimdeki diğer bir *ırım* (merasim, Eski Türkçe *irk* – “fal, sihirselsel” aynı kökten olan, “cedlerden kalma örf, gelenek” anlamında (Özbekçe'de *ırım* veya *ırım-sırım* terimleri kullanılmaktadır – *terc.*) ise gebe kadının doğum sancısıyla ilişkilidir. Eğer doğum sancısı sabahleyin erkenden hayvanların yaylaya götürüleceği zamana denk gelirse tütsü (tutsi) yapmak için güdülen hayvanların yününden birazcık alınarak saklanılır ve o bebek göbeğinin kesik parçasıyla (göbek bağı) beraber yakılır, aksi halde “doğum sancısı hayvanlara (koyun) yapışarak onlarla beraber yaylaya gider” düşüncesine varılır. Bize göre, hayvancılıkla uğraşan toplumlarda koyunlar üremenin timsali olmakla kalmayıp, belki üremeyi (doğurmayı) destekleyici faktör olarak da algılanmaktadır (Толубоев, 1991, 67).

Doğum süreci uzadığı zaman diğer totemlerle ilişkili *ırımlar* (merasim) gerçekleştirilir: bazen yılan kabuğu yakılır veya onun külü beze sarılarak beşiğe bağlanır veya tavuğun tacından (ibik) kan alınarak gebe kadının beline, karnına ve de ayaklarına sürülür. Böylece, tavuğa üreme timsali olarak bakılır ve ondan adaklık olarak faydalanılır.

Özbek-Kongıratlar'da da hamile kadından bebekle birlikte düşen *eş* (döl yatağı) ile beraber düşen çocuk göbeği ayrı bir tilsimî güce sahip vasıta olarak bilinir ve kesik göbek kumaşa sarılarak koç veya inek boynuzuna asılır (Сокольникова, 1911, 146).

Çoğunluk Türk topluluklarına özgü *böri* (kurt) totemi ile bağlantılı düşüncelerin izleri Özbek-Kongıratlar'da çok iyi korunmuştur. Kongıratlar'a göre, çocuksuzluğun yine bir sebebi *böri çille* (kurt çilesi) ile ilişkilidir. Yani, eğer kadın doğum yaptıktan sonra çille (kırk gün) içersinde kurt yemiş (kurt düsnius) eti yerse ona “böri çille” ilişir, böylece, kadının yedi yıla

¹ Bu etnoğrafik bilgiler tarafımızdan 1998-1999 yılları arasında Özbekistan Cumhuriyeti'nin Surhanderya vilayeti (ili)ne bağlı Denav, Altınsay ve Şorçı ilçelerindeki köylerde sürdürülen saha çalışmaları sırasında toplanmıştır.

² Saha kayıtları. Altınsay ilçesi Kongıratavul köyü, 1999 yılı.

kadar çocuk doğurmadan kalacağına inanılır. Onun tedavisi için kadının yine *böri tişlegen* (kurt ısırın/dişleyen) eti yemesi gerekeceği düşünülür. Genel olarak çocuk doğumu ve eğitimiyle bağlantılı pek çok geleneklerde kurdun (canavar-kazkır) derisi, tırnakları ve dişlerinden yararlanılır (А.Аширов, 2007, 17-19; Потапов, 1958, 156-166; Соколова, 1972; Толеубаев А.Т. 1991). Özellikle, kurdun kafa derisinin büyük bir tılsımlı güce sahip olduğuna inanılır. Bunun için öldürülen kurdun kafa derisi soyulur ve iyice kurutulur. Sonra bir kapta buğday unu ve sudan ayrına benzer bir sıvı hazırlanır ve onun içine kurt derisi koyularak 40 gün tutulur. Adı geçen sıvı malzeme her gün yenilenir. Böylece, deri daha esnek bir hal alır. Bazen deri hocaya üfletilir ve bunun kurt derisinin kötülüklerden koruyucu niteliğini daha da artıracığına inanılır. Çocukları bebekken ölmesi sıkça görülen ailelerde yeni dünyaya gelen bebeklerin bu tür kurt derisinin “ağzından” geçirilir (Баялиева, 1972, 21). Çocuk olmayan kadınlar da aynı şekilde deriden geçirilir³.

Çocukları ard arda ölen ailelerde yine *keçi totemine* ait düşüncelerin izlerine rastlanır; Yeni doğan bebek yaşaması için keçi yününden ip eğrilerek, ondan üç adet halka yapılır ve çocuğun başı aynı halkaların içine sokulur ve bu iş bir kaç defa tekrarlanır. Bunun benzeri Gagauz Türklerin’de de vardır ve onlarda çocuğun başı üç defa atın halkasından (hamut) geçirilir (Куроголо, 1998, 22).

Özbek-Kongıratlar’da *köpek totemi*yle ilgili gelenekler de oldukça yaygındır. Mesela, gebe kadının köpeği incitmesi veya dövmesi yasaktır (Федянович, 1979, 81). Aslında bu gibi yasaklar pek çok topluluklarda mevcut olup, onu insanlarla hayvanlar arasındaki sembolik ilişkilerle bağlantılı düşüncelerle ilgilendirmek mümkündür (Фрезер, 1986, 209-210). Yine Kongıratlar’da bebeğe giydirilecek gömleğin önce köpeğe giydirilmesi gibi bir gelenek bulunur. Bu geleneği de gelecekte “köpek gibi çoğalsın ve sağlıklı olsun” anlamıyla uygularlar. Surhanderya vilayetine bağlı Altınsay Bölgesi’nde yaşayan Kongıratlar’da ise *çille köylek* (çile gömleği) önce atın kazığına, sonra da köpeğin başına giydirmeye geleneği mevcuttur. İlginç tarafı, burada at totemine ait düşüncelerin köpek totemiyle ilgili düşüncelerle karıştığı, sinkretleştiği göze çarpmaktadır. Köpek totemiyle ilişkili düşünceleri gene bebeğin beşiğe ilk yatırılma merasiminde de görülür. Örneğin, anne bebeği beşiğe yatırırken ona akrabaları iki tane *külçe nan* (ekmek yapılırken artan hamur parçalarından küçük ve ayrı bir şekil verilerek özel yapılan ekmek çeşidi – *terc.*) dişletilir ve sonradan külçe ekmekten biri dişi köpeğe, diğeri ise erkek köpeğe verilir. Böylece, bebeğin gelecekte “kendi çiftini bularak, birlikte kocasımlar” anlamını taşıyan dilek merasimi yerine getirilmiş olur.

Özbek-Kongıratlar’da *at totemine* ait düşünceler ise diğer gelenek ve görenekler de göze çarpmaktadır. Örneğin, doğum sancısı uzadığı takdirde “ins ve cinsleri” (cinleri) kovması amacıyla evin kapısından atın kafası sokulur⁴. Bunun dışında, pek çok yerde gebe kadın at ve deve eti yemesi yasaklanır. Sanki, kadın adı geçen hayvanların etini yerse, karnında onlara özgü yavru taşıma özelliğinin gebe kadına geçeceğine ve böylece doğum sürecinin uzayacağına inanılır. Hatta, gebe kadının bebeği karnında 12 ay taşıyacağı düşüncesi yaygındır. Bu tür yasakların anlamını iki çeşit algılamak mümkün: ilkin, geçmişte koyun, buğu (bir çeşit geyik), boğa, kurt, at ve deve (Ремпель, 1987, 31) gibi bazı hayvanlara totem - ced sıfatında tapınıldığı, onların sembolik hamî olarak kutsallaştırıldığı görülür ki, bu tür yasaklar onunla ilişkili olmalıdır (Соколова, 1982, 9; 43). İkincisi ise, yukarıda bahsettiğimiz at ve deve etinin *ıssık* (sıcak) ve hazmı ağır olduğundan onların gebe kadın tarafından yenmesi aslında kadın ve hamilenin sağlığına zararlı olabileceğiyle ilişkili olabilir.

Yukarıda da değindiğiniz gibi Özbek-Kongıratlar’da kadının gebelik süreci, bebek doğumu ve onun ilk eğitimiyle ilgili gelenek ve göreneklerde Şamanlığa ait düşüncelerle

³ Açıklama: Kadının kafası kurt derisinin arka tarafından sokularak, âiz kısmında çıkarılır.

⁴ Açıklama: Geçmişte kara ev/otav (çadır)ın kapısından atın kafası gösterilmiştir.

sıkça denk gelir. Bilindiği gibi, Şamanlığın iki türü – yaşam tarzında hayvancılık ağırlıklı toplumlar ve yaşamı çiftçilikle sıkı bağlanan toplumların Şamanlıkla ilgili gelenekleri birbirinden oldukça farklı olduğu etnoğrafya edebiyatlarında zikredilir (Басилов, 1991, 25-27; Малов, 1918. 2). Ancak, geçen yüzyılın 60-70’li yıllarına kadar yapılan çalışmaların pek çoğunda Şamanlıkla ilişkili gelenek ve göreneklerin bölgede daha çok yerleşik Özbekler (yani, Şibanli Kıpçak Özbeklerin’den farklı ve çok eskiden beri bölgede yerleşik hayat geçiren Türk toplulukları) ve Tacikler arasında pek yaygın olduğu bilinmektedir (Тройцкая, 1925, 145-155; Домусульманские верования., 1975; Древние обряды., 1986; Саримсоков, 1986; Материалы второго., 1959). Ama saha çalışması sürdürdüğümüz tarihlerde⁵ aşağıda eleştirilecek Şamanlıkla ilgili gelenek ve merasimler özellikle Kongirat, Cüz (Yüz) gibi Özbek boylarında daha geniş yer bulduğu ve çok eskiden buralarda yerleşik hayat yaşayan Özbekler’de ise istisnaî bir şekilde değişik bir biçim almış ve transformasyona (değişim) uğramış olduğu göze çarpmaktadır. Bizim kendi araştırmalarımızda denk geldiğimiz Şamanlıkla ilişkili düşünceler ise daha çok birincisine uygun düşmektedir. Nedeni, Özbek-Kongiratlar yaşam tarzı eskiden daha çok hayvancılığın ağırlık kazandığı toplumlardan birisidir.

Diğer toplumlarda olduğu gibi Özbek Kongiratlar’da da evli kadınların çocuk doğuramamasına çok negatif bakılır ve bu gibi kadınlara “tedavi” etme amacıyla pek çok merasimler uygulanır. Özellikle, bu meselede en yaygın olanı – doğum yapmayan kadınların “çileye konularak *köçirik*” (Özbekçe *köçirik* – “bir çeşit taşıma, birinden diğerine göç ettirme, taşıma”) merasimidir⁶. Ona göre, kadın dört tarafı beyaz kumaşla sarılan eve girerek 40 gün zarfında dışarıya çıkmaması ve kendisiyle devamlı ilgilenmekte olan “kuşnaç” (bu tür sihir amellerini yapan kadına *kuşnaç*⁷ denilir – *terc.*) kadından başkasıyla konuşmaması şart koşulur. Özbek-Kongiratlar’da *kuşnaç* Şaman görevini yerine getiren şahıs olarak bilinir. O ruhlarla ilişki sağlayabilmekte ve ilişki esnasında ekstaz haline düşmektedir; böylece o kötü cinleri def (darplı çalgı aleti) veya kamçıyla “kovmaktadır”.

Kongiratlar’da gebeliğin *tek aylarında* (çift rakamlı olmayan ay), yani – 3, 5, 7, 9 rakamlı aylarda “bebek sağlam doğsun” diye “*çirak*” (çera) (bir çeşit lamba)⁸ merasimi yapılır. Bu merasim aşağıdaki gibi gerçekleştirilir: önce, “mama” (anne) (*mama* Güney Özbekistan’da “nene” anlamında kullanılan ve bazen kadın ruhları da çağrıştıran kelime) için adanmış *çöpçirak*⁹, “Suleyman”a adanmış uzun *pahta pilik* (pamuk lif)¹⁰ ve “çiltanlar”a¹¹ adanmış 40 adet “eşme pilik” (örülmüş pamuk lifi) hazırlanır. Merasimi *kuşnaç* yerine getirir. *Kuşnaç* gebe kadını oturturarak, önce Suleyman’a adanan uzun lifi bir çubuğa sararak, pamuk yağına sokar ve onu yaktıktan sonra hamile kadının başından dolandırır; *Solda yürüyen Süleyman, sizden şifa tileymen, kanıngızga kan berdik, canıngızga can berdik* (“Solda yürüyen Suleyman’a, sizden şifa dilerim, kanınıza kan verdik, canınıza can verdik”) der ve sonra sönmekte olan lifi yere düşmemesi için maşrapanın musluğuna koyar. “Çiltan”lara adanan *pilikler* uzunluğu parmak kadar olan 40 adet pamuklu liften hazırlanır ve onlar “çiltantaş” diye adlandırılan özel bir taşın üstünü koyularak yakılır. *Kuşnaç* üzerinde pilikler yanmakta olan taşı gebe kadının başı ve omuzundan dolandırarak *Zübey, zübey kırk çiltan, sizden şifa tileymen* (“Zübey, zübey kırk çiltan, sizden şifa dilerim”) der. “Mama” (nene)lere adanan “çirak” ise kamıştan 20 santim uzunlukta 19 veya 21 adet olarak hazırlanır. *Kuşnaç*

⁵ Burada söz konusu Surhanderya vilayetidir.

⁶ İşbu “köçirik” (göçürme / transfer etme) merasimi araştırmacı A.L. Troiskaya’nın bahsettiğinden farklı olduğu görülmektedir.

⁷ Diğer Özbekler’de bu “perihan”, “bahşı” diye adlandırılır.

⁸ Merasimin adı böyle adlandırılır.

⁹ Kamış çubuklardan hazırlandığından böyle adlandırılır.

¹⁰ *Pilik* – pamuk lifinden yapılan yumuşak, uzun ip.

¹¹ *Çiltan* – 40 ruh anlamını bildirir.

bunları da hamile kadının başından dolandırarak “mama”ları tek tek adıyla çağırır ve *çıkmasang senge lenet, çıkarmasam mence lenet* (“çıkamazsan sana lanet, çıkartmazsam bana lanet”) der, sonra çırakları önceden hazırlanmış bir kase unun üzerine sokar¹².

Bu gibi örnekleri özetlersek, kadının gebelik döneminden başlayarak, çocuk doğumu ve onun ilk yıllarında totem ve Şamanlığa ait çeşitli gelenek-görenek ve merasimlerin uygulanması Surhanderya Bölgesi’ndeki Kongıratlar arasında geçen yüzyılın 90’lı yılları sonlarında da bölgenin diğer çok eskiden yerleşik Özbekleri’ne nazaran daha iyi korudukları görülür. Ancak, yukarıda vurguladığımız gibi, çocuk doğumu ve onun daha en erken yaşlarındaki eğitimiyle ilişkili merasimlerde yer alan Totem ve Şamanlıkla bağlantılı düşünceler saf bir biçimde değil, belki de daha çok Animistik, Fetişistik, sihir ve diğer buna benzer İslam öncesi inançlarla karıştığı, sinkretleştiği (birleştiği) göze çarpar.

Sözkonusu geleneklerin diğer Özbekler’e nispetle Kongıratlar’da iyi korunmasının sebebinin onların yaşam tarzının kendine özgü ve onunla ilişkili toplumsal düşüncesi, coğrafi yerleşimi ve yaşam şartları (işletme biçimi, meslekî hayatı, uğraşım) vs. gibi faktörlerle açıklanabilir. Nitekim, saha çalışmaları sürdürdüğümüz Kongıratlar hâlâ farklı köylerde kompakt (toplu bir biçimde) yaşamaktadır ve meslekî hayatlarında hayvancılık öncülük kazanmış veziyette olup, çiftçilik ikinci dercedeki bir durum arz etmektedir.

КАЙНАКҶА

Алишер Навоий. *Мукамал асарлар тўплами*. 20 томлик, 59-б.

Ахмедов Б.А. (1974), *Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVII вв.* М., с.443.

Ахмедов Б. (1994), *Тарихдан сабоқлар*. - Т.: Ўқитувчи, 163–164-бет.

А.Аширов (2007), *Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари*. –Тошкент, 17-19; Потапов Л.П. (1958), *Волк в старинных народных поверии и приметах у узбеков* // Краткие сообщения Института этнографии. М., Вып. XXX. 156-166.; Соколова З.Л. (1972), *Культ животных в религиях*.; Толеубаев А.Т. (1991), *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.)*. – Алма-Ата: ГЫЛЫМ.

Бартольд В.В. (1964), *Церемония при двор: узбекских ханов в XVII в.* // Сочинения. Т.2.ч.2. М., с.394.

Басилов В.Н. (1991), *Исламизированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана*. – М., С. 25-37.; Малов С.Е. (1918), *Шаманство у сартов Восточного Туркестана* // Сб. МАЭ, Т. 5. Вып 1. СПб., С. 2.

Баялиева Т.Д. (1972), *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. – Фрунзе: Илим, С. 21.

Куроголо С.С. *Семейная обрядность гагаузов в XIX - нач XX в.* – Кишинев, 1998. С. 22.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. (1988), Т., с. 248.

Ремпель Л.И. *Цепь времен*. – Т., 1987. С. 31.

Соколова З.Л. *Культ животных в религиях*. – М., 1982. С. 9, 43.

¹² Saha kayıtları. Şorçı ilçesi Savaşiran Köyü, 1998 yılı.

Сокольников Н. (1911), *Болезни и рождения человека в селе Маркове на Анадыре* // Этнографическое обозрение. № 3-4. С. 146.

Толеубоев А.Т. (1991), *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казаков.* –Алма-Ата: Гылым, С. 67.

Троицкая А.Л. (1925), *Лечение больных изгнанием злых духов (кучурук) среды оседлого населения Туркестана* //Бюллетень САГУ. – Т., – № 10. С. 145-155; *Домусулманские верования и обряды в Средней Азии.* – М.: Наука, 1975; *Древние обряды верования и культы народов Средней Азии.* – М., 1986; Саримсоқов Б. *Ўзбек маросим фольклори.* – Т.: Фан, 1986; *Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии.* – М., 1959 ва бошқалар.

Тынышпаев М. *Великие бедствия (Актабан-Шубырынды),* Алма-ата. 1991. С.27.

Хафиз-и Таныш Бухари, (1983), *Шараф - нама-йи шахи (Книга шахской славы).* Перевод М.А. Салахетдиновой . Ч.1.М., С 79.

Ҳофиз Таниш ал-Бухори, (2000), *Абдуллонома «Шарафномайи шоҳи».* Иккинчи китоб. Форс тилидан С.Мирзаев ҳамда Ю. Ҳакимжонов таржимаси. Т., 260-бет.

Фасих Ахмад ибн Джалалиддин Мухаммад ал-Хавафи, (1980), *Муджмал-и фасихи (Фасихов свод).* Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю. Юсуповой . Т., с.36, 59; Задыхина К.Л. (1952), *Узбеки дельты Аму-дарьи.* // ТХАЭЭ. т.1. М., с.326.

Шарафуддин Али Йаздий, (1997), *Зафарнома.* Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад, Х.Бобобеков. Т., 75-бет.

Федянович Т.П. (1979), *Мордовские народные обряды, связанные с рождением ребенка (конец XIX –70 годы XX века* // Советская этнография. № 2. С. 81.

Фрезер Д. *Золотая ветвь.* – М.: Политиздат, 1986. С. 209-210.

**TÜRK DÜNYASINA HİZMET EDENLER/
ТҮРІК ДҮНИЕСІНЕ ТАНЫМАЛ ТҰЛҒАЛАР/
ЗНАМЕНИТЫЕ ЛИЧНОСТИ ТЮРКСКОГО МИРА/
THE FAMOUS PERSONALITIES OF THE TURKIC
WORLD**

**ТАТАРДЫҢ КӨРНЕКТИ ТҮРІКТАНУШЫСЫ (Миннеғұлов Хатып Юсупұлы) /
PROMINENT TATAR SCIENTIST TURKOLOGIST (H.Yu.Minnegulov)**

Құлбек ЕРГӨБЕК*

Х. Ю. Миннеғұлов / H. Yu. Minnegulov

Түйіндеме

Мақалада белгілі татар түріктанушы ғалымы Хатип Юсупович Миннегуловтың түріктану ғылымындағы атқарған қызметі, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мектебін қалыптастырған профессор Бейсембай Кенжебайұлымен шығармашылық байланыстары туралы сөз болады. Автор өзінің Татарстанға барған сапарында түйген ойларын ортаға салады. Ұстазы Б.Кенжебаев пен Х.Миннегуловқа ортақ тақырыптарға талдау жасайды.

Кілт сөздер: Қазақ әдебиеті, татар әдебиеті, түрк дүниесі, түрктану, Түркістан, Х.Ю.Миннегулов.

Abstract

The article examines the creative connection of the famous Tatar scientist turkologist H.Yu. Minnegulov and founder of the school of studying the history of Kazakh literature B. Kenzhebayuly. Was analyzed for total B.Kenzhebaev and H.Minnegulov topics.

Keywords: Kazakh literature, Tatar literature, Turkish world, Turkology, Turkistan, H.Yu.Minnegulov.

Қазақ әдебиетінің арғы тарихын арымай-талмай іздеп, бергі тарихын жазушылардың жалған беделіне табынбай талдай сынап, сынай талдап сөйлейтін турашыл Бейсембай Кенжебайұлы әуел бастан тарихи тамыры бір түріктен тарайтын

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының директоры – Бас кеңесші / kulbek1952@mail.ru

түрік ұлт-ұлыстары ғалымдары еңбектерін көзден таса етпей қарағыштап отыратын. Арғы жазба әдебиет тарихы жайында ұнасымды пікір айтқан ғалым тапса сыртынан сұрап, өзіне арнайы хат жазып әдеби байланысқа – шығармашылық қатынасқа түсіп, өзара кітап алмасып, пікір алысып мәре-сәре болушы еді. В.Жирмунский, С.Е. Маловпен достық қарым-қатынаста болғаны әмбеге аян. Москвалық Богданова, Нәжіп, Баскаков, Кононов, Тенишев сияқты түріктанушылар, өзбек Н.М.Маллаев, қырғыз А.Тоқомбаев, Қ.Артықбаев, татар М.Ғайнуллин, башқұрт М.Харисов, тва танушы тюрколог Ысқақов, алтай С.С.Каташ, шор А.И.Чудяков қазақ ғалымы Бейсембай Кенжебайұлының бар саналы ғұмырында бірін-бірі іздеп тауып, үзеңгі қағыса жүріп өзара ынтымақтаса, пікірлесе еңбек еткен қанаттастары. Әр ұлттың аға буын ғалымдары өз алдына, З.Ахметовті татар, Т.Қожакеев, Т.Кәкішұлын әзірбайжан, Қ.Саттаровты өзбек арасына таныстырып, шәкірттерінің адами араласу аясын кеңейтуге себепкер болатын да қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мектебін қалыптастырған профессор Бейсембай Кенжебайұлы! Өзінің шәкірттерін туыс елдерге, түрік ұлт-ұлыс ғалымдарына таныстыра жүретіні секілді өзі де сырт елдердің тегеурінді жас зерттеушілерін қатарлас, қанаттас аға буын арқылы тауып, танысып, пікірлесіп жүретіні болушы еді. Өзбек Н.Каримов, татар Х.Ю.Миннеғұлов, башқұрт М.Х.Идельбаев солардың бір парасы. Әкедей әзіз Бейсекең көзі тірісінде адами, шығармашылық байланыста болған әр елдік әр буын әр түрлі ғалымдармен байланыс орнату мақсаты менде ежелден. Бейсекең білген, өзін, еңбегін құрметтеген аға буын түрік ұлт-ұлыстары ғалымдары еңбегін іздеп тауып оқу, кейінгі буын көзі тірілерімен шығармашылық байланыс орнату – дағдыма айналған. Айталық, нағашым, татар елінің ірі түріктанушысы профессор Х.Ю.Миннеғұлов!

Оның өзін көргеннен бұрын бірсыпыра шығармаларын оқыдым. Студенттік кезден тағы бір дағдым – бірсыпыра түрік ұлт-ұлыстары тілінде газет, журналдарды жаздырып алдырып оқып отыру. «Казан утлары» журналынан Х.Ю.Миннеғұловтың мақалаларын оқыдым. «Татар әдебияты тарихы» (1984 ж.) абыройлы алты томдығынан Алтын Орда дәуіріне байланысты жазылған Х.Ю.Миннеғұловтың зерттеу тарауларын зер салып қайта-қайта оқыдым. Оны туған әпкемдей қадірлейтін Алма Қыраубаеваның Алтын Орда дәуірінің әдебиетін зерттеулерімен байланыстырып оқып, салыстырып баққаным тағы бар. Бұрыннан азды-көп білетін осы азаматпен Түркістанның 1500 жылдығы тойланар тұста – 2000 жылы туған жерде ұшырасып жақын таныстым. Татарстан ресми делегациясы құрамында келген ол Түркістанның тарихын өзімізбен жарыса сөйлеп қиын қылса болар ма?! Қол қусырып қарап келмей, барар жер, көрер елінің тағдыр-тарихын зерделей жүруінің арқасы. Зиялылық. Оның үстіне ол өз елінде және бірсыпыра түрік ұлт-ұлыстары арасында әбден мойындалған түріктанушы.

Түркістанда екі жылда бір рет халықаралық түріктану (түркологиялық) ғылыми-теориялық конгресі өтеді. Сол конгресті ұйымдастыру барысында жиі шақырып әңгімесін тыңдар, тіпті Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінде студенттерге дәріс бергізер едік. Өзіміз студент партасына отыра қалып білімдар жанның лекциясын нешеме рет тыңдадық?!

2010 жылы Татарстанға сапарлап барған сәтімде Қазан жеріне табаным тигеннен асыға іздеген адамым профессор Хатып Юсупұлы Миннеғұлов болды. Кезінде әруағы аспандаған Түрік қағанатының соңғы тұяқ серпері болған, әзелден ішкі алауыздықтан ыдыраған, ыдыраған да құлаған қуатты «Алтын Орданың» көзіндей соңғы екі хандықтың бірі – «Қырым хандығы» болса, екіншісі «Қазан хандығы». Тіпті Мәскеудің өзі Кремль салуды осы Қазан татарларынан үйренген. Сол сапар таңсық татар елі, татар жерін тамашалауда Хатып нағашы бізді қабатына ала жортып апармаған жері, көрсетпеген таң-тамашасы жоқ. Біз тіпті бұрынғы Қазан орнын да тамашаладық. Татар

мәдениетінің түп атасы саналып жүрген Бұлғар хандығының қалдықтарымен де таныстық. Ескі Қазанды қайта тірілтем деп жанұшырып жүрген, сол жолда Шыңғысханға һәйкел (ескерткіш) орнатып үлгерген фидайы тәңірші Рафаэль Безертиновпен де таныстық. Санкт-Петербургтық түріктанушы Ғабдырахман Тәһиржановты ұстаз тұтады екен. Орыстанғаны бар, ұлттық ныспын сақтағаны бар асылы Санкт-Петербург, Мәскеудің арғы-бергі көп түріктанушысы татар, башқұрт ұлтынан. Ол Державинге бастатып Тургенев, Аксаков, Бекетов дегендей бірсыпыра орыс ұлыларының тегін татардан шығарып барып әрең басылды. «Түріктекті орыстар» аталатын тамаша кітапты оқыған мен оған күдіктене қойғаным жоқ. Қарап қалмайын деп қазақ ұлты атынан химик Менделеевті Мендәлі байдан таратып мен жарысып бақтым...

Әңгіме арасында шығармаларын көп оқыған татар әдебиетші, жазушысы Рафаэль Мұстафинді («Ерте үзілген ән», «Қаһарман ақын ізімен...» т.б.) сұрағыштадым. Ол ертіп апарып таныстырды. Орыс тілді татар басылымында қызмет істейді екен. Бір ортақ әңгіменің желісіне Мағжан ақын тартылған тұста татар тәржімандары жайында алаңдап сұрадым. Ол татардың ғажап сұлу ақын қызы Флера Тархановамен таныстырды. Інісі Ресей атынан Қазақстанда консул болатын Тархановтар тарихы бай әулет екен. Қонағы бола отырып: «Мағжан Сіздің жездеңіз болады. Жездеңіздің өлеңдерін татар тіліне тәржімаласаңыз жөн-ақ болар еді» - деп қолқа салдым. Кейін Қазақстанға келген соң журналист Жараспай Сүлейменов арқылы Мағжан ақынның жыр жинағын жіберттім. Хатып абы өзінің курстасы, татардың тамаша ақыны Рәдиф Гаташты таныстырды. «Казан утлары» журналында бөлім басқарады. Біздің Исрайыл Сапарбай сияқты нәзік лирик ақын екен. Әңгімеміз жарасып (ақынның үш томдығын оқып шықтым), 20-шы жылдары Қазанда кітап бастыру ісімен Қазақстаннан барып қызмет еткен, қызмет ете жүріп бір татар сұлуына өлердей ғашық болып, үйленейін десе қыздың ата-анасы «арқасын бит тескен қазаққа қыз бермейміз» - деп қарсы болатын, асқынған ғашықтық дертінен айыға алмай өзі сүйген, өзін сүйген татар қызы екеуі бір молада бірге жатпақ болып, құшақтарын айқастыра арқасынан оқ жіберіп, атылып өлетін Бернияз Көлейұлы туралы әңгімеледім. Жар ғашық екі жастың өлімге жетелеген махаббатына арнап Татарстанда «Наган жыры» аталатын мұңды әнмен айтылатын жыр туғанын да тілге тиек еттім. Бейсекеңнен естіген әңгімем! Рәдиф Гаташ зер сала тыңдап, татар арасында да Бернияз бен татар қызы туралы қызық әңгіменің барын айтты. Мен татар газетінде осы хикаяға байланысты татарша, орысша, материал жарияланғанын («Татарстан» газеті) еске салдым. Осы тақырыпта тамаша махаббат жырын маздатуын өтіндім. Қала берді Бернияздың ұстазы ұлы Мағжан Жұмабайұлы өлеңдерін татар тіліне тәржімалауын тілек етіп айттым Рәдиф Гаташқа. Ол уәде етті. 2013 жылдың күзінде Қазанға барған бір ағайыннан (Иманәлі Байдәулетов) Рәдиф Гаташ пен Флера Тарханова «Илхам» баспасынан татар тілінде кітап болып басылған Мағжан Жұмабайұлының «Жан сүзе» аталатын жыр жинағын маған арнайы беріп жіберіпті (Жинақ жайында арнайы сөйлемек ойдамын – Қ.Е.). Сол сапардан қазақ-татар әдеби байланысына аз да болса сеп болып, жаңа із түскеніне қуандым. Бұл жолы да Хатып Юсупұлы Миннеғұловты есіме алып, іштей ризашылығымды айттым. Өйткені, әлгі әдеби жаңалық, жақсылықтың бәрінің басы-қасында жүрген Хатып нағашы. Әңгіме көп, көп әңгіменің тоқетері Татарстанға нағашы тұтып іздеп барған Хатып Миннеғұловтың үйінде болғанда жары Рәмзия бізге апай болып шықты да «нағашымыз» жездеге айналды. Жас шағында Н.Ә.Назарбаевпен таныс, біліс болып өскен апайымыз Теміртаулық татар қызы. Ой, бізді көріп, төркінім келді деп қуанғанын айтыңыз!

Түркістанда басталған әдемі әңгімені, сөйтіп, Татарстанда – Қазан жерінде әдіптейміз ғой баяғы. Айтылған жайдың бәрі жиылып келіп маған Миннеғұлов Хатып ағайды бір кісідей білемін дегізеді. Көп жылдан білетін, рухани жақын адам жайында білгенімді, көңіліме түйгенімді ішімде сақтай бермей өмірбаянымен қоса өріп бүгін оқырмандарға әңгімелеп беруді жөн көремін. «Жанында жүр жақсы адам» дегендей, бауырлас татар елінің тамаша әдебиетші ғалымы жайында біздің қазақ ағайындар да біле жүрсін!

1939 жылы Сармаш елді мекенінде дүниеге келген Хатыптың әкесі соғыста опат болып, бірсыпыра қиындық көріп өскен. Көрші Сарманов ауданында Старо-Кашир орта мектебін оқып бітірген соң Тәжікстан асып, Ленинабад облысында зауытта жұмысшы болып өмір жолын бастаған. Қайтып келіп Қазан университетінің тарих-филология факультетінде оқып білім алады. 1967 жылдан бері Қазан университетінде оқытушы, доцент, профессор болып қызмет атқарып келеді. Бір қарағанда жерлес жезде, тағдырлас аға. Соңғы жылдары докторантымды бірге тәрбиелеу барысында тіпті жиі араласып, ғалым еңбектерін шұқшия оқып танымымды тағы да біраз байыттым-ау. Сонда келген қорытындым, түйген пікірім – Хатып Юсупұлы Миннеғұлов алдымен татар ұлтының асыл азаматы, тамаша ғалымы, қоғам қайраткері. Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері. Ресей Федерациясы және Татарстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері.

Оқымыстыны еңбегі ерекшелейді. Хатып аға туралы сөзді Бейсекеңдей қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мектебін қалыптастырған ұлттық тұлғадан бастауымда мән бар. Өйткені, Хатып – татардың ірі ғалымы, Б.Кенжебайұлының жайсаң досы болған Мұхамед Ғайнуллиннің шәкірті. Алтын Орда дәуірінің әдеби жәдігерліктерін тарихи-әдеби тұрғыдан жан-жақты зерттеп, бір татар жұрты ғана мақтанарлық емес, түп тарихы ортақ түрік тектес жұрт-жұрағат өзіне тарта ортақ рухани игілік тұтып қоса мақтанса жарасарлықтай бағалы дүниелер! Мына қызыққа қараңыз, ол зерттеп жазған орта ғасырлық Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұн, Қутуб, Махмуд Булғари, Хисама Кятиба, Сайф Сарай, Ақмолла Мұхамедияров сияқты руханият тұлғалары бір татар ғана емес бірсыпыра түрік ұлт-ұлыстарына ортақ. Бейсекең қырқыншы, елуінші, алпысыншы жылдары қазақ жазба әдебиетінің тарихына енгізуіміз керек деп дабыл қағып, дабыл қаққаны үшін жазықты болып шыға келетін тақырыптар. Алайда білмесе айтпайтын, айтса оңайшылықпен қайтпайтын Б.Кенжебайұлы жеке басына кесір, кесепат келуіне қарамастан тайынбай жазды ұлы тұлғалар жайында. Айтқызбасты айтты, жазғызбасты жазды, жазықты болды, қуғын көрді, қызметтен қуылды, сотталды. Кеңестік кезеңнің бас жендеті И.В.Сталиннің қазасынан соң ақталып, қайыра ғылыми-педагогикалық қызметіне оралды, қайта алды қолға әлгі тақырыптарды, ұстанымынан айнымады, коммунистік жәдігөй қоғамға «күйлемеді», сол баяғы «көне» саналатын ескілікті дүниелерді жазды жазғанынша, тақырып етіп шәкірттеріне ұсынды, жаздырды, диссертация қорғатты, қазақ әдебиеті тарихына бай қазына етіп қосты ақыры. Жанқиярлық еңбектің арқасында маңдай тері мерейіне айналып тарихи мектебі қалыптасты. Қарап отырсаңыз, белгілі дәрежеде Х.Ю.Миннеғұлов Б.Кенжебайұлының тарихи мектебімен рухани байланыста еңбек еткен екен. Бейсекеңмен тақырыптас ғалым сөйтіп өзінің қажырлы, еңбектерімен татар әдебиетіне, сонымен бірге түрік ұлт-ұлыстары әдебиетіне толайым табысты үлес қосқан көрнектіміз болып шығады.

Б.Кенжебайұлы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін мұсылмандық діни ағымдар мен саяси ағындар туғызған большевиктік дауылдардан методологиялық жітілікпен арашалап ала алған бірден-бір ғұлама ретінде қалды тарихта. Өрине, кеңестік кезенді айтып отырмыз. Ал Миннеғұлов болса бұл орайда да біздің

Бейсекеңмен дәуірлес әдебиет тарихын зерттеп, тағдырлас түсіп жатады. Хатыптың айырықша бейнет кешіп зерттеген екінші бір әдеби арнасы – «Ғабдолла Тоқайға дейінгі татар әдебиетінің тарихы». Ресми зерделеп, зейіндеп алған соң Ғабдолла Тоқайды бүгінгі әдебиетке дейін алтын тінін үзіп алмай, әдемі жалғай зерттеп жазған еңбек батырыңыз тағы да Миннеғұлов! Өзара салыстыра отырып оқып шықтық. Бауырлас екі елдің табанды ғалымдарына ортақ тақырыптар ағартушылық, ағартушылық-демократтық әдеби бағыттар, қазақ, башқұрт, татарға ортақ Ақмолла ақын, қазақ әдебиетіне ықпалды Ғабдолла Тоқай! Е, е, дедік біз сосын, - қазақ әдебиеті тарихын зерттеудің ірі тұлғасы, түрік ұлт-ұлыстары әдебиетін ортақ қарастыруды бізге аманат (мирас) еткен Бейсембай Кенжебайұлы «қайын жұрты» - татар әдебиетінен профессор Мұхамед Ғайнуллиннен кейін Хатып Юсупұлы Миннеғұловқа ықыласты болуының сыры тақырыптас-тағдырластығында екен ғой!

Бүгінге дейін Х.Ю.Миннеғұлов ілім-білімінен әлденеше оқулық жазылып, олар талай мәртебе қайта басылым көріп келеді. Мектеп, жоғары мектеп – туысқан татар ғалымының ағартушы ғалым райындағы тағы бір қыры. Ғалым біткен оқулық жаза бермейді. Жазғысы келсе де жаза алмауы мүмкін. Оқулық жазу – оны тұтынатын оқушының, студенттің жас мөлшері, қабылдау мүмкіндігіне орай психологиялық бейімделе жазуды қажет ететін бір қиын сала (Оқулық жазсақ өзіміз қайда жүрміз?). Ал Хатып аға – мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындары студенттері үшін орнықты оқулық жазып берген ағартушы ғалым.

Х.Ю.Миннеғұловтың өз еліне, қала берді дүйім түрік ұлт-ұлыстары үшін шеккен бейнеті, ұсынған ғылыми еңбегі кім-кімді де бейтарап қалдырмайтын тыңғылықты зерттеу, толайым толғақты талдаудан, мол-мол білімнен тұратын құнарлы ой, құнды білім қазынасы! Хатып сөзі, егер қателеспесек, көне түрік тілінде «кітап көшіруші» мағынасын береді. Өзбек жазушысы Адыл Якубовтың «Улуғбектің қазиноси» аталатын романында хатыптың тамаша образы бар. Ал біз әңгіме етіп отырған Хатып Миннеғұлов Орта ғасырлардағы түрік кітаптарын бүгінгі ұрпаққа түпнұсқадан оқып, мәтіндік зейін зерделеуден өткізіп, тың трактовка жасап, түрік ұлт-ұлыстары азаматтық тарихымен сабақтас толғап, талай тамаша еңбек жасаған ғалым. Еткен еңбек бұл күнде көрген зейнет. Ол – туыс татарлар арасында өзіндік мектебі бар ғұлама.

Жаңарған уақыт, тіпті біріміз алып, біріміз зарыға күтумен жүрген тәуелсіздіктің арқасы, бүгінгі күні тарихи тамыры бір түрік ұлт-ұлыстары түріктанушы (тюрколог) ғалымдарымен барыс-келіс, аралас-құраластығымыз артып отыр. Хатып аға маған жақында ғана **«Этапы развития тюрко-татарской, античной и русской литератур»** (Казан 2014), **«Тюркское словесное искусство»** (Казан 2014) аталатын қарағай иісі әлі тарап үлгермеген су жаңа кітаптарын беріп жіберіпті. Қуана қабылдап, құнттай оқу үстіндемін. Қазірдің өзінде пайымдап отырмын: ол кітаптарда көтерілетін мәселелер бір татар әдебиеті ғана емес, күллі түрік ұлт-ұлыстары әдебиетін, түрік қана емес, әлем әдебиетінің даму проблемаларын қамтиды екен. Адам саяқ жасамайды. Адамзат баласының бір бөлшегі ретінде жасайды. Сол сияқты белгілі бір ұлт әдебиеті томаға-тұйық дамымақ емес. Ол туыстық, көршілік, тіпті ара қашықтық әрқилы болуына қарамастан бір-бірінен үйреніп өсіп, дамиды. Олай болса белгілі бір ұлт әдебиеті проблемаларын әлем әдебиеті контекстінде қарастырғанға не жетсін?! Әрине, өрең жетсе, өрісің тартса! Туыс татардың тамаша ғалымы Х.Ю.Миннеғұловтың түрік халықтары әдебиетін алдымен өзара байланыста, сонан соң әлемдік даму үдерісі жағдайында қарастыруға қарым-қабілеті, дарын қуаты әбден жетеді. Ол кемел шағында! Оның жан қалауы – хас тұлпардай шабыс, біздің бауырлас ғалымға тілейтініміз – табыс!

Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркология журналына мақала жариялау шарттары

- 1- Жарияланатын мақалалардың тақырыбы мақаланың мақсаты және мазмұнымен байланысты болуы керек.
- 2- Жіберілген мақалалар бұрын еш жерде жарияланбаған және ғылыми мазмұнды болуы керек. Бұрын басқа жерде жарияланған немесе Жоғары білім беру кеңесі (ЖАК) тарапынан бекітілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар иелеріне қайтарылады.
- 3- Журнал қазақ, түрік, орыс, ағылшын тілдерінде шығарылады. Барлық мақалалардың түйіні мақала жазылған тілде және ағылшын тілінде болуы керек. Түйіндеме 250-500 сөзден құралуы міндетті.
- 4- Мақалалардың тақырыбы бас әріптермен мақаланың өз тілінде және ағылшын тілінде жазылуы тиіс. Мысалы, қазақ және түрік тіліндегі тақырып жазылғаннан кейін арасы (/) белгісімен бөлініп, ағылшын тіліндегі тақырып тұруы тиіс. Ағылшын тілінде жазылған мақалалардың да тақырыбы сонымен бірге қазақ және түрік тілінде жазылуы керек.
- 5- Егер мақала қазақ, түрік, орыс, ағылшын тілінде жазылған болса, сол жазылған тілдегі түйіннің артынан міндетті түрде ағылшын тіліндегі түйін жазылуы керек. Сондай-ақ мақала жазылған тілде кілт сөздер (кем дегенде бес сөз) қоса беріледі.
- 6- Авторлардың аты-жөні мақала тақырыбының астына және оң жағына жазылып, фамилиядан кейін (үстіңгі жағына қойылатындай етіп) жұлдызша (*) таңбасы берілуі керек. (мысалы: Бекир Дениз*) Бірінші беттің төменгі жағындағы сілтеме берілетін жерге мақала жазылған тілде және ағылшын тілінде автордың ғылыми атағы (бар болса), жұмыс істейтін орны, жұмыс орны орналасқан қаласы және e-mail (электронды пошта) адресі жазылуы керек. Мысалы: Бекир Дениз*, астында сілтеме – док. проф. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Спорт және өнер факультеті, Дизайн және дәстүрлі қол өнер кафедрасының оқытушысы, Түркістан-Қазақстан/Prof. Dr. International Hocaa Ahmad Yasawi University, Faculty of Sports and Arts, Department of Design and Traditional Handicrafts, Turkistan-Kazakhstan. bekrdenz@gmail.com
- 7- Мақаланың ішіндегі фотосуреттер (фото:1,,,) (фото:3...), сызба және кестелер (кесте 1), (кесте 2) деп белгіленеді. Фотосурет және сызбалар жақша ішінде қысқартылып жазылады. Фотосурет (сурет) деп жазылмауы керек.
- 8- Мақалалар IBM-ге сәйкестендірілген компьютерлерде Microsoft Word 2003/2007 немесе одан да жоғары бағдарламаларда Times New Roman шрифтімен А4 көлемдегі (29,7x21 см) қағаздарға, 12 шрифтпен 1 интервал аралығында жазылады. Сілтемелер одан 1 шрифт кішкене, яғни 11 шрифтпен жазылады. Парақтың шеттерінде 2,5 см бос орын қалдырылуы керек.
- 9- Сілтемелер мәтіннің ішінде жақшаға алынып қысқартылған түрде берілуі міндетті. Кітап немесе мақаланың аттары пайдаланылған әдебиеттер тізімінде берілуі, сілтемелер 11 шрифтпен жазылуы керек. Мәтіннің ішіндегі сілтемелер жақша ішінде жазылуы керек. Мысалы: (Көпрулу: 1944, 15). Екіден көп авторы бар мақалаларда мәтіннің ішінде тек бірінші автордың ғана аты-жөні жазылуы керек. (Gökay vd. 2002, 15). Бірден көп авторы бар мақалада авторлардың аты-жөні (Körpülü-Gökay; 2003,15) деп жазылуы қажет. Бірнеше кітап немесе мақала бір жерде берілетін болса (Körpülü:1944, 15; Gökay: 2002, 15; Deniz: 2013, 18) деп жазылуы керек.

- 10- Мақала мәтінінің ұзындығы фотосуреттер мен сызбаларды қоспағанда, 10-15 парақтан аспауы, фотосурет, жоспар және сызбалардың саны 15-тен көп болмауы керек.
- 11- Мәтіннің ішінде ауызша сілтеме немесе түсіндірме берілетін болса, французша сілтеме беру әдісімен парақтың төменгі жағында автоматты реттік нөмір беру тәртібімен 1,2,3, деп берілуі керек. (мысалы: 1-Бекир Дениздің күні ауызша берген мәліметтеріне қарағанда) Сондай-ақ пайдаланылған әдебиеттер тізімінде де әдебиеттердің астында ауызша мәлімет (дерек, материал) деген атпен көрсетілуі керек. Ал, интернет адресерінде міндетті түрде мәліметтің (дерек, материал) алынған күні көрсетілуі және бұл адестер пайдаланылған әдебиеттер тізімінде де берілуі керек. Мысалы: www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2012). Ешқашан (*) (**) (x) сияқты белгілер сілтеменің орнына қолданылмауы керек.
- 12- Мәтіннің ішінде сілтеме жасалған автордың аты берілетін болса әдебиеттің тек жарыққа шыққан күні (басылған) мен беті жазылуы керек. (мысалы: Әбушәріп: 1976, 131-бет.)
- 13- Жарыққа шыққан (басылған) күні берілмеген еңбектер мен мақалаларда тек қана авторлардың аты; ал авторы жоқ (көрсетілмеген) энциклопедия сияқты еңбектерде еңбектің аты ғана жазылуы тиіс. Мысалы: Отан энциклопедиясы, 15-том, Алматы, 2005, 13-18 беттер.
- 14- Қосымша әдебиеттен алынған мәліметтерде (материал) қосымша әдебиеттен кейін жақша ішінде негізгі әдебиеттің аты берілуі керек. Мысалы: Челик; 1998, 12 (Көпрүлү: 1926, 18).
- 15- Мақаланың соңында міндетті түрде пайдаланылған әдебиеттер тізімі берілуі тиіс: мақаланың соңында авторлардың фамилиясына қарай алфавиттік ретпен беріледі. Әдебиеттер егер автордың бірнеше рет шығарылған кітабы болса, онда кітаптың жарыққа шыққан күніне қарай ретімен берілуі керек. Егер автордың бір жылда шыққан еңбектері болса (1980a, 1980b) деп көрсетіледі. Karahan, Leyla- Gürsoy, Ülkü; (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara, TDK. Yayını. Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yayını. Shaw, Stanford (Çev. Mehmet Harmancı), (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*, Sermet Matb. İstanbul. Мақалаларда автордың аты мен фамилиясы берілгеннен кейін мақаланың аты тырнақшаға алынып, журналдың аты курсив түрінде, ал басылған жері, жылы және бет нөмірі тіке (қалыпты) жазылуы керек. Мысалы: Timurtaş, F. Kadri; (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. IV, S. 3, s. 189-213. Deniz, Bekir., "Batı Göktürklerin Başkenti: Ming Bulak", *XI. Ortaçağ-Türk Dönem Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 17-19 Ekim 2007*, İzmir, 2007, s. 15-27. Шетелдік кітап немесе мақала болса мысалы: Petsopoulos, Yanni (1979)., *Les Kilims, Tapis Tissés et Brodés du Moyent-Orient*, Fribourg.
- Энциклопедиялық немесе авторы көрсетілмеген еңбектерде энциклопедияның немесе кітаптың аты курсив түрінде беріледі. Мысалы: *Түрік энциклопедиясы* (1988), 5-том, Стамбул, 5-17 беттер.
- 16- Мақалалар (еңбектер) Жоғары білім беру кеңесі мен Түрік тілі қоғамының мақала жазу ережелеріне сай болуы керек. Абзацтан бастағанда 1,25 см бос орын қалдыру керек. Бет нөмірі астыңғы оң жақ бұрышқа жазылады.
- 17- Мақалалар қағазға шығарылған екі нұсқада және e-mail немесе CD нұсқасымен берілуі қажет. Мақалаларда байланыс адресі, телефон нөмірі және e-mail адресі көрсетілуі керек.
- 18- Фотосурет және сызбалар JPEG форматында ең кемі 300 DPI сыйымдылықпен (рұқсатпен) арнайы папка түрінде мақаланың қосымшасында берілуі керек. Фотосурет және сызбалар JPEG форматында немесе жылтыр қағазға сызылып жіберілетін болса

тушыпен сызылып жіберілуі керек (екі дана). Фотосурет түрінде жіберілетін болса (екі дана) 9x13 немесе 9x18 көлемінде анық етіп шығарылып жіберілуі керек. Графика, сызба, фотосурет сияқты тағы басқа түсіндірмелер тиісті фотосуреттің немесе сызбаның астында орналастырылады. Сондай-ақ фотосурет және сызбаның түсіндірмелері жазылған парақ қоса берілуі міндетті.

- 19- Фотосурет және слайттар анық, сапалы болғаны жөн. Digital (цифрлы) фотосуреттер мен сызбалар мүмкін болса photoshop бағдарламасына салынып, реттеліп мақаланың қосымшасында арнайы папка түрінде жіберілуі керек. Папканың ішіндегі фотосуреттердің астына фотосуреттің нөмірі мен түсіндірмесі жазылуы керек.
- 20- Авторлар мақалаларын магистратура және докторантура бағдарламаларында оқып жүрген кезінде немесе диссертациялық жұмыстардан материал алып дайындаған болса, магистратура немесе докторантура бағдарламаларын бітірген институттан немесе диссертациясын қорғаған жекеменшік немесе мемлекеттік оқу орындарынан жариялауға болады деген рұқсат қағаз алуы және бұған қосымша түрде өтініш жазылуы керек.
- 21- Басқа кітап, журнал немесе интернеттен алынған фотосурет, сызба немесе кестелерге тиісті авторынан рұқсат алынып, мақалада қосымша берілуі керек. Сондай-ақ жақша ішінде қай жерден алынғандығы міндетті түрде жазылуы тиіс. Мысалы: Б.Дениз: 1970, 12-бет.
- 22- Авторлар мақалаларындағы фотосуреттер мен сызбаларды бір мұражайдан немесе ұйымнан түсіріп, бұларды рұқсатсыз жарияламайтындығы туралы келісім жасап қол қойған болса, міндетті түрде тиісті мұражайдан жариялауға болады деген арнайы рұқсат қағаз алуы керек. Фотосурет, жоспар, карта сияқты тағы басқа материалдар тиісті мұражай немесе ұйымнан рұқсат алмай журналға жарияланған жағдайда, авторлық құқыққа қатысты барлық жауапкершіліктер авторлардың өзіне жүктеледі.
- 23- Аудармаларда аударылған мақаланың авторынан рұқсат алынуы керек және рұқсат алынғандығы туралы құжаттың папканың ішіне тіркелуі керек.
- 24- Түркология журналына сарапшы болғандарға және жарияланған мақалаларға авторлық құқық төленбейді.
- 25- Авторлар мақалалары жарияланған жағдайда, мақалаларының барлық авторлық құқықтарын Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне бергендігін (өткізгендігін) көрсететін өтінішті төменде көрсетілген үлгіде мақалаларының қосымшасына тіркеп жіберуі керек.

**Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Ректорына
(авторлық құқықты беру туралы)**

Жарияланған жағдайда тақырыптағы мақаламның авторы ретінде барлық авторлық құқықтарымды ештеңе талап етпестен Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне беремін (өткіземін).

Док. проф.
Күні және қолы

Адрес, телефон және e-mail

- 26- Жарияланбаған мақалалар иелеріне қайтарылады.
- 27- Жарияланған мақалаларға қатысты барлық құқықтық жауапкершіліктер авторлардың өзіне жүктеледі.
- 28- Мақаласы жарияланған авторлар осы шарттарды оқыса да оқымаса да қабылдаған болып есептеледі.

Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Türkoloji Enstitüsü

Türkologya Dergisi Yayın İlkeleri

- 1- Yayımlanacak makalelerin konusu yayın amaç ve kapsamı ile ilgili olmalıdır.
- 2- Gönderilen yazıların daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış, özgün ve bilimsel olması esastır: Başka bir yerde yayımlanan ya da YÖK tarafından belirlenen etik kurallarına uymadığı görülen yazılar sahiplerine iade edilir.
- 3- Derginin yayım dili Kazakça, Türkçe, Rusça, İngilizce, Fransızca ve Almanca'dır. Tüm yazılarda **İngilizce** özet bulunmalıdır. İngilizce özet-resume 250-500 kelimededen meydana gelmelidir.
- 4- Makalelerin başlığı, büyük harflerle, makalenin kendi dilinde ve İngilizce yazılmalıdır, Örneğin Türkçe-Kazakça başlık yazıldıktan sonra ayrıca işaretiyle (/) birbirinden ayrılmalı ve İngilizce başlık yazılmalıdır. İngilizce Makalelerde de Kazakça ya da Türkçe yazılmalıdır.
- 5- Makale Kazakça, Türkçe Rusça, İngilizce, Fransızca veya Almanca dillerinden biri ile yazılmış ise, yazıldığı yabancı dildeki **özet'in** ardından mutlaka **İngilizce** özet yer almalı ve yazıldığı dilde **anahtar kelimeler ve Key words** bulunmalıdır (en az beşer adet).
- 6- Yazar-yazarların adı makale başlığının sağ alt tarafına yazılmalı ve soyadı'nın sonuna (üste gelecek şekilde) (*) simgesi eklenmeli (Örnek:Bekir DENİZ*), birinci sayfanın alt tarafındaki dipnot kısmına, makalenin yazıldığı dilde ve İngilizce olarak varsa akademik ünvanı, çalıştığı kurum, kurumun bulunduğu şehir ve **e-mail** adresi belirtilmelidir. Örneğin: Bekir DENİZ*, Altta-dipnot- Prof. Dr. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi, Spor ve Sanat Fakültesi, Dizayn ve Geleneksel El Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi, Türkistan-Kazakistan/Prof. Dr. International Hoca Ahmad Yasawi University, Faculty of Sports and Arts, Department of Design and Traditional Handicrafts, Turkistan-Kazakhstan. bekrendz@gmail.com
- 7- Metin içinde fotoğraflar (Foto:1,,,) (Foto: 3...), çizim, şekil ve tablolar (Şek.1) (Şek.5...) şeklinde adlandırılmalıdır. Fotoğraf ve şekiller parantez içinde ve kısaltılarak yazılmalı, Fotoğraf (Resim) diye isimlendirilmemelidir.
- 8- Yazılar; IBM uyumlu bilgisayarlarda ve **Microsoft Word 2003/2007** veya daha üst programlarda **Times New Roman** karakterinde, A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, 12 punto ve 1 satır aralığında (single) yazılmalıdır. Dipnotlar 10 punto küçük yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır.
- 9- Dipnotlar metin içinde, paranteze alınarak kısa bir şekilde verilmeli; kitap ya da makale adları Kaynakça-Literatür kısmında verilmelidir Dipnotlar 11 punto ile yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde yazılmalıdır. Örneğin: (Köprülü: 1944, 15). İki'den fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002, 15). Birden fazla yazarlı makalede yazar isimleri (Köprülü-Gökyay; 2003,15) şeklinde yazılmalıdır. Birkaç kitap –ya da makale bir arada verilecekse (Köprülü:1944, 15; Gökyay: 2002, 15; Deniz: 2013, 18) şeklinde yazılmalıdır.
- 10- Makale metinlerinin uzunluğu, Fotoğraf ve şekiller hariç, 10-15 sayfayı geçmemeli, fotoğraf, plan ve şekillerin sayısı 15 den fazla olmamalıdır.
- 11- Metin içinde sözlü bir dipnot veya açıklama verilecekse Fransız usulü dipnot sistemiyle, sayfanın alt tarafında, otomatik numaralandırma usulü ile 1, 2 ..3 vb. şeklinde verilmeli (örneğin: 1-Bekir Deniz'in ...tarihinde şifahen verdiği bilgilere göre), Kaynakça kısmında da, kaynakçanın alt tarafında, **Sözlü Kaynakça** adıyla belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir: Örnek: www.tdk.gov.tr/bilgerim (15.12.2012) . Kesinlikle (*) (**) (x) vb. işaretler dipnot yerine kullanılmamalıdır.

- 12- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi ve sayfası yazılmalıdır. Örnek: "Tanpınar: 1976, 131'de bu konuda"”demektedir.
- 13- Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır. Örnek: Yurt Ansiklopedisi, C. 15, Almatı, 2005, s.13-18.
- 14- İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, ikinci kaynağın adından sonra parantez içinde asıl kaynağın adı belirtilmelidir Örnek: Çelik; 1998, 12 (Köprülü:1926, 18'den naklen).
- 15- Makale sonunda mutlaka **Kaynakça-Literatür** bulunmalıdır: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak dizilmelidir. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayımlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir: Karahan, Leyla- Gürsoy, Ülkü; (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara, TDK. Yayını. Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yayını. Shaw, Stanford (Çev. Mehmet Harmanacı), (1982). *Osmanlı İmparatorluğu.*, Sermet Matb. İstanbul. Makale yazımında yazar adı ve soyadı verildikten sonra makale adı tırnak içinde, dergi adı sağa yatık (italik), basım yeri, yılı ve sayfa numarası düz yazılmalıdır. Örnek: Timurtaş, F. Kadri; (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. IV, S. 3, s. 189-213. Deniz, Bekir., "Batı Göktürklerin Başkenti: Ming Bulak", *XI. Ortaçağ-Türk Dönem Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 17-19 Ekim 2007*, İzmir, 2007, s. 15-27. (Dergilerde makale tam sayfası yazılmalıdır).
- Yabancı bir yayın ise, örneğin; Petsopoulos, Yanni (1979)., *Les Kilims, Tapis Tissés et Brodés du Moyent-Orient*, Fribourg.
- Ansiklopedi veya anonim eserlerde yazar adı yoksa Ansiklopedi ya da kitabın adı verilmeli ve italik yazılmalıdır. Örnek: *Türk Ansiklopedisi* (1988), C. V. İstanbul, s. 5-17.
- 16- Yazılar Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ve Türk Dil Kurumu'nun öngördüğü yazım kurallarına uygun olmalıdır. Satır başlarında 1.25 cm. boşluk bırakılmalıdır. **Sayfa numarası** sağ alt köşeye satır sonuna gelecek şekilde verilmelidir.
- 17- Makaleler iki nüsha çıktısı ile birlikte, **e-mail** veya CD kaydı ile birlikte ulaştırılmalıdır. Yazılarda **iletişim adresi**, **telefon numarası** ve **e-mail** adresi belirtilmelidir.
- 18- Fotoğraf, grafik ve şekiller JPEG karakterinde en az 300 DPI taranarak, ayrı bir dosya halinde, makale ekinde gönderilmelidir. Şekiller JPEG halinde değilse veya aydıngere çizilerek gönderilecekse aydıngere çini mürekkebi ile çizilmelidir (ikişer adet). Fotoğraf olarak gönderilecekse (ikişer adet) 9 x 13 veya 9 x 18 cm boyutlarında, net ve orta kontrastta parlak kâğıda basılmış olarak yollanmalıdır. Grafik, şekil, fotoğraf vb. açıklama alt yazıları, ilgili fotoğraf/şeklin altında bulunmalıdır. Ayrıca, herhangi bir karışıklıkta kullanabilmek için .metin sonuna da bir fotoğraf ve çizim alt yazısı listesi eklenmelidir.
- 19- Fotoğraf ve dıaların çekimi kaliteli olmalıdır. Dijital fotoğraflar ve çizimler mümkünse photoshop programında taramıp, düzeltilerek, makale ekinde, ayrı bir dosya halinde, gönderilmelidir. Dosya içindeki Fotoğrafların altına Fotoğraf numarası ve açıklaması yazılmalıdır.
- 20- Yazarlar makalelerini Yüksek Lisans ve Doktora düzeyinde veya bunlardan alıntı yaparak hazırlamış ise, Yüksek Lisans veya Doktora yaptıkları Enstitü ya da adına tez yaptıkları ve mukavele imzaladıkları özel veya resmi kuruluşlardan "yayınlanabilir" yazısı almalı ve bu ek yazı ile başvuru yapmaları gerekir.
- 21- Başka bir kitap, dergi veya internetten alınan fotoğraf, şekil veya tablolar için yayıncısından/ilgili yazardan izin yazısı alınması ve makaleye eklenmesi gerekir. Ayrıca parantez içinde, nereden alındıkları mutlaka yazılmalıdır. Örnek: B.deniz:1970, s. 12 'den.
- 22- Yazar/yazarlar makalesine koydukları fotoğraf veya şekilleri bir müze ya da kurumdan çekmiş ve izin almadan yayınlanmayacağına dair bir mukavele imzalamış ise mutlaka ilgili Müze'den "yayınlanmasında sakınca olmadığına dair" yazı almalıdır. Fotoğraf, plan, harita vb. ekler

ilgili müze veya kurumdan izin alınmadan dergide yayımlandığı takdirde telif hakları ile ilgili hukuki sorumluluk tamamen yazar/yazarların kendisine aittir.

- 23- Çeviri yazılarda, çevirilen makalenin yazarından izin alınması ve izin alındığına dair belgenin dosya içine eklenmesi gerekir.
- 24- **Türkologya Dergisi**'nde hakemlik yapanlara ve yayımlanan yazılar için telif hakkı ödenmez.
- 25- Yazarlar, yayınlanması halinde, makalelerinin tüm telif haklarını **Ahmet Yesevi Uluslar arası Kazak-Türk Üniversitesi**'ne devrettiklerini belirten bir dilekçeyi, aşağıda gösterildiği şekilde, yazıları ekinde göndermelidir:

Ahmet Yesevi Uluslar arası Kazak-Türk Üniversitesi Rektörlüğüne
(Telif hakkı transferi)

Yayımlanması halinde.....başlıklı makalemin yazar/ yazarları olarak, tüm telif haklarımı, daha sonrasında da hiç bir hak talep etmeksizin, Ahmet Yesevi Uluslar arası Kazak-Türk Üniversitesi'ne devrediyorum.

Prof. Dr.....

Tarih ve İmza

Adres, telefon ve e-mail

- 26- Yayımlanmayan yazılar sahiplerine iade edilir.
- 27- Yayımlanan yazılarla ilgili tüm hukuki sorumluluk yazarların kendisine aittir.
- 28- Yazısı yayımlanmış olan yazarlar bu koşulları, okusun ya da okumasın, peşinen kabul etmiş sayılır.

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави
Институт тюркологии
Журнал «Тюркология»
Требования к изданию статей

- 1- Названия издаваемых статей должны соответствовать цели и содержанию статьи.
- 2- Направляемые статьи не должны быть изданы раньше и должны иметь научное содержание. Статьи, изданные раньше или несоответствующие требованиям, утвержденным Высшим аттестационным комитетом (ВАК), возвращаются их авторам.
- 3- Журнал будет издаваться на казахском, турецком, русском, английском, французском и немецком языках. Резюме каждой статьи должно быть на языке статьи и на английском языке. Резюме должно состоять из 250-500 слов.
- 4- Название статьи должно быть написано прописными буквами на языке статьи и на английском языке. Например, после названия на казахском и турецком языках ставится знак (/) и пишется название на английском языке. Название статьи на английском языке должно быть написано на казахском и турецком языках.
- 5- Если статья написана на казахском, турецком, русском, английском, французском или немецком языках, то после резюме на языке статьи обязательно должно быть резюме на английском языке. Также должны даваться ключевые слова (не менее пяти слов) на языке статьи.
- 6- Названия авторов должны стоять внизу статьи и на правой стороне, а после фамилии (на верхней части) должен ставиться знак звездочка (*) (например: Бекир Дениз*). На нижней части первой страницы , где даются сноски, должны быть написаны научная степень автора (если имеется), место работы, город, где расположено учреждение и e-mail (электронная почта) адрес на языке статьи и английском языке. Например: Бекир Дениз*, внизу сноски – док. проф. Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясауи, Факультет спорта и искусства, преподаватель кафедры дизайна и традиционного искусства, Туркестан-Казахстан / Prof. Dr. International Hocaa Ahmad Yasawi University, Faculty of Sports and Arts, Department of Design and Traditional Handcrafts, Turkistan-Kazakhstan. bekrdenz@gmail.com
- 7- Фотографии, рисунки и таблицы, имеющиеся в статье должны даваться по следующим образцам: (фото: 1,,) (фото: 3...), (таблица 1), (таблица 2). Фотографии и рисунки должны даваться в скобке и в сокращенном виде. Фотография не должна даваться в виде (графия).
- 8- Статьи должны быть написаны на компьютерах IBM программах Microsoft Word 2003/2007 или в более современных, шрифтом Times New Roman на формате бумаги А4, размер шрифта 12, межстрочный интервал 1. Сноски должны быть написаны на 1 шрифт меньше, т.е. 11. Интервалы по бокам 2,5см.
- 9- Сноски даются в тексте в скобке и в сокращенном виде. Названия книг или статей даются в списке использованной литературы. Сноски пишутся шрифтом 11. Например: (Копрулу: 1944, 15). В статьях написанных более двумя авторами, в тексте указывается только первый из них (Gökaу vd. 2002, 15). Если в одной сноске даются несколько книг или статей, то они указываются в следующей форме: (Körpülü: 1944,15; Gökaу: 2002, 15; Deniz: 2013, 18).
- 10- Объем статьи, не включая фотографий и рисунков, не должен превышать 10-15 страниц. Количество фотографий, плана и рисунков не должно превышать 15 страниц.
- 11- Если в тексте будут даваться сноска или разъяснение, то они должны даваться французским методом, т.е. на нижней части страницы, автоматическим проставлением нумераций как 1,2,3 (например: 1- на основе устных информации Бекир Дениз, которых он изложил в ... (дата)). Также они должны указываться в списке использованной литературы, после основной литературы под названием устная информация (данные, материалы). А при использовании Интернет ресурсов, то обязательно должна указываться дата получения информации (данных, материалов), также их адреса должны указываться в списке использованной литературы.

Например: www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2012). В сносках никогда не должны использоваться такие знаки, как (*) (**) (x).

12- Если в тексте будет даваться фамилия автора, то при этом будет указываться только дата издания литературы и страница (например: Абушарип: 1976, стр.-131).

13- Научные труды и статьи, в которых отсутствует дата их издания, то указываются имена их авторов; а труды, в виде энциклопедий, в которых отсутствуют имена авторов, то указывается только название труда. Например: Отечественная энциклопедия, 15-й том, Алматы, 2005, стр. 13-18.

14- При указании информации (материалаов), полученных из дополнительных литератур, после дополнительной литературы должно указываться в скобке название основной литературы. Например: Челик; 1998, 12 (Көпрүлү: 1926,18).

15- В конце статьи в обязательном порядке должен быть список использованной литературы: он должен даваться в конце статьи в алфавитном порядке названий авторов. Если несколько литератур являются одной книгой автора, изданной несколько раз, то они даются в порядковой форме, не обращая внимания на последовательность даты издания. Если у автора имеются несколько книг, изданных в течении одного года, и то они указываются в следующей форме: (1980a, 1980b). Karahan, Leyla-Gürsoy, Ülkü; (2004). *Kavaid-ı Lisan-ı Türki* 1893. Ankara,TDK. Yayını. Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekamülü*. İstanbul: MEB Yayını. Shaw, Stanford (Çev. Mehmet Harmancı)., (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*., Sermet Matb. İstanbul.

В статьях, после указания фамилии и имени авторов, дается в... название статьи, после дается название журнала курсивом, а место и дата издания, также страницы пишутся прямым шрифтом. Например: Timurtaş, F. Kadri; (1951). “Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri”. *İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. IV, S. 3, s. 189-213. Deniz Bekir., “Batı Göktürklerin Başkenti: Ming Bulak”, *XI. Ortaçag-Türk Dönem Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 17-19 Ekim 2007, s. 15-27.

Если литература или статья на иностранном языке, то они указываются в следующей форме: Petsopoulos, Yanni (1979)., *Les Kilims, Tapis Tissés et Brodés du Moyent-Orient*, Fribourg.

При указании энциклопедий или трудов без авторов, то указывается название энциклопедии или книги курсивом. Например: *Türk enciklopediası* (1988), 5-том, Стамбул, 5-17 беттер.

16- Статьи (труды) должны соответствовать требованиям ВАК и Комитета турецкого языка. Начиная с абзаца должно быть свободное место в размере 1,25 см. Номер страницы должен находится на нижнем правом углу.

17- Статьи должны быть представлены в бумажном варианте в двух экземплярах и e-mail или CD носителях. В статьях должны быть указаны адреса, телефоны и e-mail авторов.

18- Фотографии и рисунки должны даваться в приложении к статье, в отдельной папке и в формате JPEG с минимальным объёмом 300 DPI. Если фотографии и рисунки не изготовлены в формате JPEG или изготовлены на глянцевой бумаге, то они должны быть выполнены тушью (в двух экземплярах). Если они будут присылаться в виде фотографий, то должны быть чёткими и в размере 9x13 или 9x18 (в двух экземплярах). Другие разъяснительные материалы в виде графики, чертежей и фотографий должны находиться внизу фотографий и рисунков, к которым они относятся. Также должна прилагаться бумага с разъяснениями к фотографиям и рисункам.

19- Фотографии и слайды должны быть ясными и качественными. Dijital (цифровые) фотографии и рисунки по мере возможности должны вложиться в программу photoshop и направиться в виде приложения к статье. Внизу фотографий должны указываться их номера и разъяснения.

20- Если авторы при написании статьи использовали материалы из своих магистрских или докторских программ или из докторских диссертаций, то они должны получить разрешение на издание этих материалов от института, где они учились в магистратуре или

докторантуре или от частного или государственного учреждения, где они защищали докторскую работу, также в дополнении к этому должны написать заявление.

- 21- Для использования в статье фотографий, рисунков или таблиц, полученных из других книг, журналов или Интернета должно быть получено разрешение от их авторов и прилагаться к статье.
- 22- При использовании авторами статей фотографий и рисунков, полученных из какого-то архива или организаций, то они в обязательном порядке должны получить отдельное разрешение из архива на их издание. При издании фотографий, планов, карт и других подобных материалов без получения разрешения из архива на их издания, то вся ответственность касающаяся к правам авторства возлагается на автора статьи.
- 23- При переводах должно быть разрешение автора переведённой статьи и оно должно храниться в папке с материалами.
- 24- Редакторам журнала тюркологии и авторам статей авторские гонорары не оплачиваются.
- 25- Авторы, при издании своих статей, должны направить заявление о передаче всех авторских прав по статье Международному казахско-турецкому университету им. А.Ясауи по нижеуказанному образцу в виде приложения к статье.

**Президенту Международного казахско-турецкого университета им. А.Ясауи
(о предоставлении авторского права)**

Я, как автор статьи, в случае ее издания безвозмездно предоставляю все авторские права Международному казахско-турецкому университету им. А.Ясауи.

Док. проф.
Дата и подпись

Адрес, телефон и e-mail

- 26- Неопубликованные статьи возвращаются авторам.
- 27- Вся правовая ответственность за опубликованные статьи возлагается на авторов.
- 28- Вышеизложенные условия считаются принятыми со стороны авторов опубликованных статей, даже если они не знакомы с ними.

International Kazakh-Turkish University by Kh.A Yasawi
Institute Turkology
Journal "Turkologia"
Requirements for publishing articles

- 1- Titles of published articles must conform to the purpose and content of the article.
- 2- Directed articles should not be published before and should have the scientific content. Articles published before or inappropriate requirements approved by the Higher Attestation Committee (HAC), returned to their authors.
- 3- The journal will be published in Kazakh, Turkish, Russian, English, French and German. Abstract of each article should be in the language of the article and in English. Abstract should consist of 250-500 words.
- 4- The title should be written in capital letters in the language of the article and in English. For example, after the title of the Kazakh and Turkish languages put mark (/) and write the title in English. Title of the article in English should be written in Kazakh and Turkish.
- 5- If the article is written in Kazakh, Turkish, Russian, English, French or German, then after a summary in the language of article there are should be an English summary. Should also be given keywords (not less than five words) in the language of the article.
- 6- The names of authors should stand at the bottom of the article and on the right side, and after the last name (at the top) should put an asterisk (*) (for example: Bekir Denise*). At the bottom of the first page are footnotes, should be written in a scientific degree of the author (if available), place of work, the city where the institution is located and e-mail (e-mail). For example: *Denise Bekir, a footnote at the bottom - Doc. prof. International Kazakh-Turkish University. Kh.A.Yasawi, Faculty of Sports and Arts, lecturer design and traditional art, Turkistan / KAZAKHSTAN / Prof. Dr. International Khoja Ahmad Yasawi University, Faculty of Sports and Arts, Department of Design and Traditional Handcrafts, Turkistan/KAZAKHSTAN. bekrdenz@gmail.com
- 7- Photos, pictures and tables are available in the article should be given on the following samples: (photos: 1,,,) (photo: ... 3) (Table 1) (Table 2). Photographs and drawings should be given in brackets and in abbreviated form. No photo shall be given in the form (graphite).
- 8- Articles should be written on IBM programs Microsoft Word 2003/2007 or in the more modern, Times New Roman font on A4 paper size, font size 12, line spacing 1. Footnotes should be written in one font smaller, i.e. 11. Intervals of 2.5 cm at the sides.
- 9- References are given in brackets in the text and in an abbreviated form. Titles of books or articles are given in the list of references. Footnotes written 11 letters. For example: (Koprulu: 1944, 15). In articles written by more than two authors, the text indicates only the first one (Gökay vd. 2002, 15). If one footnote are few books or articles, they are specified in the following form: (Köprülü: 1944,15; Gökay: 2002, 15; Deniz: 2013, 18).
- 10- The volume of articles, not including photographs and drawings should not exceed 10-15 pages. Number of photos, plan and figures should not exceed 15 pages.
- 11- If the text will be given note or explanation, they should be given by the French method, i.e. on the bottom of the page auto date numberings as 1,2,3 (for example: 1 - on the basis of oral information Bekir Denise, which he outlined in ... (date)). They should also be indicated in the list of references, after the basic literature called verbal information (data, materials). And when using Internet resources, have to show the date of receipt of information (data, materials), their addresses must be specified in the list of references. For example: www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2012). Footnotes should never be used such signs as (*) (**) (x).

- 12- If the text will be given to the author's name, when this will be shown only publication date and page literature (e.g. Abusharip: 1976, p-131).
- 13- Scientific papers and articles that do not have the date of their publication, then specify the names of their authors and works, in the form of encyclopedias, in which there are no names of the authors, the only title of work. For example: Domestic Encyclopedia, 15th Volume, Almaty, 2005, pp. 13-18.
- 14- When specifying information (materials) derived from additional literature, after further reading should be indicated in brackets the name of the basic literature. For example: Celik, 1998, 12 (Kopuruly: 1926.18).
- 15- The article must necessarily have a list of references: it must be given at the end of the article in alphabetical order of authors. If several references are of author's book, published several times, they are in ordinal form, not paying attention to the sequence of the date of publication. If the author has several books published in one year, and they are indicated in the following form: (1980a, 1980b). Karahan, Leyla-Gürsoy, Ülkü; (2004). Kavayd-ı Lisan-ı Türki 1893. Ankara, TDK. Yayını. Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekamülü. İstanbul: MEB Yayını. Shaw, Stanford (Çev. Mehmet Harmancı), (1982) Osmanlı İmparatorluğu, Sermet Matb. İstanbul.

In the articles, after indicating names and authors should be given the title of article, journal's name given in italics, and place and date of publication, and pages are written in normal font. For example: Timurtaş, F. Kadri; (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. IV, S. 3, s. 189-213. Deniz Bekir, "Batı Göktürklerin Başkenti: Ming Bulak", XI. Ortaçağ-Türk Dönem Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 17-19 Ekim 2007, s. 15-27.

If literature or articles in a foreign language, they are specified in the following form: Petsopulos, Yanni (1979), Les Kilims, Tapis Tissés et Brodés du Moyent-Orient, Fribourg.

When specifying encyclopedias or works without authors, the encyclopedia or specifies the name of the book in italics. For example: Turk encyclopedia (1988), Volume 5, Istanbul, 5-17 p.

- 16- Articles (works) shall comply with HAC and the Committee of the Turkish language. Beginning with the paragraph should be free space of 1.25 cm. the page number must be on the bottom right corner.
- 17- Articles should be submitted in paper form in duplicate and e-mail or CD media. The articles must be specified addresses, phone numbers and e-mail of the authors.
- 18- Photographs and drawings should be given in the appendix to the paper, in a separate folder in the format of JPEG c minimum of 300 DPI. If the photos and drawings are not made in JPEG or made on glossy paper, they should be made in ink (in duplicate). If they send in the form of images, we must be clear and in the amount of 9x13 or 9x18 (two copies). Other explanatory material in the form of charts, drawings, and photographs should be at the bottom of photographs and drawings to which they relate. Also should be attached to the paper with the explanation photos and drawings.
- 19- Photos and slides should be clear and of good quality. Dijital (digital) photographs and drawings to the extent possible should invest in the program Photoshop and head in an annex to the article. Downstairs images must be shown with their numbers and explanations.
- 20- If the authors when writing articles used materials from their post-graduate or doctoral programs or doctoral theses, they must attached permission for the publication of these materials from the institution where they studied at the doctoral or master's or from private or public institutions, where they defended doctoral work, as in addition to this need to write a statement.
- 21- For use in the article pictures, figures or tables derived from other books, journal or the Internet must be obtained permission from their authors and attached to the article.

- 22- When the authors of articles photos and drawings received from some archive or organizations, they necessarily have to get a separate permit from the archive on their publication. When publishing photographs, plans, maps and other similar materials without obtaining permission from the archive to their publication, the entire responsibility relating to the rights of authorship rests with the author.
- 23- Transfers must be the author's permission and translated articles should be stored in a folder with the materials.
- 24- “Turkology” journal editor and author royalties are not paid.
- 25- The authors, in the publication of their articles should submit an application for the transfer of copyright under the International Kazakh-Turkish University by A.Yassawi at the following sample as a supplement to the article.

**President of the Yasawi International Kazakh-Turkish University.
(granting copyright)**

I, as the author, in the case of publications gratis all copyrights to the Yasawi International Kazakh-Turkish University.

Doc. prof.
Date and signature
Address, phone and e-mail

- 26- Unpublished articles returned to the authors.
- 27- All the legal responsibility for the published articles rests with the authors.
- 28- The above conditions shall be considered accepted by the authors of articles published, even if they are not familiar with them.